

7

КИЇВ - 1971

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Розвиток Комуністичною партією ленінської аграрної політики на сучасному етапі
- Організаційне зміцнення первинних парт-організацій на селі (1966—1970 рр.)
- Інтернаціоналізація економічного життя радянських народів та ідеологічні спекуляції «радянологів»
- Організація переселення селян з України в роки сталинської аграрної реформи

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Статьи. *Л. Е. Беренштейн, П. Д. Яковлев.* Развитие Коммунистической партией ленинской аграрной политики на современном этапе. Ф. П. Остапенко, *М. Т. Фещенко.* Организационное укрепление первичных парторганизаций на селе (1966—1970 гг.). *Л. А. Нагорная.* Интернационализация экономической жизни советских народов и идеологические спекуляции «советологов». *Н. А. Якименко.* Организация переселения крестьян из Украины в годы сталинской реформы (1906—1913 гг.). Сообщения. *К 30-летию освобождения Украинской ССР от немецко-фашистских захватчиков.* *В. Ф. Касьянов.* Социалистическое соревнование среди рабочих Украины в годы Великой Отечественной войны. *А. Ф. Ларин.* Восстановление снабжения продовольственными товарами городского населения УССР после освобождения от гитлеровских оккупантов. *Н. А. Буцко, М. С. Бовсуновский.* Всемирная помощь трудящихся Украины фронту в 1943—1945 гг. *Из истории рабочего класса.* *И. И. Хижняк.* Рабочие электротехнической промышленности республики (1959—1965 гг.). *Л. И. Валуйская.* Выдвижение рабочих на руководящую административно-хозяйственную работу в Донбассе (1926—1929 гг.). *К 30-летию Польской Народной Республики.* *В. С. Поляк.* Социалистическое соревнование в промышленности ПНР (1961—1965 гг.). *Ю. И. Макал.* ПНР на международной арене. *Л. А. Запильняк.* Классовая борьба в Польше в 1945—1947 гг. *М. А. Варшавчик.* По поводу книги «Источниковедение отечественной истории». Заметки. В помощь преподавателю истории. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. *L. E. Berenshtein, P. D. Yakovlev.* The Development by the Communist Party of Lenin's agrarian policy at the modern stage. F. P. Ostapenko, *M. T. Feshchenko.* Organizational strengthening of the rural primary Party organisations in the villages (1966—1970). *L. A. Nagorna.* Internationalization of economical life of the Soviet peoples and ideological speculations of "sovietologists". *N. A. Yakimenko.* Organization of peasantry migration from the Ukraine in years of Stolypin agrarian policy (1906—1913). Communications. *On the 30th anniversary of liberation of Ukrainian SSR from the German-fascist invaders.* *V. T. Kasiyanov.* Socialist competition among the workers of Ukraine in years of Great-Patriotic war. *A. F. Larin.* The restoration of supply of provisions for the urban population of the Ukrainian SSR after liberation it from the fascist invaders. *N. A. Butsko, M. S. Bovsunovsky.* National aid of the Ukrainian people to the front in 1943—1945. *From the History of the Ukrainian Working Class.* *I. I. Khizhnyak.* Workers of the electrical engineering industry of the Ukrainian Republic (1959—1965). *L. I. Valuiskaya.* Promotion of the workers to work in the Donbas (1926—1929). *On the 30th Anniversary of the Polish People's Republic.* *V. S. Poliak.* Socialist competition in the industry of the PPR (1961—1965). *L. A. Makal.* Apropos of the PPR on the International Stage (Science of Sources and Materials). *M. A. Varshavchik.* In connection with the book "Sources and Materials for the History of the Ukrainian People". Notes for the teacher of history. Reminiscences. Our calendar. Overview of sources and literature. Criticism and bibliography. Chronology and information. Letters to the editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (160)

ЛИПЕНЬ

1974

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИИ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Л. Ю. Беренштейн, П. Д. Яковлев — Розвиток Комуністичною партією
ленінської аграрної політики на сучасному етапі 3
- [Ф. П. Остапенко], М. Т. Феценко — Організаційне зміцнення первинних
парторганізацій на селі (1966—1970 рр.) 15
- Л. П. Нагорна — Інтернаціоналізація економічного життя радянських наро-
дів та ідеологічні спекуляції «радянологів» 22
- М. А. Якименко (Полтава) — Організація переселення селян з України в
роки столітньої аграрної реформи (1906—1913 рр.) 32

ПОВІДОМЛЕННЯ

- До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників*
- В. П. Касьянов (Харків) — Соціалістичне змагання серед робітників України
в роки Великої Вітчизняної війни 43
- А. Ф. Ларін — Відновлення постачання продовольчими товарами міського на-
селення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів 50
- М. О. Буцько, М. С. Бовсунівський (Житомир) — Всепародна допомога
трудящих України фронту в 1943—1945 рр. 57
- З історії робітничого класу*
- І. І. Хижняк (Запоріжжя) — Робітники електротехнічної промисловості рес-
публіки (1959—1965 рр.) 66
- Л. І. Валуйська — Висування робітників на керівну адміністративно-госпо-
дарську роботу в Донбасі (1926—1929 рр.) 72
- До 30-річчя Польської Народної Республіки*
- В. С. Поляк (Ужгород) — Соціалістичне змагання в промисловості ПНР
(1961—1965 рр.) 78
- Л. О. Зашкільняк (Львів) — Класова боротьба у Польщі в 1945—1947 рр.
* * * 87
- М. Я. Варшавчик — З приводу книги «Петочниковедение отечественной
истории» 91

ЗАМІТКИ

- С. І. Комарницький (Чернівці), М. Г. Кукурудзяк (Чернівці),
Ю. П. Ляпунов (Чернівці) — З історії святкування Першого травня на
Північній Буковині за часів панування австро-угорських та румунських
загарбників 99
- О. Г. Ларіна — СРСР у боротьбі за ліквідацію залишків колоніалізму в галу-
зі освіти 107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Н. С. Квітний (*Вінниця*), С. Г. Притвар (*Вінниця*), Б. Й. Рабінер (*Вінниця*) — Про висвітлення на уроках керівної ролі КПРС в умовах розвинутого соціалістичного суспільства 112

СПОГАДИ

- В. С. Костенко — Люди високого обов'язку 122

НАШ КАЛЕНДАР

- І. Л. Комарова — До 90-річчя з дня народження О. В. Пілацької 130
В. І. Шамко (*Одеса*) — Більшовик-інтернаціоналіст (До 75-річчя з дня народження О. Х. Алексакіса) 131
А. В. Санцевич — До 50-річчя з дня народження історика Д. М. Сташевського 133
М. О. Гажалов (*Москва*), В. І. Кисельов — Півсторіччя сільськогосподарської комуні ім. Г. І. Котовського 136

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- В. С. Михайлюк (*Одеса*) — Стан досліджень ленінського призову молоді в комсомол у 1924 р. 140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. С. Петренко, В. П. Столяренко — В. М. Бачинський. КПРС у боротьбі за підвищення добробуту трудящих. За матеріалами промислових підприємств України. 1959—1966 рр. 148
О. М. Кисілевський — Дійова сила контролю 149
В. Ю. Мельниченко, І. К. Калмакан (*Одеса*) — Ю. І. Патлажан. Незабутній вивах пролетарської солідарності (Інтернаціоналістський рух в колоніальних військах інтервентів на Півдні України в 1918—1919 рр.) 150
В. Л. Микитась — В. В. Панашенко. Палеографія українського скорочення другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України) 153
П. М. Калениченко — П. П. Ольшанский. Рижський договір и развитие советско-польских отношений. 1921—1924 гг. 155
К. Д. Петряев (*Одеса*) — М. А. Парнюк. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики 156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Т. В. Безулик, Л. Д. Чекаленко — Наукова конференція співробітників Київського обласного державного архіву 158
О. І. Бевза — Республіканський семінар завідуючих і методистів кабінетів історії та суспільствознавства 158
М. Я. (*Полтава*) — Народний музей на Полтавщині 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **В. М. Нем'ятий**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар **В. І. Кузнецов**

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.

Телефон: 24-29-92.

Статті

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН, П. Д. ЯКОВЛЄВ

РОЗВИТОК КОМУНІСТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ ЛЕНІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Весь розвиток людства в ХХ сторіччі свідчить про торжество безсмертних ідей ленінізму. «Перемога соціалістичної революції в групі країн, виникнення світової системи соціалізму, завоювання робітничого руху в країнах капіталу, вихід на арену самостійної суспільно-політичної діяльності народів колишніх колоній і напівколоній, небачене піднесення антиімперіалістичної боротьби,— говориться у Зверненні міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— все це доводить історичну правоту ленінізму, який виражає корінні потреби сучасної епохи»¹.

Велич і торжество ленінського вчення стверджується побудовою розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР та грандіозними успіхами комуністичного будівництва в нашій країні, зокрема великою життєдайною силою аграрної політики Комуністичної партії. «Втілюючи в життя ленінські ідеї, партія вперше в історії розв'язала аграрно-селянське питання в інтересах трудящого селянства, в інтересах усього народу... На першому етапі було розв'язане питання про землю шляхом ліквідації поміщицького землеволодіння, націоналізації всієї землі і передачі її в користування селянам. На другому етапі, відповідно до ленінського кооперативного плану, селянство на добровільних засадах було об'єднане в колгоспи, сільське господарство було переведено на рейки великого усупільненого високо механізованого виробництва»².

Другий етап розв'язання аграрно-селянського питання в нашій країні пов'язаний з втіленням у життя ленінського кооперативного плану. «Ленінський кооперативний план,— говориться у привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів СРСР Третьюму Всесоюзному з'їздові колгоспників,— визначив генеральний курс, по якому Комуністична партія повела селянські маси до нового життя. З перемогою колгоспного ладу в нашій країні вперше в історії утвердились на селі нові виробничі відносини, склалась і зміцніла соціалістична система сільського господарства»³.

¹ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 299.

² М. А. Суслєв. Другий з'їзд РСДРП і його всесвітньо-історичне значення, К., 1973, стор. 17—18.

³ «Радянська Україна», 26 листопада 1969 р.

Ідеологи антикомунізму намагаються фальсифікувати ленінську аграрну програму Комуністичної партії. У своїх писаннях вони твердять, що в післяжовтневий період В. І. Ленін не брав безпосередньої участі у виробленні конкретних шляхів здійснення аграрних перетворень у нашій країні. Автори ряду антимарксистських праць пишуть, нібито ленінський кооперативний план містить лише положення про необхідність розвитку кооперативів найпростіших типів — постачальницько-збутових, товариств спільного обробітку землі, що в працях В. І. Леніна немає вказівок на необхідність створення виробничих кооперативів. Утвердження в СРСР колгоспного ладу вони розглядають як відступ від ленінського кооперативного плану. Всупереч історичній правді, буржуазні «дослідники» пишуть, що ленінський кооперативний план взагалі був неприйнятним для селянства нашої країни. Ленінський кооперативний план грубо фальсифікують і сіоністи, які, зокрема, пишуть, що він має вузько національне значення і нібито непридатний для інших, особливо для країн, що розвиваються. При цьому сіоністський ідеолог Х. Дарін-Драбкін вихваляє ізраїльські кіббуци — одну з форм капіталістичної кооперації і оголошує їх «соціалістичною лабораторією» для країн, що розвиваються⁴.

Ленінські твори, написані як у дожовтневий період, так і після перемоги Великого Жовтня, повністю спростовують вигадки буржуазних фальсифікаторів.

Ще задовго до революції у працях «Нові господарські рухи в селянському житті», «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Розвиток капіталізму в Росії», «Аграрна програма соціал-демократів в першій російській революції 1905—1907 років», «Аграрне питання і «критики» Маркса», «До селянської бідноти», «Аграрне питання і сили революції» та інших В. І. Ленін розробив найважливіші принципи аграрної політики більшовиків на різних етапах буржуазно-демократичної і соціалістичної революції, визначив шляхи соціально-економічних перетворень у сільському господарстві нашої країни. Ленінські положення з аграрного і селянського питання увійшли до першої програми партії, прийнятої на другому з'їзді РСДРП, та рішень наступних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК до жовтня 1917 року.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли на порядок денний було поставлено питання про перебудову сільського господарства на соціалістичних засадах, В. І. Ленін посилив увагу до розробки аграрних проблем і обґрунтування шляхів поступового переходу розпорошених селянських господарств на рейки великого соціалістичного господарства. З 1917 по 1923 рр. Володимир Ілліч присвятив цим питанням понад 70 праць.

У ленінській теоретичній спадщині величезне місце займають проблеми союзу робітничого класу і селянства як головного засобу повалення влади експлуататорів і побудови комуністичного суспільства. У праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Володимир Ілліч обґрунтував необхідність такого союзу як для робітників, так і для селян. У «Первісному начерку тез по аграрному питанню» для II конгресу Комінтерну (червень 1920 р.) В. І. Ленін конкретизує це питання. «Трудящим масам села,— писав він,— нема порятунку інакше, як у союзі з комуністичним пролетаріатом, у беззавітній підтримці його революційної боротьби за скинення

⁴ Див.: История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР.— Материалы научной сессии, состоявшейся 18—21 апреля 1961 г. в Москве, М., 1963, стор. 230—231; Ю. Оганнисян. Два цвета ненависти, М., 1972, стор. 129.

ярма поміщиків... і буржуазії. Але і промислові робітники не можуть виконати своєї всесвітньо-історичної місії визволення людства від гніту капіталу і від воєн, якщо ці робітники будуть зачинятися у вузько-цехові, вузько-професійні інтереси і самовдоволено обмежуватися турботами про поліпшення свого іноді зносно-міщанського становища». «Дійсно революційним, дійсно соціалістично діючим класом,— робить висновок Ленін,— пролетаріат є лише при умові, що він виступає і чинить, як авангард всіх трудящих і експлуатованих, як вождь їх у боротьбі за повалення експлуататорів, а це нездійсниме без внесення класової боротьби в село, без об'єднання трудящих мас села навколо Комуністичної партії міського пролетаріату, без виховання перших останнім»⁵.

Вождь партії вчив, що тільки на основі союзу робітничого класу і селянства Радянська влада зможе здійснити соціалістичні перетворення на селі, виробити нові державні форми ведення сільськогосподарського виробництва, забезпечити його всемірне піднесення.

Комуністична партія домоглася, що союз робітничого класу і селянства став політичною основою радянського суспільства. Цементуючою силою цього союзу залишається робітничий клас, який «відіграє величезну роль безпосередньо не тільки у промисловості, але і в сільськогосподарському виробництві»⁶.

Однією з найважливіших передумов переходу села від дрібного селянського господарства до великого, колективного Володимир Ілліч вважав націоналізацію землі, що створило б «земельний лад, *найбільш гнучкий* в розумінні переходу до соціалізму»⁷.

Ленінські ідеї про соціалістичні перетворення на селі знайшли відбиття вже в перших законах Радянської влади. У «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу» (січень 1918 р.) є вказівка на важливість утворення зразкових сільськогосподарських підприємств. У Законі про соціалізацію землі (лютий 1918 р.) сказано, що Радянська влада розглядає розвиток колективного господарства в землеробстві як найбільш вигідний у розумінні економії праці і продуктів, за рахунок господарств одноосібних, з метою переходу до соціалістичного господарства. В законі визначені конкретні форми соціалістичного будівництва на селі: радгоспи, сільськогосподарські комуні, артілі та товариства спільного обробітку землі.

Соціалістична держава «з метою якнайшвидшого досягнення соціалізму,— записано в ньому,— надає всяке сприяння (культурна і матеріальна допомога) спільному обробітку землі, надаючи перевагу трудовому комуністичному, артільному і кооперативному господарству перед одноосібним»⁸.

Велику увагу В. І. Ленін приділяв питанням про шляхи і конкретні форми соціалістичних перетворень на селі. Це, зокрема, зумовлювалось тим, що вороги ленінізму намагалися нав'язати партії антимарксистські ідеї. Троцькісти, наприклад, пропонували провести експропріацію дрібних і середніх виробників і тим самим позбавити їх землі. Праві опортуністи виступали за збереження куркульських господарств, твердячи, що саме вони повинні стати основними виробниками сільськогосподарської продукції в країні. По суті праві

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 126.

⁶ Л. І. Брежнєв. Рішення XXIV з'їзду КПРС — бойова програма діяльності радянських профспілок, К., 1972, стор. 14.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 282.

⁸ Съезды Советов Всероссийских и Союза ССР в постановлениях и резолюциях, М., 1935, стор. 35, 42.

домагалися збереження буржуазних виробничих відносин у сільському господарстві, що заперечувало самій природі Радянської влади.

В той же час деякі партійні працівники не відразу зрозуміли суть ленінських ідей соціалістичних перетворень на селі, зокрема кооперації в умовах соціалізму. Вони твердили, що кооперація виникла в епоху капіталізму і буржуазія та поміщики за допомогою держави використовували її в своїх інтересах, перетворювали на засіб проникнення фінансового капіталу в сільське господарство, що вона була агентурою банків, монополії хліботорговців, текстильних і цукрових синдикатів і т. п. Через кооперацію направлялися субсидії куркулям і великим фермерам.

В. І. Ленін ще в дореволюційний час виступав проти ототожнення суті кооперації при капіталізмі та в умовах соціалізму. Він різко критикував антинауковість теорії так званого «кооперативного соціалізму», автори якої (Давид, Туган-Барановський та інші) писали, нібито кооперація є формою організації соціалізму в надрах буржуазного ладу. Володимир Ілліч вказував, що до питання про суть і природу кооперації треба підходити з класових позицій, залежно від суспільного ладу і характеру державної влади. У працях післяжовтневого періоду В. І. Ленін конкретизував це питання. У первісному начерку статті «Чергові завдання Радянської влади» (березень 1918 р.) він писав, що «...становище кооперативів у корені принципіально міняється від часу завоювання державної влади пролетаріатом, з моменту приступу пролетарської державної влади до систематичного створення соціалістичних порядків. Тут кількість переходить в якість. Кооператив, як маленький острівцець у капіталістичному світі, є крамничка. Кооператив, якщо він охоплює все суспільство, в якому соціалізована земля і націоналізовані фабрики і заводи, є соціалізм»⁹.

У прийнятому I Всеросійським з'їздом земельних відділів, комітетів бідноти і комун (грудень 1918 р.) «Положенні про соціалістичне землевлаштування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», у написанні якого брав участь В. І. Ленін, вказувалось: «Для остаточного знищення будь-якої експлуатації людини людиною, для організації сільського господарства на основах соціалізму із застосуванням завоювань науки і техніки, виховання трудящих мас у дусі соціалізму, а також для об'єднання пролетаріату і селянської бідноти в їх боротьбі з капіталом,— необхідний перехід від одноосібних форм землекористування до товариських. Великі радянські господарства, комуні, спільна обробка землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення цієї мети, тому на всі види одноосібного користування слід дивитись як на перехідні та відживаючі...»¹⁰. У «Положенні» відзначалося, що однією з форм колективних господарств є сільськогосподарська артіль.

У праці «Про кооперацію» В. І. Ленін розвинув думку про природу кооперації в умовах диктатури пролетаріату. «При нашому існуючому ладі підприємства кооперативні відрізняються від підприємств приватнокапіталістичних, як підприємства колективні, але не відрізняються від підприємств соціалістичних, якщо вони засновані на землі, при засобах виробництва, що належать державі...»¹¹.

Розкриваючи суть і характер кооперації в умовах соціалізму, Володимир Ілліч у той же час вказував на її можливі форми, підкреслю-

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 185.

¹⁰ Аграрная политика Советской власти (1917—1918 гг.). Документы и материалы, М., 1954, стор. 417.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 417.

вав, що Комуністична партія прагне до створення на селі виробничих кооперативів. У промові на нараді комітетів бідноти 8 листопада 1918 р. він говорив: «Комуни, артільний обробіток, товариства селян — ось де порятунок від невивід дрібного господарства, ось у чому засіб піднесення і поліпшення господарства, економії сил і боротьби з куркульством, дармоїдством і експлуатацією»¹². У плані брошури про продовольчий податок Володимир Ілліч вживає термін «колгоспи»¹³, а в «Наказі від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам» (травень 1921 р.) вказує, що при складанні звітів про роботу місцевих органів слід не менше двох раз на рік давати «точні відомості про число всіх видів колгоспів (колективних господарств...)...»¹⁴.

Таким чином, В. І. Ленін науково обґрунтував, що колгоспи повинні стати однією з форм ведення сільськогосподарського виробництва, а створення колгоспного ладу на селі — обов'язкова умова будівництва соціалізму і комунізму.

Важливе місце в ленінських працях післяжовтневого періоду відведено й будівництву державних сільськогосподарських підприємств — радгоспів. У лютому 1919 р. В. І. Ленін підписав Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР «Про організацію радянських господарств установами і об'єднаннями промислового пролетаріату». Радгоспи, відзначалося у цьому документі, покликані давати найбільш можливу кількість продукції та промислової сировини шляхом піднесення продуктивності сільського господарства та розширення посівних площ, сприяти виникненню умов для повного переходу до комуністичного землекористування, бути культурно-агрономічними центрами. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що радгоспи, як і колгоспи, є формою ведення сільського господарства на соціалістичних засадах¹⁵.

Комуністична партія, керуючись ленінськими настановами з питань соціалістичних перетворень на селі забезпечила перемогу колгоспного ладу в нашій країні. «Колгосп,— говорив Л. І. Брежнев на Третньому Всесоюзному з'їзді колгоспників,— врятував селянина від тяжкого минулого, дав йому місце в житті, зробив його господарем своєї долі»¹⁶.

Життя повністю підтверджує, що колгоспна форма відповідає рівневі і потребам розвитку сучасних продуктивних сил на селі, дає змогу ефективно застосовувати нову техніку і досягнення науки, раціонально використовувати широкі можливості для дальшого піднесення всіх галузей сільськогосподарського виробництва. Водночас як суспільна форма соціалістичного господарства колгосп забезпечує управління виробництвом самими членами господарства на основі колгоспної демократії, відкриває шляхи до правильного поєднання особистих інтересів колгоспників з громадськими, загальнонародними. Колгосп є школою комунізму для селянства. Дедалі більшу роль у розвитку сільського господарства відіграють радгоспи, кількість і рентабельність яких неухильно зростає.

В. І. Ленін вважав, що план соціалістичної перебудови може бути здійснено за умови підведення потужної матеріально-технічної бази під сільськогосподарське виробництво. Володимир Ілліч вказував, що саме індустрія рушить уперед сільськогосподарське виробництво, що

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 153.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 290.

¹⁴ Там же, стор. 356.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 132, 490.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 490.

лише досконала технічна база може становити матеріальну основу для величезного підвищення продуктивності землеробської праці¹⁷.

У плані ГОЕЛРО є спеціальний розділ, в якому розкриті перспективи електрифікації сільського господарства, що мала забезпечити високу продуктивність праці в рослинництві та тваринництві, сприяти більш інтенсивному веденню сільського господарства та ліквідації протилежностей між містом і селом¹⁸.

В. І. Ленін підкреслював, що переведення сільського господарства на сучасну технічну основу підірве буржуазні устої і приведе до повного торжества соціалізму на селі. «Поки ми живемо в дрібноселянській країні,— говорив Володимир Ілліч,— для капіталізму в Росії є міцніша економічна база, ніж для комунізму. Це треба запам'ятати. Кожен, хто уважно спостерігав життя села в порівнянні з життям міста, знає, що ми коренів капіталізму не вирвали і фундамент, основу, у внутрішнього ворога не підірвали. Останній держиться на дрібному господарстві і щоб підірвати його, є один засіб — перевести господарство країни, в тому числі й землеробство, на нову технічну базу, на технічну базу сучасного великого виробництва»¹⁹. На VIII з'їзді РКП(б), в доповіді про роботу на селі пролунали відомі ленінські слова: «Якби ми могли дати завтра 100 тисяч першокласних тракторів, забезпечити їх бензином, забезпечити їх машиністами (ви прекрасно знаєте, що поки що це — фантазія), то середній селянин сказав би: «Я за комунію» (тобто за комунізм)»²⁰. Переведення сільського господарства на базу сучасної техніки В. І. Ленін розглядав у діалектичному взаємозв'язку з докорінними соціалістичними перетвореннями на селі. «Навіть коли б наша промисловість зробила надзвичайні успіхи в розвитку виробництва сільськогосподарських машин, навіть коли уявити собі всі наші бажання здійсненими,— говорив він на першій Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 р.,— то і при цій умові ми легко зрозуміємо, що забезпечити достатніми засобами виробництва кожного дрібного селянина — річ неможлива і надзвичайно нераціональна, тому що це означало б величезне розпорошення; тільки з допомогою спільної, артільної, товариської праці можна вийти з того тупика, в якій загнала нас імперіалістична війна»²¹.

В. І. Ленін вчив, що забезпечити основу комунізму в землеробстві можна тільки ціною величезної технічної еволюції²².

Питання про зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства В. І. Ленін тісно пов'язував з проблемами найефективнішого використання землі. Раціоналізація землеробства, зазначав Володимир Ілліч, може бути досягнута на основі хімізації сільськогосподарського виробництва і меліорації земель, широкого застосування добрив у сільському господарстві як одного з резервів підвищення врожайності. Про потребу здійснення широких меліоративних робіт Володимир Ілліч писав у листі до петроградських робітників «Про годло» (травень 1918 р.), у резолюції VIII з'їзду партії про ставлення до середнього селянства (березень 1919 р.), у телеграмі до Г. К. Орджонікідзе від 9 квітня 1921 р. та в листі до комуністів Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки (квітень 1921 р.).

¹⁷ Див. Ленінський збірник, XIX, стор. 61; В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 134.

¹⁸ Див. Г. М. Кржижановський. Избранное, М., 1957, стор. 188.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 462.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 183.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 122.

²² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 42, стор. 187.

В. І. Ленін вважав, що на виробництво добрив і меліорацію земель Радянська влада повинна виділити значні кошти²³.

Цільне місце в ленінських працях займає й проблема залучення у сільськогосподарський оборот нових земель. Зокрема В. І. Ленін визначив території, де слід було в першу чергу освоїти цілини та перелогові землі — в Сибіру по річці Урал, у Донській області, в сучасних районах Північного Казахстану²⁴.

Саме ленінські ідеї визначають курс партії в галузі сільського господарства, початок якому поклав березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС. У доповіді Л. І. Брежнєва «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР» міститься комплексна програма розвитку сільського господарства нашої Батьківщини, спрямована на всемірну інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва. Травневий (1966 р.), жовтневий (1968 р.), липневий (1970 р.) Пленуми ЦК КПРС поглибили і конкретизували цю програму. Аграрна політика КПРС на сучасному етапі була закріплена і розвинута в рішеннях XXIII і XXIV з'їздів партії.

Дальшому творчому розвитку ленінської аграрної політики присвячені доповіді та промови Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, які ввійшли до книги «Питання аграрної політики КПРС і освоєння цілиних земель Казахстану» та його виступ на урочистому засіданні в Алма-Аті, присвяченому 20-річчю освоєння цілини.

Аграрна політика КПРС в сучасних умовах спрямована на виконання двоєдиного програмного завдання: «а) досягти достатку високоякісних продуктів харчування для населення і сировини для промисловості; б) забезпечити поступовий перехід радянського села до комуністичних суспільних відносин і ліквідувати в основному відмінності між містом і селом»²⁵.

Політика партії в галузі сільського господарства ґрунтується на об'єктивних економічних законах, всебічному врахуванні реальних можливостей і переваг нашого суспільного ладу, досягнень науково-технічного прогресу. Вона передбачає строге дотримання принципу матеріальної заінтересованості, правильне поєднання особистих, колективних і загальнонародних інтересів. Основними напрямками аграрної політики партії на сучасному етапі комуністичного будівництва, зазначав Л. І. Брежнєв у виступі в Алма-Аті, є: по-перше, створення сталих економічних умов, які б забезпечували заінтересованість трудівників сільського господарства у підвищенні виробництва, дальшому економічному зміцненні колгоспів і радгоспів; по-друге, переведення сільського господарства на сучасну індустріальну базу, рішуче прискорення науково-технічного прогресу в цій сфері економіки; запровадження комплексної механізації, хімізації, проведення великомасштабних робіт по меліорації земель; по-третє, вдосконалення форм організації сільськогосподарського виробництва, поліпшення управління сільським господарством; послідовне здійснення концентрації колгоспно-радгоспного виробництва, поглиблення міжгосподарської кооперації.

Створенню сталих економічних умов, що позитивно впливають на піднесення виробництва, сприяло встановлення твердих планів закупок на ряд років і стимулювання надпланового продажу сільськогосподарської продукції шляхом підвищення заготівельних цін. На цій основі зміцніло економічне становище колгоспів і радгоспів, були

²³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 347—355; т. 29, стор. 186—189; т. 32, стор. 286—288; т. 35, стор. 412.

²⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 42, стор. 83, 111, 112.

²⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 66.

створені умови для зростання виробництва і підвищення оплати праці. Ці питання й зараз залишаються в центрі уваги партії та держави.

Неухильно зростають капіталовкладення держави і колгоспів у розвиток сільського господарства. За чотири роки (1970—1973 рр.) вони становлять більше як 91 млрд. крб. і зросли на 29 млрд. крб., чи на 46%. На цій основі здійснюється комплексна програма створення потужної матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва. Помітно зростає постачання села машинами, добривами. За останні чотири роки сільське господарство СРСР одержало 1 млн. 258 тис. тракторів, 738 тис. вантажних автомашин, 208 млн. т добрив²⁶.

При цьому відбувається не тільки кількісне насичення сільського господарства машинами і механізмами. «Нам потрібна нова і найновіша техніка,— вказував Л. І. Брежнев,— яка відповідала б вимогам великого спеціалізованого виробництва, давала змогу впроваджувати прогресивну технологію»²⁷.

Завдяки постійному піклуванню партії відбувається процес народження нової сільськогосподарської техніки. Впроваджувана нині в сільське господарство система машин має 2343 технічних засоби для рільництва, тваринництва і меліоративних робіт, тобто на 348 одиниць більше, ніж було у системі машин на 1966—1970 рр. Нова система передбачає використання не лише окремих високопродуктивних машин, а й цілих комплексів. Завдяки цьому продуктивність праці в рільництві зростає вдвоє, у тваринництві — в 2—2,5 рази, на меліоративних роботах — на 30—40% в порівнянні з сучасним рівнем, досягнутим у передових господарствах країни. Близько 60% технічних засобів, що включені до нової системи сільськогосподарських машин, можуть бути використані у кількох виробничих процесах, а 14% інших потрібні не тільки сільському господарству, а й іншим галузям народного господарства²⁸.

Колгоспи й радгоспи країни вже одержують більш потужні і швидкісні трактори. У Ленінграді на Кіровському заводі освоєно трактор «К-701» потужністю 300 к. с., який дасть змогу підвищити продуктивність праці під час польових робіт на 40%. Широко впроваджується в життя система навісних машин і знарядь, які працюють на високих швидкостях (від 9 до 15 км на годину), застосовуються широкозахватні та комбіновані агрегати, що виконують за один прохід кілька технологічних операцій. Це забезпечує докорінні зміни в технології, організації праці, дає можливість вивільнити для використання на інших ділянках виробництва тисячі працівників сільського господарства. Продуктивність нового комбайна «Колос», у порівнянні з такою першокласною машиною, як «СК-4», вища на 80%, тимчасом затрати праці знижені на 44%, експлуатаційні витрати — на 11,4%, питома матеріалоемкість на одиницю продуктивності — на 24%. Потужність двигуна на цьому комбайні збільшена вдвоє і доведена до 15 к. с., а місткість бункера для зерна збільшена з 1,6 до 3 куб. метрів²⁹.

Дальшого розвитку набирає меліорація земель. Про це, зокрема, йдеться у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи

²⁶ «Правда», 18 травня 1974 р.

²⁷ Л. І. Брежнев. Великий подвиг партії і народу.— «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

²⁸ В. Г. Игнатов. Научно-техническая революция и село. Социально-экономические аспекты, Ростов-на-Дону, 1972, стор. 8—9; «Сельская жизнь», 13 листопада 1971 р.

²⁹ Сельское хозяйство СССР в цифрах и фактах, М., 1972, стор. 45; «Сельская жизнь», 29 червня 1973 р.

по дальшому розвитку сільського господарства у нечорноземній зоні РРФСР», згідно з якою в зоні, куди входить 29 областей і автономних республік Російської Федерації і де проживає 44% населення РРФСР, передбачено протягом 1975—1990 рр. провести осушення земель на площі 9—10 млн. га, зрошення на площі 2—2,5 млн. га, культурно-технічні роботи на землях, що не потребують осушення, на площі 8—10 млн. га. Проведення цієї роботи розглядається як важливий крок у здійсненні довгострокової програми розвитку сільського господарства країни³⁰.

Магістральним шляхом розвитку сільського господарства, інтенсифікації його галузей, зростання ефективності колгоспів і радгоспів стала послідовна спеціалізація і концентрація виробництва. При цьому важливе значення надається міжгосподарському кооперуванню в сільському господарстві. 1973 р. в країні діяло понад 5 тис. міжгосподарських підприємств, організацій та об'єднань³¹.

Грудневий (1973 р.) Пленум ЦК КПРС вказав на необхідність розширення міжколгоспної кооперації та створення аграрно-промислових комплексів. «Широка організація їх,— говорив Л. І. Брежнев у виступі на Пленумі,— буде не тільки сприяти нарощуванню виробництва сільськогосподарської продукції — вони покликані розв'язувати і велике соціальне завдання: підвищувати рівень усупільнення колгоспного виробництва, стирати грані між колгоспною і державною формами власності»³².

У вирішенні завдань розвитку колгоспно-радгоспного виробництва велика роль належить діячам сільськогосподарської науки. Тільки за роки восьмої п'ятирічки науково-дослідними установами країни передано на державне випробування 1251 сорт і гібрид сільськогосподарських культур, в тому числі 259 зернових, 64 олійних, 47 цукрового буряка і 70 картоплі. Виключною популярністю в багатьох районах країни користуються сорти озимої пшениці «Миронівська-808», «Аврора», «Кавказ» та інші. Нові районовані сорти зернових культур зайняли понад 40 млн. га. За роки Радянської влади вчені країни вивели 68 порід сільськогосподарських тварин і птахів, багато з яких успішно розводяться в колгоспах і радгоспах³³.

Однак у сучасних умовах партія вимагає від учених посилити роботу щодо впровадження досягнень науково-технічного прогресу в сільськогосподарське виробництво. «Сільське господарство,— говорив Л. І. Брежнев,— має потребу у нових ідеях, здатних революціонізувати сільськогосподарське виробництво, у постійному надходженні фундаментальних знань про природу рослин і тварин, які можуть дати біохімія, генетика, молекулярна біологія. Сільське господарство чекає від вчених створення нових, більш врожайних і стійких сортів насіння, виведення більш продуктивних порід тварин»³⁴.

Створення високомеханізованого сільськогосподарського виробництва сприяло, як і передбачав В. І. Ленін, виробленню в середовищі селянства колективістської психології, його активному залученню до сучасних індустріальних методів ведення господарства. На цій основі відбувається зближення умов праці у промисловості та сільському

³⁰ «Правда», 3 квітня 1974 р.

³¹ «Сельская жизнь», 17 серпня 1973 р.

³² Л. І. Брежнев. Питання аграрної політики КПРС і освоєння цілинних земель Казахстану, К., 1974, стор. 350.

³³ М. Ф. Сагаач. Технический прогресс в сельском хозяйстве, К., 1973, стор. 17; «История СССР», 1974, № 1, стор. 21.

³⁴ Л. І. Брежнев. Великий подвиг партії і народу.— «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

господарстві, прискорюється процес стирання відмінностей між працею розумовою і фізичною. У радянського селянина з'являється дедалі більше спільних рис з робітником. Невпинно зростає кількість колгоспників, чия праця безпосередньо пов'язана з машинами і механізмами, підвищується освітній рівень колгоспного селянства. Нині більше половини сільського населення має середню або вищу освіту. Дедалі підвищується роль аграрного заgonу робітничого класу в розвитку сільського господарства.

У вирішенні завдань, що стоять перед сільськогосподарським виробництвом, активну роль відіграють колгоспні та радгоспні партійні організації. За станом на 1 січня 1973 р. в колгоспах і радгоспах Радянського Союзу працювало понад 3 млн. членів і кандидатів у члени КПРС (21% усіх комуністів, зайнятих у народному господарстві країни). В середньому на одну радгоспну партійну організацію припадало 69, а на одну колгоспну — 49 комуністів³⁵. Первинні партійні організації виступають активними провідниками лінії партії, бойовими організаторами радянських хліборобів у боротьбі за всебічний розвиток сільськогосподарського виробництва.

Надійним помічником партії у боротьбі за піднесення сільського господарства є ленінський комсомол. Безпосередньо у сільськогосподарському виробництві працює 734 тис. молодих механізаторів, 445 тис. тваринників, понад 190 тис. спеціалістів. У колгоспах і радгоспах країни діє понад 50 тис. комсомольсько-молодіжних колективів. Проте, що комсомол вважає розвиток сільського господарства своєю кровною справою, свідчить схвалене XVII з'їздом ВЛКСМ рішення ЦК ВЛКСМ про оголошення меліоративного і сільського будівництва в нечорноземній зоні всесоюзною ударною комсомольською будовою та про щорічне направлення туди не менш як 20 тис. комсомольців і молоді³⁶.

Багатогранна організаторська та ідеологічна робота партії забезпечує успішне виконання величної програми розвитку сільського господарства. Середньорічний обсяг валової продукції землеробства і тваринництва за 1970—1973 рр. зріс порівняно з попереднім чотирьохріччям на 13%. Виробництво зернових збільшилось на 17%, бавовни — на 23%, м'яса — на 15%, молока — на 5%, яєць — на 33%. У 1973 р. — вирішальному році дев'ятої п'ятирічки — зібрано рекордний урожай зерна — 222,5 млн. т — набагато більше, ніж будь-коли в історії Радянської держави³⁷.

Значна роль у виробництві сільськогосподарської продукції належить районам, де згідно з ленінськими настановами, були освоєні цілинні землі. Ця епопея почалась у 1954 р., коли лютого-березневий Пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про дальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель». За короткий час було піднято 42 млн га. Протягом 20 років цілина дала близько 31 млрд. пудів зерна та багато іншої сільськогосподарської продукції. Нині господарства, що знаходяться в районах освоєння цілини, дають 27% зерна, яке заготовляється в країні³⁸.

Освоєння цілинних земель, ефективніше використання всіх земельних угідь сприяло різкому збільшенню виробництва зерна у Російській Федерації та Казахській РСР. 1973 р. валовий збір зерна в РРФСР досяг 128,8 млн. т, в Казахстані — 27,7 млн. т. 1973 р. хлібороби Ро-

³⁵ «Партийная жизнь», 1973, № 14, стор. 20, 23.

³⁶ «Комсомольская правда», 24 квітня 1974 р.

³⁷ «Правда», 18 травня 1974 р.

³⁸ «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

сійської Федерації продали державі 3 млрд. 180 млн. пудів зерна, а Казахстану — більш як мільярд пудів зерна. Господарства Узбекистану дали державі 4,9 млн. т, Туркменії — 1 млн. т бавовни-сирцю. Всього заготовлено 7,66 млн. т «білого золота». Набагато більше, ніж у минулі роки вироблено і заготовлено й іншої сільськогосподарської продукції, зокрема, тваринницької.

Видатних успіхів досягли і хлібороби Української РСР. В цілому по республіці на площі близько 14 млн. га вирощено по 28,2 ц колосових і зерно-бобових з гектара. Дев'ять областей, більше 200 районів, 3600 колгоспів і радгоспів України перевершили 30-центнерний рубіж. Валовий збір зерна в колгоспах і радгоспах республіки досяг майже 3 млрд. пудів. Українська РСР продала державі понад мільярд пудів зерна, велику кількість іншої сільськогосподарської продукції³⁹.

Досягнуті успіхи є результатом самовідданої праці колгоспників і робітників радгоспів, усіх трудящих нашої багатонаціональної Батьківщини, підсумком великої організаторської роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій по здійсненню курсу партії на всемірну інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва та підвищення його ефективності.

Радянська Батьківщина гідно відзначила героїчну працю трудівників колгоспно-радгоспного виробництва. Кращі з кращих удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці, десятки тисяч нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

Нові, ще величніші завдання стоять перед радянським народом у 1974 р. — визначальному році дев'ятої п'ятирічки. Державний план розвитку народного господарства на 1974 р., схвалений грудневим (1973 р.) Пленумом ЦК КПРС і затверджений VII сесією Верховної Ради СРСР, передбачає високі темпи розвитку сільського господарства. З кожного гектара сільськогосподарських угідь у колгоспах і радгоспах намічено одержати валової продукції на 7,6% більше, ніж у 1973 р. Загальний обсяг валової продукції сільського господарства у четвертому році п'ятирічки має перевищити 100 млрд. крб., що на 6,4% більше рівня 1973 р. Передбачено також здійснити великий обсяг меліоративних робіт. Тільки за рахунок держави має бути введено у експлуатацію 862 тис. га зрошуваних земель⁴⁰. Великий обсяг робіт передбачено у будівництві тваринницьких комплексів та птахофабрик.

Партійні організації, керуючись рішеннями грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, посилили організаторську і політичну роботу в масах. мобілізують їх на виконання народногосподарського плану 1974 р. і п'ятирічки в цілому. Нову хвилю політичного і трудового піднесення викликало Звернення ЦК КПРС до партії, до радянського народу. Трудівники колгоспно-радгоспного виробництва, як і весь радянський народ, включилися у соціалістичне змагання за виконання завдань розвитку сільського господарства. У відповідь на постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про всеосяжне соціалістичне змагання працівників сільського господарства за збільшення виробництва і заготівель продуктів землеробства і тваринництва у 1974 році» колгоспники і робітники радгоспів взяли підвищені соціалістичні зобов'язання. Хлібороби України борються за одержання в 1974 р. валового збору зерна понад 47 млн. т, за збільшення проти 1973 р. виробництва м'яса на 8%, молока — на 6, яєць — на 11%.

³⁹ «Правда», 26 січня 1974 р.; «Радянська Україна», 10 жовтня 1973 р.

⁴⁰ «Правда», 13 грудня 1973 р.

Вони зобов'язалися продати державі не менш як 1 мільярд пудів хліба та багато іншої сільськогосподарської продукції⁴¹.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спеціальну постанову «Про заходи по забезпеченню збирання врожаю і заготівель сільськогосподарських продуктів у 1974 році»⁴². В цьому документі визначена система конкретних заходів по додатковому матеріально-технічному постачанню колгоспів і радгоспів, заготівельних і транспортних організацій, поліпшенню організації робіт, посиленню матеріального стимулювання трудящих, зайнятих на збиранні. Їх здійснення сприяє виконанню планів і соціалістичних зобов'язань по продажу високоякісної продукції державі.

Успішний розвиток сільського господарства — яскраве свідчення життєдайної сили ленінської аграрної політики КПРС, багатогранної діяльності партійних, профспілкових, комсомольських організацій, радянських і господарських органів, самовідданої праці колгоспників і робітників радгоспів, великої армії спеціалістів сільського господарства, всебічної допомоги соціалістичного міста радянському селу. І в сучасних умовах партія мобілізує всі сили і можливості для виконання програмного положення про перетворення сільського господарства у високопродуктивну галузь економіки, розглядаючи це як обов'язкову умову побудови комунізму.

---

⁴¹ «Радянська Україна», 12 січня 1974 р.

⁴² «Правда», 11 травня 1974 р.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ ПЕРВИННИХ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ НА СЕЛІ (1966—1970 рр.)

Період розвинутого соціалізму характеризується зростанням ролі і значення Комуністичної партії — керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства.

Завдання дальшого зміцнення партії настійно вимагає підвищення боєздатності первинних партійних організацій, які становлять її основу і діють там, де йде безпосередній процес будівництва і творення. Ще в перші роки Радянської влади, визначаючи їх роль, В. І. Ленін писав: «...Ці осередки, тісно зв'язані між собою і з центром партії, обмінюючись своїм досвідом, здійснюючи роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто галузей громадського життя, до всіх чисто різновидностей і підрозділів трудящої маси, повинні систематично виховувати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси»¹.

Зміцнення первинних парторганізацій на основі ленінських організаційних принципів завжди перебувало у центрі уваги Комуністичної партії. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслено, що «все життя партії, її успіхи і недоліки, все, що радує і засмучує нас, — все це знаходить свій вияв і відбиття в діяльності первинних партійних організацій»². В 1966—1972 рр. Центральний Комітет партії проаналізував роботу ряду первинних парторганізацій — радгоспу «Михайловський» Панінського району Воронежської області, Мінського тракторного заводу, колгоспу ім. Леніна Зерноградського району Ростовської області³ та багатьох інших.

Під безпосереднім керівництвом ЦК КПРС постійну увагу низовим ланкам партії приділяє ЦК Компартії України, на засіданнях Політбюро і Секретаріату якого протягом 1966 — першої половини 1971 р. розглянуто діяльність 35 парторганізацій і заслухано 164 звіти парткомів з питань керівництва промисловістю й сільським господарством, соціально-культурного розвитку, організаційно-партійної та ідейно-політичної роботи⁴. Червневий (1971 р.) Пленум ЦК Компартії України заслухав і обговорив питання «Про завдання по дальшому поліпшенню керівництва первинними партійними організаціями та піднесенню їх ролі у виконанні рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України»⁵.

Успішне здійснення величких планів комуністичного будівництва, забезпечення швидкого піднесення матеріального і культурного рівня життя народу вимагають створення поряд з могутньою промисловістю всебічно розвинутого сільського господарства. Тому партія на всіх етапах боротьби за перемогу соціалізму і комунізму безустанно дбає про сільські первинні парторганізації, їх організаційне зміцнення.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 162.

² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 67.

³ Вопросы организационно-партийной работы КПСС. Сборник документов, М., 1973, стор. 59—107.

⁴ «Під прапором ленінізму», 1971, № 13, стор. 2—3.

⁵ «Радянська Україна», 27 червня 1971 р.

Партійні організації колгоспів і радгоспів по праву вважаються передовим загonom трудівників села. У полі їх зору постійно перебувають питання підвищення культури землеробства і тваринництва, впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду, ефективного використання капіталовкладень, землі, техніки, мінеральних добрив та інших матеріальних ресурсів і коштів, підвищення продуктивності праці і на цій основі збільшення виробництва і продажу державі всіх продуктів сільського господарства, поліпшення добробуту трудящих. На III Всесоюзному з'їзді колгоспників Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев зазначав, що «у нас тепер немає жодного колгоспу, жодного радгоспу, де б не було партійної організації. Комуністи є визнаним авангардом сільських трудівників, прикладом у боротьбі за дальше піднесення колгоспного і радгоспного виробництва»⁶.

Завдання сільських первинних партійних організацій, їх діяльність привертала і привертають увагу дослідників⁷. Серед наукових праць українських учених особливий інтерес становлять монографії Л. Ю. Беренштейна, В. В. Горака, С. М. Зверева, Б. П. Ковалевського, В. С. Петренка, В. П. Столяренка, В. І. Юрчука⁸. Названа проблема частково відображена в нарисах з історії обласних партійних організацій (видання здійснено протягом 1962—1972 рр.), у другому томі «Історії селянства Української РСР», що вийшла в світ у 1967 р., в «Історії міст і сіл УРСР» та ін. І все ж це питання потребує дальшої розробки.

Керуючись рішеннями жовтневого і листопадового (1964 р.), березневого (1965 р.) та наступних Пленумів ЦК КПРС, ХХІІІ з'їзду КПРС і ХХІІІ з'їзду Компартії України, у 1966—1970 рр. великого значення зміцненню первинних партійних організацій колгоспів і радгоспів надавали обкоми та райкоми партії. Так, у 1966 р. бюро Київського обкому Компартії України схвалило діяльність парторганізацій колгоспів ім. Боженка Таращанського та «Росія» Миронівського районів⁹, бюро Вінницького обкому — колгоспу ім. Леніна Бершадського району¹⁰. Питання внутріпартійної роботи в первинних партійних організаціях протягом 1966—1969 рр. часто розглядалися на засіданнях бюро Волочицького райкому партії Хмельницької області¹¹. І таких прикладів можна навести багато. Це сприяло організаційному зміцненню низових ланок партії і зростанню партійного про шарку серед трудівників села.

⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 479—480.

⁷ Советское крестьянство. Вид. 2-е, М., 1973; С. П. Трапезников. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, в 2-х томах, М., 1967; Ф. П. Зырянов. На большом пути, М., 1970; А. В. Лосев. Партийные организации Центрального Черноземья в борьбе за развитие сельского хозяйства (1945—1964 гг.), Воронеж, 1965; А. М. Мусаев. Организаторская и политическая работа партии по подъему сельского хозяйства, Махачкала, 1967; В. М. Резванов. Организаторская и политическая работа партии на селе между XIX и XXI съездами КПСС, Ростов-на-Дону, 1966.

⁸ Л. Ю. Беренштейн. В авангарде трудивников села, К., 1968; В. В. Горак. Досвід мас — на службу комунізму, К., 1966; С. М. Зверев. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951—1958 рр.), К., 1969; Б. П. Ковалевский. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма (1959—1970 гг.), К., 1972; В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення, К., 1970; В. П. Столяренко. Ленінським шляхом, К., 1968; В. І. Юрчук. Борьба Комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1943—1952 рр.), К., 1965.

⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 29, спр. 229, арк. 5; спр. 328, арк. 10.

¹⁰ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 55, спр. 87, арк. 21.

¹¹ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 50, оп. 6, спр. 4—15; оп. 7, спр. 4—16; оп. 8, спр. 7—11; оп. 9, спр. 58.

В колгоспах і радгоспах Української РСР у 1970 р. працювало 500 тис. членів і кандидатів у члени КПРС (проти 350 тис. у 1965 р.)¹².

Активність кожної партійної організації визначається насамперед її якісним складом. Комуністична партія завжди керується вказівками В. І. Леніна, який писав: «Показних членів партії нам не треба і даром... Не для реклами, а для серйозної роботи потрібні нам нові члени партії. Їх ми кличемо в партію. Трудящим ми відкриваємо широко її двері»¹³.

У період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС поповнення партійних лав на селі відбувалося в першу чергу за рахунок передових, найсвідоміших колгоспників, робітників радгоспів, спеціалістів сільського господарства. За роки восьмої п'ятирічки число комуністів у сільських парторганізаціях країни збільшилося на 292 тис., у тому числі Української РСР — на 89 121 члена й кандидата у члени партії¹⁴.

До лав партії влилося багато працівників провідних професій — механізаторів і тваринників. Якщо в 1966 р. серед комуністів нашої республіки було 103 тис. механізаторів сільського господарства, то на початку 1971 р. їх налічувалося вже 129 тис.¹⁵

Значну роботу здійснили сільські комуністи для залучення до своїх рядів найкращих представників молодого покоління. У період між останніми з'їздами КПРС до партії вступило 1350 тис. комсомольців, що становить 45% її поповнення, у тому числі в нашій республіці — 120 тис.¹⁶

Якісний склад партійних організацій залежить також і від рівня виховної роботи з комуністами, особливо з молодими членами партії і кандидатами. «Перед нами завдання, — говорив В. І. Ленін, — найбільш швидко, успішно, діловито допомогти довихованню цих молодих членів партії, допомогти виробленню з них кадрів будівників комунізму, найбільш свідомих, здатних виконувати найбільш відповідальні обов'язки...»¹⁷.

В період, який розглядається, склалася певна система в роботі з кандидатами у члени партії та молодими комуністами: відбувалися районні збори, влаштовувалися зустрічі з ветеранами партії, заслуженими людьми. Молодих комуністів залучали до громадської діяльності, їм давали партійні доручення. Позитивний досвід у цьому нагромадили, зокрема, партійні організації колгоспів «Дружба» (Васильківський р-н Київської обл.), «Росія» (Крижопільський р-н Вінницької обл.), ім. Щорса (Жашківський р-н Черкаської обл.) та багато інших¹⁸.

Значного поширення набули школи, в яких молоді комуністи (з віком до 5 років) вивчали актуальні питання партійного будівництва, Програму і Статут КПРС. Лише у Львівській області 1969 р. в 420 таких школах налічувалося 10 тис. слухачів¹⁹.

¹² «Радянська Україна», 25 липня 1970 р.; Пленум Центрального Комітету Комуністической партин Советского Союза, 24—26 марта 1965 г. Стенографический отчет, М., 1966, стор. 44.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 44, 45.

¹⁴ Организационно-партийная работа, вип. 2, М., 1973, стор. 13; В. Білоусов. Ідейна та організаційна єдність партії, К., 1971, стор. 47.

¹⁵ В. Білоусов. Назв. праця, стор. 47.

¹⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 91; XXI з'їзд ЛКСМУ. Документи і матеріали, К., 1970, стор. 62.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 367.

¹⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 29, спр. 289, арк. 25—26; Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 75, оп. 10, спр. 11, арк. 20; Партархів Черкаського обкому Компартії України, ф. 291, оп. 31, спр. 2, арк. 27.

¹⁹ Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства, М., 1970, стор. 97.

Виходячи з настанов В. І. Леніна про те, що «авангард лише тоді виконує завдання авангарду, коли він уміє не відриватися від керованої ним маси, а дійсно вести вперед усю масу»²⁰, парторганізації повсякденно дбали про підвищення провідної ролі комуністів. Прикладом може бути партійна організація колгоспу «Росія» Чемеровецького району Хмельницької області. Тут усі без винятку члени КПРС несли персональну відповідальність за стан справ у господарстві. Це досягалося, насамперед, завдяки правильній розстановці комуністів, із яких 107, або 84%, були зайняті безпосередньо на виробництві, в тому числі 20 працювали на тваринницьких фермах і 34 — у тракторних бригадах. Партком дбайливо ростив кадри. На провідні ділянки були направлені комуністи з вищою і середньою спеціальною освітою. Спеціалісти сільськогосподарства члени КПРС М. М. Шкоропата, М. М. Павлушин, М. О. Головка керували комплексними бригадами. Агрономи за фахом і досвідчені механізатори очолювали механізовані ланки. Все це давало добрі наслідки. Так, у 1968 р., незважаючи на несприятливі погодні умови, колгосп успішно справився з виконанням соціалістичних зобов'язань. З гектара посіву було зібрано по 31,2 ц зернових і по 444 ц цукрових буряків. Тваринники виробили по 416 ц молока і по 53,4 ц м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь. Зросли прибутки господарства і всіх його трударів. Самовіддана праця здобула високу оцінку і всенародне визнання: 75 трудівників ланів і ферм, серед яких 43 комуністи, відзначені урядовими нагородами²¹.

Збільшення партійного прошарку серед хліборобів розширило мережу первинних парторганізацій на селі. В 1969 р. приблизно в третині колгоспних парторганізацій країни було від 50 до 100, а в 1783 парторганізаціях — більше 100 комуністів²². На кожному колгоспну парторганізацію Української РСР у 1971 р. припадало в середньому 43, а радгоспну — 60 комуністів²³.

Досконалішою стала й структура первинних партійних організацій. Зокрема, збільшилося число парткомів. У 1970 р. вони діяли вже в кожній другій радгоспній і в кожній третій колгоспній парторганізаціях країни і, відповідно, в кожній другій і кожній четвертій — Української РСР²⁴.

Зросла кількість бригадних, цехових організацій і партійних груп. У період між останніми з'їздами КПРС у партійних організаціях колгоспів і радгоспів України їх було створено 5 тис.²⁵ Діяльності партійних осередків у бригадах, на фермах великої ваги надавали парторганізації колгоспів Вінницької, Хмельницької та інших областей. Так, у колгоспах і радгоспах Хмельниччини з 1966 по 1969 р. працювало 220 партійних груп²⁶. А на Вінниччині в 1970 р. — 300 цехових парторганізацій і понад 1700 партійних груп²⁷.

Для посилення впливу на виробництво партійні організації в період найважливіших сільськогосподарських робіт створювали тимчасові партійні групи. В багатьох господарствах Хмельницької області такі групи з'являлися в рілльничих і тракторних бригадах, у ланках та на інших

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 192.

²¹ Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства, стор. 100—101.

²² «Партийная жизнь», 1969, № 20, стор. 41.

²³ Комуністична партія України. Наочний посібник з партійного будівництва, К., 1972, стор. 47.

²⁴ Сельское хозяйство СССР на современном этапе, М., 1972, стор. 137; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 137.

²⁵ Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, К., 1972, стор. 229.

²⁶ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область, К., 1971, стор. 58.

²⁷ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації, Одеса, 1972, стор. 309.

ділянках під час посівної кампанії, збирання врожаю тощо. Наприклад, партійні організації Ярмолинецького району на жнива 1966 р. послали 287 комуністів, що дало змогу створити 62 партгрупи²⁸. В області тоді працювало 470 тимчасових партгруп²⁹. Врахувавши набутий досвід, партійні організації Хмельниччини в гарячу пору жнив ювілейного, 1967 р. зосередили на ударних ділянках виробництва близько 4 тис. комуністів, з яких було створено понад 800 партгруп, що відіграли важливу роль у своєчасному та якісному збиранні врожаю і достроковому виконанні плану продажу хліба державі³⁰.

На необхідності дальшої активізації роботи бригадних, цехових парторганізацій і партгруп постійно наголошували обкоми та райкоми партії. Так, Переяслав-Хмельницький райком Компартії України Київської області лише протягом 1966 і першої половини 1967 р. шість разів обговорював питання про керівництво партгрупами з боку первинних парторганізацій³¹.

Авторитет, безздатність партійної організації значною мірою залежить від її керівника. Тому добір і виховання секретарів первинних партійних організацій — предмет постійного піклування партії. За роки восьмої п'ятирічки значно підвищилися загальноосвітній рівень ватажків сільських комуністів, їх спеціальна підготовка. Кількість секретарів з вищою, незакінченою вищою і середньою освітою зростає з 80,1% у 1966 р. до 92,6% на початку 1970 р., причому більшість з них закінчила сільськогосподарські вузи й технікуми³².

В цьому напрямку багато зробили обкоми та райкоми партії. Почальним є досвід Красноградського райкому Компартії України Харківської області. Там уже в 1968 р. 86% секретарів мали вищу й середню освіту, майже третина була спеціалістами промисловості й сільськогосподарства. Перш, ніж рекомендувати того чи іншого комуніста секретарем, працівники райкому партії глибоко і всебічно вивчали його здібності, вміння керувати колективом, працювати з людьми. Довго придивлялися вони, наприклад, до комуніста В. В. Злидня, який після закінчення Харківського сільськогосподарського інституту працював економістом у колгоспі «Серп і молот». Помітили, що спеціаліст сумлінно виконує доручення. Партійна організація першої комплексної бригади, якій він, як член парткому, подавав практичну допомогу, стала однією з кращих у колгоспі. Його залучили до підготовки питань на засідання бюро райкому. І тут він виявив вміння глибоко вникати в суть справи. Лише після цього В. В. Злидня рекомендували секретарем партійної організації колгоспу «Прогрес». За рекомендацією райкому секретарями парторганізацій колгоспів ім. Жданова, «1 Травня», «Червоний партизан» були обрані випускник Харківської зональної радпартшколи М. В. Вижнович, учитель Петрівської середньої школи П. І. Юрченко, колишній інструктор райкому О. Г. Лісняк³³.

Обкоми та райкоми партії проводили значну роботу для ідейно-теоретичного загартування секретарів парторганізацій, опанування ними стилю і методів партійного керівництва. Основними й найпоширенішими формами навчання стали теоретичні та економічні конференції і семінари, які переважно проходили безпосередньо в колгоспах і радгоспах. Міськкоми й райкоми партії Вінницької області, наприклад,

²⁸ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 487, оп. 15, спр. 102, арк. 128.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 5, арк. 194.

³⁰ Там же, спр. 173, арк. 83.

³¹ «Київська правда», 24 липня 1967 р.

³² «Комуніст України», 1970, № 1, стор. 93.

³³ Партийная работа — дело творческое, Харьков, 1970, стор. 69—70.

тільки за перше півріччя 1966 р. провели 45 семінарів секретарів первинних парторганізацій колгоспів і радгоспів, у роботі яких взяли участь 1854 чол.³⁴ Волочиський райком партії Хмельницької області протягом 1966—1968 рр. організував 36 семінарів³⁵. На них виступали секретарі, завідувачі відділами та інструктори райкому, найбільш підготовлені секретарі первинних парторганізацій та інші працівники. Так, на семінарі, який відбувся в лютому 1968 р. у колгоспі «12-річчя Жовтня», з доповіддю про завдання первинних парторганізацій щодо посилення ідейно-виховної роботи у зв'язку з підготовкою до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна виступив секретар райкому партії О. І. Петрук. Методи поліпшення організаційно-партійної роботи висвітлив секретар райкому О. Д. Мощанець. Голова районного комітету народного контролю М. О. Білик прочитав лекцію про виховання активності комуністів, а голова місцевого колгоспу І. М. Лисенко розповів про організацію соціалістичного змагання серед механізаторів і тваринників. Потім обмінялися досвідом роботи секретарі первинних парторганізацій колгоспів «Червона Зірка», «Більшовик», «Ленінський шлях», ім. XX з'їзду КПРС І. В. Мірошниченко, В. Ю. Пшеничний, Б. М. Кух, М. Д. Децик. Учасники семінару дізналися, як культосвітні заклади села пропагують досягнення науки й передової практики, оглянули червоні кутки в тракторній бригаді й на тваринницькій фермі³⁶. 1968 р. в районі на таких семінарах було прочитано 76 лекцій і доповідей, з них 4 — про міжнародне становище, 33 — з питань організаційно-партійної, 25 — ідейно-виховної роботи серед населення, 14 — про економіку сільськогосподарського виробництва і вдосконалення партійного контролю за господарською діяльністю правлінь колгоспів³⁷.

У 1966—1970 рр. значного поширення набули також семінари, організовані обкомами партії. Так, на початку червня 1966 р. Київський обком Компартії України провів дводенний семінар секретарів парторганізацій колгоспів, радгоспів, райоб'єднань «Сільгосптехніка». В його роботі взяли участь близько 600 чол., з яких 25 розповіли про діяльність очолюваних ними партійних організацій³⁸. Черкаський обком партії проводив двотижневі семінари секретарів парторганізацій³⁹.

На поліпшення якісного складу секретарів парторганізацій колгоспів та радгоспів, підвищення рівня їх політичної і професійної підготовки спрямовані рішення квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України, який розглянув питання «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень ХХІV з'їзду КПРС». Виступаючи на Пленумі, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський підкреслював: «Тепер більше, ніж будь-коли раніше, необхідно, щоб керівні кадри досконало володіли сучасними методами управління і організації виробництва, мали почуття нового, бачили перспективу, вміли знаходити найбільш ефективні шляхи розв'язання практичних завдань»⁴⁰.

Постійно підвищуючи свою боєздатність, партійні організації зуміли мобілізувати творчі зусилля й енергію трудівників на збільшення

³⁴ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 55, спр. 175, арк. 28.

³⁵ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 50, оп. 7, спр. 22, арк. 5—6; оп. 8, спр. 1, арк. 31; оп. 8, спр. 13, арк. 57 (підрахунки авторів).

³⁶ Там же, оп. 8, спр. 13, арк. 54—55.

³⁷ Там же, арк. 55.

³⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 11, арк. 82—84.

³⁹ Там же, спр. 181, арк. 182, 184.

⁴⁰ «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

врожайності сільськогосподарських культур, виробництва продуктів тваринництва. Переконливим свідченням цього є підсумки господарювання.

У восьмій п'ятирічці в розвитку сільського господарства Української РСР, як і країни в цілому, було здобуто нових визначних успіхів. Обсяг його валової продукції порівняно з попереднім п'ятиріччям зріс на 16,6% і перевищив 92 млн. крб. Валовий збір зерна за п'ятирічку становив близько 167 млн. т, а врожайність зернових культур підвищилася майже на 4 ц з гектара. Виробництво цукрових буряків зросло на 37%, м'яса — на 21, молока — на 23%. Державі продано понад план 4,2 млн. т зерна, 16,1 млн. т цукрових буряків, 2,2 млн. т м'яса, 6,5 млн. т молока⁴¹.

Ці досягнення — результат самовідданої праці колгоспників, робітників радгоспів, спеціалістів сільського господарства, цілеспрямованої організаторської та політичної роботи партійних організацій, практичного втілення в життя курсу, виробленого ХХІІІ з'їздом КПРС.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили трудові здобутки хліборобів України, нагородивши 66 тис. працівників сільського господарства, партійних, радянських і господарських органів республіки орденами і медалями Союзу РСР⁴².

Виконуючи рішення ХХІV з'їзду КПРС, який розробив комплексну програму дальшого розвитку сільського господарства, хлібороби докладають усіх зусиль до того, щоб дати країні вдосталь продуктів рільництва і тваринництва. Якщо у восьмій п'ятирічці середньорічний валовий збір зерна становив 167,6 млн. т, то за три роки нинішньої він досяг 190,6 млн. т⁴³. Рекордно високим був цей показник у 1973 р., вирішальному році дев'ятої п'ятирічки — більше 220 млн. т⁴⁴. Великих успіхів досягли працівники сільського господарства Російської Федерації, які засипали в засіки Батьківщини більше 3 млрд. пудів хліба. Вагомим був також внесок хліборобів України й Казахстану — більше ніж по мільярду пудів зерна. Відповідаючи на Звернення ЦК КПРС до партії, до радянського народу, трудівники сільського господарства прагнуть закріпити досягнуте і в 1974 р. порадувати Вітчизну новими здобутками.

Успіх боротьби за великий хліб четвертого, визначального року п'ятирічки багато в чому залежатиме від рівня організаторської та ідейно-політичної роботи партійних організацій, їх вміння мобілізувати трудящих на практичне здійснення поставлених завдань. Сільські комуністи покликані очолити соціалістичне змагання, подаючи особистий приклад справжньої турботи про зростання продуктивності праці і підвищення ефективності виробництва.

⁴¹ Матеріали ХХІV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 105.

⁴² Сельское хозяйство СССР на современном этапе, стор. 145.

⁴³ «Правда», 8 січня 1974 р.

⁴⁴ «Правда», 13 грудня 1973 р.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ РАДЯНСЬКИХ НАРОДІВ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ СПЕКУЛЯЦІЇ «РАДЯНОЛОГІВ»

Характерну ознаку нашого часу становить поворот у бік розрядки міжнародної напруженості, ослаблення загрози прямої конфронтації двох світових систем. Баланс світових сил складається нині так, що імперіалізм змушений будувати свою стратегію в розрахунку на розширення контактів із соціалізмом. Проте утвердження принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом не усуває і не може усунути основної суперечності сучасної епохи — суперечності між капіталізмом і соціалізмом. Класова боротьба на світовій арені триває, і особливо помітне місце займає в ній ідеологічна боротьба, яка стала нині переднім краєм двобою між двома соціальними системами.

Якщо проаналізувати ідейні битви, які точилися в світі протягом двох останніх років, то досить легко встановити, що вони значною мірою сфокусувалися навколо національного питання. 1972 рік був роком 50-річного ювілею утворення СРСР, роком, який гранично чітко підбив підсумки двох шляхів, двох способів розв'язання національного питання — соціалістичного і капіталістичного. Оскільки ж це порівняння виявилось далеко не на користь капіталізму, його ідеологи зробили все для того, щоб якщо не звести нанівець, то принаймні применшити здобутки соціалізму у розв'язанні національного питання, дискредитувати й опорочити ленінську національну політику Комуністичної партії.

У підході до аналізу процесів розквіту і зближення соціалістичних націй СРСР яскраво виявилася докорінна протилежність ідейно-методологічних принципів марксистсько-ленінської і буржуазної історіографії, антиісторизм і апологетична роль останньої.

Гострота історіографічних битв навколо інтерпретації історичного досвіду КНР у розв'язанні національного питання пояснюється насамперед тим, що в бурхливому і динамічному сучасному світі значення національного питання неухильно зростає. Новий етап у його розвитку зумовлюється посиленням діалектичного зв'язку між інтернаціональним і національним в масштабі всього людства. Процеси бурхливого самоутвердження і розвитку націй відбуваються паралельно з процесами зближення народів, їх інтеграції. В соціалістичному світі ці процеси перебувають у гармонійному взаємозв'язку, у капіталістичному — протікають суперечливо, посилюючи гостроту національного питання.

Згуртування в єдиній братній сім'ї більш як 100 націй і народностей, бурхливий господарський і культурний розвиток кожної національної республіки, утвердження єдиної пролетарської ідеології— всі ці фактори різко змінили умови ідеологічної боротьби на світовій арені. Самим фактом свого існування і розквіту Радянський Союз доценту зруйнував створюваний багатьма поколіннями буржуазних ідеологів міф про те, що, мовляв, самі національні відмінності породжують непримиренність національних інтересів. Зображуючи національну ворожнечу й національне недовір'я у вигляді органічно властивих природі людини, буржуазний націоналізм намагався довести вічність національної розні, принциптову неможливість добросусідських відносин між націями.

Півстолітня історія Союзу РСР наочно показала абсурдність подібних тверджень, довела правильність марксистсько-ленінського вчення про нації й національні відносини, наукову істинність і справжній гуманізм ленінської національної політики. Досвід створення багатонаціонального братерства народів вперше в історії дав ясну відповідь на питання про співвідношення інтернаціонального і національного в історичному процесі. Всупереч твердженням буржуазних ідеологів, він показав величезну роль інтернаціональної солідарності, однієї з найважливіших рушійних сил суспільного розвитку, продемонстрував якнайтісніший зв'язок, взаємопроникнення інтернаціональних і національних аспектів соціального прогресу. Ідеологія пролетарського інтернаціоналізму здобула переконливу перемогу над усіма формами буржуазного націоналізму.

Саме тому соціалістичний інтернаціоналізм, як принцип наукової комуністичної теорії і політики, зазнає шалених нападок з боку всіх ворогів комунізму. Пролетарському інтернаціоналізмові вони протиставляють своє тлумачення національного питання, його ролі і значенню — буржуазно-націоналістичне. КППРС та інші братні комуністичні партії розглядають спроби насадити ідеологію й політику шовінізму і націоналізму як один з важливих напрямків ідеологічної стратегії імперіалізму, як прикриття атак правих і «лівих» опортуністів, спрямованих на підрич і зруйнування єдності всіх потоків сучасного світового революційного процесу. Тому, як підкреслено в резолюції XXIV з'їзду партії на Звітну доповідь ЦК КППРС, «боротьба з антикомунізмом і антирадянщиною, а також проти правого і «лівого» ревізіонізму, націоналізму, як і раніше, лишається важливим, актуальним завданням»¹.

Намагаючись нейтралізувати величезний революціонізуючий вплив радянського досвіду розв'язання національного питання, дискредитувати його, буржуазні ідеологи повністю ігнорують факти, які свідчать про принципово новий, небачений раніше в історії, тип національних відносин в СРСР. В основі всіх прийнятих у сучасній «радянології» версій національної політики КППРС лежить безглуздий і примітивний міф про так званий «радянський колоніалізм». Цей міф, який намагається приписати соціалізмові вади капіталізму, має на меті заперечити будь-яку значимість соціалістичного досвіду розв'язання національного питання. Всіляко намагаючись довести, що соціалізм, мовляв, у такій же мірі, як і капіталізм, нездатний розв'язати національне питання, імперіалістичні ідеологи нагромаджують навколо цього міфу безліч інсинуацій і домислів про так зване «завоювання» перосійських народів Росією, про «великоруське панування» в республіках СРСР, про «традиційну ворожнечу» між ними тощо.

Такі неприкриті антирадянські версії національних взаємин в СРСР, які набрали особливого поширення в 50-х роках, були прямим породженням горезвісної політики «відкидання» комунізму, тобто відверто агресивного зовнішньополітичного курсу американського імперіалізму, розрахованого на провокування різного роду антисоціалістичних виступів. Саме в той час на Заході набули особливого поширення паралелі між національною політикою царизму і національною політикою Радянської держави, логічним завершенням яких було їх цілковите ототожнення. Один з найбільш ревних захисників міфу про «радянський колоніалізм» англійський соціолог і коментатор Бі-бі-сі Вальтер Коларз прямо заявляв, що вживає терміни «радянська національна політика» і «колоніальна політика» в одному й тому ж значенні².

¹ Матеріали XXIV з'їзду КППРС, К., 1971, стор. 218.

² W. Kolarz. *Russia and Her Colonies*. London, 1955, стор. VII.

Проте життя вчить і буржуазних політиків, і буржуазних ідеологів. Уже всередині 60-х років організатори брудної наклепницької кампанії проти соціалізму і його здобутків змушені були визнати, що примітивізм, бідність прийомів і засобів фальсифікації, застарілі і вкрай сумнівні джерела зводять нанівець пропагандистське значення антикомуністичних витворів. Разом з політикою «відкидання» комунізму зайшла в тупик і ідеологія беззастережного заперечення будь-яких його досягнень.

Для нинішнього етапу еволюції антикомунізму особливо характерним є сполучення його відверто реакційних і неоліберальних форм. Великій правді марксизму-ленінізму наш ідейний противник протиставляє еклектичну суміш різноманітних доктрин і концепцій, в яких пряма апологетика капіталізму сполучається з реформістськими поглядами і ревізіоністськими рецептами «вдосконалення» соціалізму. Своєрідний плюралізм точок зору, який наші зарубіжні опоненти намагаються представити у вигляді «широї галереї поглядів», насправді відбиває наукову неспроможність буржуазної ідеології, її нездатність дати правильне, наукове пояснення подій і фактів.

Під тиском досягнень країн соціалізму, їх мирних ініціатив буржуазній пропаганді нині доводиться відмовлятися від найбільш примітивних антикомуністичних штампів про «радянську загрозу», «червону небезпеку» і виробляти нові, більш гнучкі форми та прийоми ідеологічної боротьби проти соціалізму й теорії наукового комунізму. Антикомунізм відчуває гостру потребу у своєрідній «переоцінці цінностей». На службу цій потребі поставлено і відповідний пропагандистський апарат. Для вироблення нових ефективних методів фальсифікації національної політики КПРС і підготовки відповідних кадрів у Колумбійському університеті (США) 1968 р. було створено постійно діючий семінар з національних проблем в СРСР, який 1970 р. був реорганізований у спеціальну програму з радянських національних проблем. У роботі програми беруть активну участь провідні антикомуністичні ідеологи З. Бжезінський, Г. Кон, Дж. Хазард та ін.

Основний напрям антирадянської діяльності програми досить відверто визначив її директор Едвард Оллуорс. «Ми не будемо досліджувати зячливо питання націоналізму,— говорив він.— Ми хочемо порушити значно більше проблем, ми хочемо знати, як дана національність ставиться до своїх проблем, що дає їй насагу розвиватись, що думають ці народи про інші національності, яке їх ставлення до росіян, що вони думають про незалежність»³. У завуальованому вигляді тут ясно викладені цілі, що їх переслідують сучасні «радянологи» при вивченні національної політики нашої партії і національних взаємин в СРСР — протиставити народи Радянського Союзу один одному і насамперед російському, створити у неросійських народів антиросійські і на цій основі антирадянські настрої, гальванізувати сепаратистські, націоналістичні тенденції.

Яскраве уявлення про напрям роботи американської програми з радянських національних проблем дає книга «Радянські національні проблеми», видана у 1971 р. під редакцією Е. Оллуорса. Ця книга, більше ніж будь-яка з написаних на подібні теми, відбила істотні «модерністські» тенденції в ідеології сучасного антикомунізму, еволюцію її форм, яка йде по шляху заміни застарілих штампів з одночасним ускладненням конструкцій, наданням їм більшої наукоподібності. Автори книги не зловживають звичними пропагандистськими ярликами; вони скрізь і

³ Цит. за кн.: Двобій без компромісів, К., 1973, стор. 204.

всюди акцентують на тому, що їх цікавлять тільки реальні проблеми, що виникають у ході розвитку національних взаємин. Сам склад авторів підібраний таким чином, щоб створити враження компетентності кожного з них: тут є історики і філософ, соціолог і юрист, географ і етнограф. У бібліографії до книги широко представлені радянські видання, в додатку вміщено матеріали перепису населення 1970 р.

Було б, звичайно, невірно на підставі сказаного вище зробити висновки, що буржуазні ідеологи під тиском неспростовних фактів складають зброю, приходять до усвідомлення необхідності віддати належне ленінській національній політиці КПРС. Навпаки, ті дедалі більш гнучкі й витончені методи, які застосовує буржуазна історіографія при «аналізі» радянського досвіду розв'язання національного питання, розраховані аж ніяк не на зближення точок зору радянських і буржуазних авторів, а, навпаки, на дальше загострення ідеологічної боротьби навколо національного питання. Автори книги «Радянські національні проблеми» пишуть про це досить відверто. На її сторінках З. Бжезінський рекомендує використати «неофіційні» засоби для підризу у народів СРСР віри в соціалізм, Г. Кон покладає надії на «ін'єкції націоналістичних настроїв» в масах населення радянських республік, В. Ламсер рекомендує зосередити зусилля навколо «формування певної громадської думки серед місцевих національностей», на його думку, це може захитати їх ідейні принципи⁴.

Антикомуністична реакція на півстолітній ювілей Союзу Радянських Соціалістичних Республік стала свідченням певної «девальвації» міфу про «радянський колоніалізм». Ідеологи буржуазії зрозуміли, напевно, що давати виключно негативні оцінки соціалізму значить неминуче ставити себе у смішне становище. Тому сьогодні вони, як правило, визнають величезні здобутки радянських республік СРСР у розвитку економіки і культури, особливо в галузі освіти. Узгодити ці визнання з версіями «радянського колоніалізму», звичайно, не просто, і в арсеналі антикомуністичних штампів з'являється теорія «деколонізації». Під формулу «деколонізації» підводяться звичайно ті процеси бурхливого розвитку радянських республік, які замовчати практично неможливо. Ці процеси зображуються у вигляді вимушеного відходу КПРС від її попередньої, колоніалістської, за антикомуністичним визначенням, політики.

Відомо, що теорія «деколонізації» завжди була і є нині наріжним каменем ідеології неокolonіалізму, що виступає як нова, витончена форма виправдання імперіалістичної експлуатації в країнах «третього світу». Застосування терміну «деколонізація» до принципово інших, протилежних за своїм характером процесів, що відбуваються в соціалістичному світі, має на меті штучну універсалізацію понять «колоніалізму» і «деколонізації» як нібито незалежних у своїй основі від даного соціально-економічного устрою і властивих соціалізму у такій же мірі, як і капіталістичному ладові. Ідеологи імперіалізму розраховують у такий спосіб, по-перше, віднести до минулого всі негативні явища, зв'язані із здійсненням капіталізмом своєї колоніалістської політики, по-друге, приписати соціалізму таку ж нездатність справитися з національними проблемами, яку на кожному кроці демонструє капіталістичний лад, по-третє, протягти модні нині на Заході теорії «конвергенції», тобто зближення соціалістичного й капіталістичного ладу в процесі їх розвитку.

---

⁴ E. Allworth (ed.). *Soviet Nationality Problems*, New York—London, 1971, стор. 81, 69, 202.

«Колонізація і деколонізація в Радянському Союзі» — так назвав одну із своїх статей французький «радянолог» А. Беннігсен. У числі «незмірних і гідних захоплення успіхів Радянської влади в національних республіках СРСР» Беннігсен визначає розвиток освіти і культури, формування національних технічних і адміністративних кадрів, власної інтелігенції. Все це, на думку автора, явища, які «ніякою мірою не можуть інтерпретуватися як колоніалізм»⁵. Як же він їх інтерпретує? За фальшивою вивіскою «деколонізації» у Беннігсена фігурують ті ж самі закиди на адресу національної політики КПРС, які давно вже стали звичними в антикомуністичній літературі. Крок за кроком він намагається підвести своїх читачів до висновку, нібито союзні республіки СРСР все рівно не є рівноправними і незалежними, тому що, мовляв, Комуністична партія здійснює в них свою диктатуру. Отже, хоч автор і відмежовується від грубої антикомуністичної концепції «радянського колоніалізму», вигадана ним «деколонізація» не тільки не спростовує віджилий антикомуністичний міф, але, навпаки, доповнює, конкретизує, «осучаснює» його.

Постійно виступаючи з позицій крайнього націоналізму, сучасний антикомунізм обрушується на об'єктивні процеси інтернаціоналізації у міжнародних відносинах в СРСР, вбачаючи в них ущемлення інтересів малих народів і пряму загрозу для самого їх існування. Складний і багатогранний процес розквіту і зближення націй у Радянському Союзі його ідеологи постійно намагаються втиснути у прокрустове ложе штучної дилеми — або інтернаціональне, або національне. Тим часом для марксизму-ленінізму ця дилема ніколи не існувала. На відміну від буржуазної ідеології, яка протиставляє народи один одному, ідеологія наукового комунізму в рівній мірі відбиває як спільні, так і національно-особливі інтереси всіх трудящих. Інтернаціональне в теорії і практиці марксизму-ленінізму ніколи не витісняло національне, а, навпаки, виступало як база й запорука розвитку і розквіту останнього. Що ж до прогресивного процесу інтернаціоналізації економіки і культури, то, як блискуче доведено історичним досвідом, він не тільки не згубний для малих народів, але, навпаки, є могутнім фактором піднесення рівня їх економічного й культурного розвитку. На основі запозичення кращих досягнень інших націй прискорюється ліквідація колишньої відсталості, злиднів, безкультур'я, тобто всього того, що залишає у спадщину малим народам капіталістичний лад.

Відомо, що царська Росія являла собою колоніальну імперію; в її колоніальних володіннях жило 33,2 млн. чол. з 169,4 млн. всього населення країни⁶. Нації і народності, що заселяли території Середньої Азії, Поволжя, Північного Кавказу, Сибіру, Крайньої Півночі, — близько 25 млн. чол. — жили в умовах докапіталістичного ладу; у деяких з них ще панували дофеодальні, родові відносини. Чи можна було розраховувати на подолання такої відсталості лише власними силами цих народів? Досить поставити таке питання, щоб відповісти на нього негативно. Рішуче відкинувши шлях відособленого, ізольованого розвитку економіки і культури, народи СРСР на власному досвіді переконалися в необхідності найтіснішої інтернаціональної єдності трудящих усіх національностей країни. Півстолітній досвід існування Союзу РСР став наочним підтвердженням ленінських ідей про переваги, які дає велике, централізоване народне господарство порівняно з роздрібним. Загальносоюзне господарювання і планування дають можливість раціональ-

⁵ A. Bennigsen. Colonization and Decolonization in the Soviet Union.—“The Journal of Contemporary History”, vol. 4, 1969, № 1, стор. 148.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 238.

ного розміщення продуктивних сил, забезпечують свободу економічного маневру, дають змогу поглибити кооперацію і спеціалізацію, при якій загальна вигода набагато перевищує просту арифметичну суму зусиль кожної республіки, району чи області. Про блискучі наслідки інтернаціоналізації у сфері економічного життя радянських республік дають уявлення такі цифри. 1972 р. порівняно з 1922 р. обсяг промислової продукції в цілому по країні збільшився у 320 разів. За цей же час у Киргизії він зріс більш як у 400 раз, у Таджикистані — більш як у 500, у Казахстані — в 600 раз⁷.

Буржуазна «радянологія» всіляко намагається зобразити історію об'єднання радянських народів у братньому союзі як «штучний» процес, який іде врозріз із відцентровими національними тенденціями. Національна свобода мислиться в ній як уявне прагнення кожної нації відгородити себе неперехідними бар'єрами від інших народів. Намагаючись посварити народи нашої країни один з одним, пропагандисти буржуазного світу посилено фальсифікують зміст курсу загальносоюзної господарської політики, спрямованої на ліквідацію фактичної нерівності націй і народностей нашої країни. Проблема вирівнювання рівнів економічного розвитку радянських республік розглядається ними в тісному зв'язку з різноманітними варіантами концепцій «єдиного індустріального суспільства». Спекуюючи на досягненнях сучасної науково-технічної революції, антикомуністичні ідеологи намагаються довести, ніби немає ніяких підстав твердити про специфічну роль соціалізму у подоланні економічної і культурної відсталості народів СРСР, у їх швидкому розвитку. В умовах капіталізму, мовляв, відбувалися б ті ж самі процеси, оскільки, за твердженнями буржуазних ідеологів, і капіталізм, і соціалізм розвиваються в одному напрямку — в напрямку до «єдиного індустріального суспільства». Основний аргумент авторів теорій «єдиного індустріального суспільства», як і споріднених з ними теорій «конвергенції», зводиться до того, що індустріалізація та урбанізація ведуть ніби до створення «спільної промислової культури», а ця остання веде за собою, в свою чергу, подібні політичні інститути. Тому, в кінцевому рахунку не так уже й важливо, чи є даний лад соціалістичним чи капіталістичним — важливий рівень індустріалізації. Оскільки, твердять буржуазні ідеологи, розвинутий капіталізм характеризується більш високими техніко-економічними показниками, ніж соціалізм, розвиток національних регіонів СРСР йшов би ще швидшими темпами, якби вони тісніше «стикалися» із західною цивілізацією⁸.

Подібні софістичні розмірковування не витримують ані найменшого співставлення з реальними фактами. Кому не відомо, що ті відсталі в минулому народи, яким довелося тісно стикатися із «західною цивілізацією», розвиваються нині темпами, які й віддалено не нагадують темпи розвитку радянських республік СРСР. Виступаючи на міжнародній теоретичній конференції в Празі, присвяченій 50-річчю утворення Союзу РСР, Перший секретар ЦК Народної партії Ірану І. Іскендері навів дані порівняльного розвитку своєї країни і ряду союзних республік СРСР. Якщо в Ірані 1970 р. виробництво електроенергії на душу населення становило 210 кіловат-годин, то в Азербайджанській РСР воно перевищило 2300, у Таджикиській РСР — 1100, у Туркменській — 800

⁷ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 11, 15.

⁸ Про вправи на цю тему західнонімецького «радянознавця» Ю. Оберга див.: В. І. Салов. Проблема создания и развития Советского многонационального государства в новейшей буржуазной историографии, в кн.: СССР — великое дружество народов-братьев, М., 1972, стор. 10.

кіловат-годин. Грузинська РСР виробила 1970 р. 1410,9 тис. т сталі, Азербайджан — 732,6 тис. т, тоді як перша тонна сталі була виплавлена в Ірані лише 1972 р. на металургійному комбінаті в Ісфахані, збудованому з допомогою Радянського Союзу. Саме тому, підкреслив І. Іскендері, «перша соціалістична держава стала для пригноблених народів всього світу невичерпним джерелом моральної і політичної енергії, а розквіт економіки і національної культури народів Середньої Азії й Закавказзя за роки Радянської влади служить для них надихаючим прикладом»⁹.

Ідеологи сучасного антикомунізму докладають шалених зусиль, щоб ослабити силу цього прикладу, применшити величезний пропагандистський вплив радянського досвіду розв'язання національного питання. Здобуті неросійськими народами СРСР успіхи виводяться ними не з реалістичної, на послідовно наукових засадах побудованої програми і політики КПРС у національному питанні, а з «низького вихідного рівня» неросійських республік на початку їх індустріалізації. Відомий західнонімецький історик Г. фон Раух у своїй «Історії Радянського Союзу» намагається пояснити ці успіхи тим, що більшість народів Росії «не вийшли за рамки примітивного родового ладу», що у них була відсутня «національна самосвідомість»¹⁰. Неважко побачити за цими розмірковуваннями намагання звузити значення історичного досвіду КПРС у розв'язанні національного питання, заперечити його універсальний характер. Підводячи своїх читачів до думки, ніби радянський досвід прийнятний лише для дуже відсталих народів, які «ще не змогли усвідомити себе нацією», Раух і йому подібні розраховують викликати до нього недовір'я насамперед у тих народів, які звільняються від колоніального гноблення. На цей же контингент читачів розраховані і часто нагромаджені апологетами капіталізму вигадки про матеріальні втрати й жертви, якими нібито супроводилося здійснення радянської національної політики¹¹.

Беззмистовність подібних розмірковувань спростовується насамперед прикладом тих республік, які і до революції мали значний економічний потенціал, склалися в буржуазні нації. Україна, наприклад, і в умовах царизму була однією з найбільш розвинутих промислових і сільськогосподарських частин країни. А за роки Радянської влади її промисловість зросла у 69 разів. За цей час тут введено в дію понад 10 тис. великих промислових підприємств, створено ряд нових галузей промисловості. Республіка дає нині близько половини загальносоюзної виплавки чавуну, 40% сталі і прокату, майже половину виробництва металургійного устаткування, третину видобутку вугілля, випуску тракторів і телевізорів тощо¹².

Сучасний антикомунізм, який визнає лише одну форму національних взаємин — підкорення і чистоган, «аналізує» спеціалізацію господарства республік СРСР і міжреспубліканські зв'язки, виходячи із своїх категорій і понять. Спеціалізація господарства найчастіше подається як «однобокість» у його розвитку, а міжреспубліканські економічні зв'язки — як наслідок дискримінаційної політики щодо одних республік на користь інших. Американський економіст Л. Деніс заявляє, приміром, що у 1970 р. Україна «зобов'язана була видобути 15 млн. т нафти і 60 млрд. кубометрів газу, переважно для інших республік», тим ча-

⁹ Советский Союз и современный мир, Прага, 1972, стор. 261—263.

¹⁰ G. von Rauch. Geschichte der Sowjetunion, Stuttgart, 1969, стор. 158.

¹¹ Докладніше про це див.: СССР — великое содружество народов-братьев, стор. 320.

¹² «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.

сом, мовляв, «її власному індустріальному ростові загрожує енергетичний голод»¹³. «Побоювання» Деніса та подібних йому «вболівальників» за долю України, позбавлені смислу саме тому, що найпершою запорукою успішного «індустріального росту» України, як і будь-якої іншої з радянських республік, є якраз те економічне співробітництво і взаємодопомога народів СРСР, яке сучасний антикомунізм піддає шаленим нападкам. Інтенсивний процес розвитку міжреспубліканських економічних зв'язків у дедалі більшій мірі впливає на темпи і пропорції розширеного соціалістичного відтворення в республіці, на структуру й динаміку промислового і сільськогосподарського виробництва, і, зрештою, на всі сторони життя народу.

Як правило, буржуазні соціологи й економісти, навіть ті, які вважають себе «знавцями» України, виявляють цілковиту необізнаність із структурою міжреспубліканських економічних зв'язків УРСР. Той же Деніс, наприклад, не має уявлення про те, що ці зв'язки відіграють надзвичайно велику роль якраз у забезпеченні зростаючих потреб народного господарства республіки у нафті і газі. 1970 р. за рахунок поставок з інших республік Україна задовольняла внутрішні потреби у природному газі на 22,8%, у нафті — на 18,6, у нафтопродуктах — на 62%. Одержувана із загальносоюзного фонду продукція становить майже сьому частину всіх ресурсів промисловості республіки¹⁴.

У свою чергу, Українська РСР вносить великий вклад у розвиток і зміцнення загальносоюзної економіки. Якщо знов-таки говорити про паливо, то потужний паливно-енергетичний потенціал дає Україні можливість не тільки забезпечувати паливом власні потреби, але й задовольняти деякою мірою потреби інших народів країни. Відзначаючи у своїй доповіді про 50-річчя Союзу РСР великі досягнення українського народу у розвитку економіки і культури республіки, Л. І. Брежнев говорив: «Без перебільшення можна сказати, що тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подесятеривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України!»¹⁵.

Того, що економічне співробітництво радянських республік подесятеряє їх власні сили, якраз і не дано збагнути буржуазним ідеологам. Головне в економічних взаємовідносинах республік СРСР в їх писаннях безповоротно втрачається. Це головне полягає в тому, що, незважаючи на неоднаковий у кількісному відношенні вклад кожної з республік у загальносоюзне виробництво (цей вклад залежить від території, кількості населення, природних ресурсів), взаємовідносини і господарські зв'язки республік СРСР будуються на началах цілковитої рівноправності.

Ці відносини визначаються не питомою вагою тієї або іншої республіки у загальносоюзному балансі, а її місцем і роллю у соціалістичному поділі праці.

Відомо, що найбільший серед народів нашої країни вклад у будівництво нового суспільства внесений російським народом. Проте, будучи першим за своїм вкладом у справу соціалістичного й комуністичного будівництва, він не має ніяких правових переваг над іншими націями і не претендує на них.

¹³ Цит. за кн.: Факты и домыслы. Против фальсификации национальных отношений в Советском Союзе, Кишинев, 1972, стор. 69.

¹⁴ Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні, К., 1972, стор. 258.

¹⁵ Л. І. Брежнев, Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 17.

Всупереч цьому, сучасна «радянологія» буде всі свої концепції національних взаємовідносин в СРСР на різноманітних варіантах домислів про привілейоване нібито становище російської нації у складі СРСР і про ту міфічну «загрозу», яка впливає з цього для неросійських націй.

У дедалі зростаючому економічному і культурному зближенні радянських народів професор Сіракузького університету в США В. Кульський, наприклад, вбачає «небезпеку для неросійських національностей». «Деякі з них в якийсь день можуть бути проголошені частиною великої російської нації», — заявляє він¹⁶. Зовсім абстрагуючись від гігантського інтернаціоналізуючого впливу сучасної науково-технічної революції і її соціальних наслідків, буржуазні «радянологи» заперечують прогресивний характер міграційних процесів, як і всього того, що йде в руслі інтернаціоналізації виробництва, культури, побуту, підводять ці процеси під формулу «російської колонізації». Автор книги «Радянська держава» Елсворт Реймонд, наприклад, вбачає цю колонізацію в тому, що в неросійських республіках СРСР «багато технічних робіт виконується росіянами»¹⁷. За допомогою подібних «відкриттів» пропагандисти антирадянщини намагаються вбити клин між народами нашої країни, посіяти розбрат між ними.

Різнманітні версії «експлуатації» росіянами інших націй СРСР настільки примітивні й упереджені, що сучасна «радянологія» посилено намагається модифікувати їх, надати їм нарочито ускладненої, наукоподібної форми. Вона прагне створити враження, ніби всерйоз цікавиться проблемами розміщення продуктивних сил на території нашої країни, взаємозв'язку географічних, демографічних та інших факторів в економічній політиці КПРС. Показова в цьому плані дискусія на тему «Районування і національності в СРСР», приурочена американським журналом «Slavic Review» до 50-річного ювілею утворення СРСР. У статті «Погляд на регіональний розвиток Радянського Союзу» Девід Гусон намагається доводити, ніби у розміщенні продуктивних сил в СРСР національний фактор не береться до уваги. Тому, пише він, «незважаючи на великий наголос, який протягом 1972 р., у п'ятдесяту річницю СРСР, робився на ідеї прогресуючої однорідності радянської національності (так у автора — Л. Н.), здається ймовірним, що район переважно неросійських національностей зазнаватиме багатьох труднощів у створенні справді міцної індустріальної бази»¹⁸. «Опонентом» Гусона у цій дискусії виступає один з ідеологів прибалтійської реакційної емігрантщини В. Стенлі-Вардіс, який подвизається нині в ролі професора політичних наук Оклахомського університету в США. Він критикує абсолютизацію Гусоном географічного фактору в економічній політиці КПРС, підкреслюючи, що вона бере до уваги і «перспективи національностей»¹⁹. Однак даремно було б шукати у В. Стенлі-Вардіса об'єктивну оцінку національної політики КПРС, яка ґрунтується на глибокому врахуванні як спільних інтересів Союзу РСР, так й інтересів окремих республік. Точно так само, як і Гусон, він пророкує лише труднощі та ускладнення в цій політиці.

«Протилежні», на перший погляд, думки «опонентів» у дискусії, отже, аж надто зближуються, коли вони підходять до загальних оцінок національної політики КПРС в економічній галузі. Обидва вони вважають її малоефективною і в кінцевому рахунку такою, що становить

¹⁶ W. Kulsky. The Soviet Regime. Communism in Practice. Syracuse University Press, 1963, стр. 56.

¹⁷ E. Raymond. The Soviet State, New York—London, 1968, стр. 256.

¹⁸ "Slavic Review", vol. 31, N 3, September 1972, стр. 554.

¹⁹ Там же, стр. 564.

відчутну загрозу для «етнічної сили» (термін Стенлі-Вардеса) неросійських націй і народностей. Різниця, очевидно, полягає лише в тому, що один з опонентів бачить цю загрозу в «асиміляції», а другий — у «російській міграції».

Подібні заяви робляться, зрозуміло, тільки з розрахунку на необізнаність західного читача з процесами розвитку національних взаємовідносин в СРСР. Зростання багатонаціональності республік — яскрава прикмета нашого часу, пояснення якої слід шукати насамперед у бурхливому розвитку їх економіки і культури. Гігантське зростання соціалістичних продуктивних сил, виникнення нових промислових центрів, відкриття й розробка природних багатств, освоєння нових земель, розвиток всіх видів транспорту — все це фактори, які посилюють рухомість населення. Цілком ясно, проте, що інтенсивні міграційні процеси, будучи важливим проявом інтернаціоналізації виробництва, ніякою мірою не загрожують ні кордонам, ні суверенітету націй. Втім, ідеологи антикомунізму та їх буржуазно-націоналістичні підспівувачі не бояться «згустити фарби». Розрахунок тут простий: якщо навіть невелика, найменш підготовлена частина читачів клюне на гачок «примусової русифікації», повірить тому, що над республіками СРСР нависла якась «загроза», — значить, їх отруйні стріли потрапляють у ціль.

Останнім часом вогонь атак пропагандистів буржуазного світу зосередився навколо питань утворення в нашій країні нової історичної спільності людей — радянського народу. Ідеологи імперіалізму не можуть не розуміти, що поява радянського народу знаменує початок нової епохи в історії національних взаємин, оскільки в її особі людство дістало класичний приклад соціалістичного інтернаціонального об'єднання народів на основі спільності їх економічного, політичного та ідейно-культурного життя. Тим самим було завдано вирішального удару не тільки різним європоцентристським, азіацентристським та іншим расистським теоріям про «неможливість» зближення народів Заходу і Сходу, але й пізнішим псевдонауковим концепціям про «всемогутність» націоналістичного вірусу. Напередодні 50-річного ювілею Союзу РСР тодішній директор Інформаційного агентства США (ЮСІА) Френк Шекспір заборонив своїм підлеглим вживати термін «радянський народ», щоб не підтримувати «ілюзію однієї щасливої родини» радянських народів. Гідну відповідь подібним спробам дав з трибуни спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення СРСР, перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький. «Звичайно, — говорив він, — наші недруги можуть скільки завгодно уникати у власному лексиконі небажаних для них понять. Але вони безсилі заперечити той цілком очевидний факт, що радянський народ є реальною дійсністю, він живе і творить, своїми ділами і боротьбою за торжество комуністичних ідеалів справляє вирішальний вплив на хід світової історії!»²⁰.

XXIV з'їзд КПРС накреслив широку програму економічного і соціального прогресу нашої Батьківщини. Над виконанням цієї програми сьогодні працює багатонаціональний радянський народ. Радянські люди — інтернаціоналісти, їх загальнонаціональна гордість увібрала в себе все краще, що створене працею, відвагою, творчим генієм мільйонів. І той факт, що інтернаціоналізм перетворився у глибокі переконання і норму поведінки всього нашого народу, прирікає на неминучий провал всі підступи політиків і пропагандистів буржуазного світу.

²⁰ «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН З УКРАЇНИ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906—1913 рр.)

Серед проблем дожовтневої історії нашої Батьківщини певне місце займає організація переселення селян з України в роки століпінської аграрної реформи.

В. І. Ленін відзначав, що для глибокого вивчення особливостей економічного розвитку країни періоду імперіалізму дослідник неодмінно повинен звернутися до історії переселенського руху¹. Виходячи з вказівки великого вождя і вчителя трудящих усього світу, радянські історики зробили в цьому напрямі вже чимало². Проте питання організації переселення селян з України в 1906—1913 рр. досліджене ще недостатньо. Його лише побіжно торкались окремі згадані вище дослідники століпінської аграрної реформи.

Тим часом в Центральному державному історичному архіві СРСР у Ленінграді, Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві та ряді обласних архівів Радянської України зберігається чимало документів, аналіз яких дає можливість глибше вивчити суть переселенської політики царизму в той період. Це був час, коли самодержавний уряд не лише не перешкоджав широкому переселенню селян на вільні землі, як до 1904 р., а навпаки, всіляко сприяв йому. Зміни в цій політиці викликали об'єктивні закони економічного розвитку країни, а також розмах селянської боротьби за революційне розв'язання аграрного питання.

На початку ХХ ст. революційна боротьба селянства зробила великий вплив на ставлення царизму до переселенської справи. Зокрема, це видно з циркулярного листа головноуправляючого земельними справами і землевпорядженням від 29 грудня 1906 р. В ньому наказувалося губернаторам всімірно «...сприяти успішному ходові переселенської справи, на яку звернена особлива увага уряду в зв'язку з винятковою її важливістю в цей час, коли аграрний рух серед сільського населення в Європейській Росії можна значно послабити виселенням надлишків населення в азіатські країни імперії»³.

¹ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 594.

² О. А. Ваганов. Земельная политика царского правительства в Казахстане (1907—1914 гг.).— «Исторические записки», т. 31, М., 1950, стор. 61—87; П. Д. Верещагин. Переселенческая политика царизма в Сыр-Дарьинской области Туркестанского края в годы столыпинской реакции, М., 1951; А. И. Гинзбург. Переселенческий вопрос в Туркестане (в конце XIX—нач. XX века). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ташкент, 1966; В. Д. Джоашвілі. Розселення українців на території Грузинської РСР.— «УІЖ», 1970, № 1, стор. 104—108; В. М. Кабузан. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850—1916 рр.— «УІЖ», 1971, № 2, стор. 65—70; Ф. Є. Лось. Україна в роки століпінської реакції, К., 1944; А. Ф. Лачко. Аграрная политика в Киргизии в годы столыпинской реакции, Фрунзе, 1951; О. Погребінський. Століпінська реформа на Україні, Харків, 1931; Н. Л. Проскура. Переселення селян з Харківської губернії у роки століпінської аграрної реформи.— «УІЖ», 1973, № 6, стор. 98—105; В. А. Степанин. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века (Переселенческий закон 6 июня 1904 г.).— «История СССР», 1960, № 5, стор. 161—164; Л. Ф. Скляров. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы, Л., 1962; та ін.

³ «Русская мысль», 1908, № 6, стор. 79.

Хто ж відав переселенням селян?

До 1895 р. цією справою займалися три органи: відділ земельного поліпшення, департамент земельних справ і переселенське управління, яке відало лише перевезенням і розподілом районів переселення між губерніями, звідки прибували селяни. Переселенське управління було підпорядковане безпосередньо міністерству внутрішніх справ. У зв'язку з дальшим розвитком цього руху 19 вересня 1895 р. управлінням були передані всі функції, пов'язані з питаннями переселення. З 1905 р. воно ввійшло до складу головного управління земельних справ і землевпорядження⁴.

Новий переселенський закон від 6 червня 1904 р. сприяв переміщенню широких мас трудового селянства. Особливо значних змін зазнала переселенська справа, коли її організація була доручена спеціальним органам — землевпорядним комісіям, які почали створюватися по губерніях після відповідного указу від 4 березня 1906 р.⁵

До губернських і повітових землевпорядних комісій обирали лише половину представників від селян, переважно заможних. Цілком зрозуміло, що при переселенні інтереси малоземельного і безземельного селянства, звичайно, не збігалися з інтересами багатіїв, поміщиків, що їх захищали представники дворян.

Досвід попередніх років показав, що селяни неохоче переселялися без попереднього ознайомлення з районами свого майбутнього проживання. Виходячи з цього, уряд 10 березня 1906 р. запровадив вільне ходацтво, як групове, так і індивідуальне⁶. Проте внаслідок нездатності царизму організувати належним чином цю справу строки переміщення переселенців і ходоків часто переносилися. Через відсутність підготовлених для новоселів земельних ділянок* уряд час від часу тимчасово припиняв ходацтво або обмежував райони, куди селяни могли послати своїх представників. Саме через ці причини 10 травня 1907 р. було тимчасово, до 1 липня, припинено переселення і ходацтво. 13 липня 1907 р. рада міністрів видала новий указ, згідно з яким для переселенців закривалися тимчасово Томська, Тобольська та Іркутська губернії, Уральська і Тургайська області, а також Степове генерал-губернаторство. Закриття цих районів було викликане майже повною відсутністю підготовлених для переселення ділянок⁷.

Цим же указом передбачалося припинення переселення на Далекій Схід без попереднього визначення ходоками вільних земельних площ⁸.

На перший погляд, указ вніс певний елемент організованості в переселенський рух. Але незабаром виявилися його серйозні хиби. По-перше, не всі селяни могли дозволити собі значні витрати на проїзд для закріплення за собою землі. По-друге, не завжди можна було сформулювати ходацькі партії у визначені урядом переселенські райони. В зв'язку з цим 14 березня 1908 р. уряд видав розпорядження про припинення

⁴ Стенографический отчет о заседаниях первой сессии 4-й Государственной думы, СПб., 1912, стор. 2512; Переселение и землеустройство за Уралом в 1906—1910 гг., СПб., 1911, стор. 9, 11.

⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 705, спр. 142, арк. 1—3.

⁶ ЦДІА СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІА СРСР), ф. 391, оп. 3, спр. 546, арк. 152—153.

* Розмір земельних ділянок для переселенців залежав від числа чоловічих душ в сім'ї і колонізаційного району. Найменшим був душевий наділ у Семиреченській області — 6 десятин, а найбільшим — на Далекому Сході — 15 десятин на одну душу (див.: ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 2, спр. 3431, арк. 72).

⁷ Там же, ф. 1276, оп. 3, спр. 463, арк. 4—5.

⁸ Там же, арк. 7—8.

формування ходацьких партій до встановлення розміру переселенського фонду⁹.

Отже, іноді по кілька разів протягом року змінювався порядок організації переселення на схід і південь з Європейської Росії. Лише з березня 1906 р. по травень 1908 р. вийшло близько 200 розпоряджень, циркулярів і роз'яснень з питань землевлаштування¹⁰. Через це нерідко траплялися випадки, коли селяни, вирішивши переселитися, купували земельний наділ у певному повіті, але після відповідного указу вже не могли виїхати туди. Так, наприклад, жителі с. Пилипівки Васильківського повіту Київської губернії, придбавши землю в Тобольській губернії, не мали змоги вчасно, до початку весняно-польових робіт, оселитися там, оскільки припинилося переселення в той повіт. Їх клопотання до мирового посередника та київського, волинського і подільського генерал-губернатора кілька місяців навіть не розглядалися. Подібні випадки були не поодинокими¹¹. Землевпорядні комісії, що з 1906 р. взяли в свої руки переселенську справу¹², на Україні, як і по всій Росії, захищали, звичайно, інтереси поміщиків, а тому прагнули виселити якнайбільше малоземельних і безземельних селян, які вимагали розподілу великого приватновласницького землеволодіння.

В. І. Ленін, уважно стежачи за проведенням в життя столипінських законів, викривав урядову організацію переселення селян. «На місцях виселення, в Росії,— писав Володимир Ілліч,— відати переселенською справою доручено тепер землевпорядним комісіям, земським начальникам і губернаторам. Кровно зацікавлені в тому, щоб розрідити місцеве малоземельне і безземельне селянство, щоб залишити його на місцях тільки в мірі, потрібній для нужд великого землеволодіння (як поставщиків пайманої сили), землевпорядні комісії так енергійно «виселяли» бідняків, що навіть викликали невдоволення переселенського управління»¹³.

Справді, землевпорядні комісії досить енергійно взялися за виконання урядового розпорядження про організацію групового ходацтва. За своєю формою групове ходацтво приваблювало широкі маси трудового селянства. Воно цілком влаштувало і куркулів, оскільки обіцяло їм значний прибуток од вигідної купівлі у переселенців землі, які цілими групами виїжджали з села. Як правило, з найбільш заможних верств селянства землевпорядні комісії добирали особистий склад майбутньої ходацької партії. Причиною цього було те, що заможні селяни мали більші можливості для обзаведення господарством, а тому швидше давали згоду на закріплення за ними переселенських ділянок.

Так, наприклад, з 46 ходоків, виділених від 175 сімейств Звенигородського повіту Київської губернії, в майновому відношенні 30 виявилися значно заможнішими, ніж їх співвітчизники. Понад 70% ходоків могли отримати внаслідок продажу свого майна більш як по 300 крб., а окремі — навіть по 1300—1500 крб. В той же час тільки 32% сімей їх довірителів могли виручити більш як 300 крб.¹⁴

При аналізі поглядів ходоків, дібраних землевпорядними комісіями, щодо мети переселення виявилася їх серйозна розбіжність. Одна

⁹ Там же, ф. 391, оп. 3, спр. 939, арк. 29—30.

¹⁰ Сборник законов и распоряжений по землеустройству, СПб., 1908, стор. 1289—1294.

¹¹ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 4, оп. 134, спр. 102, арк. 8—10, 17—20, 42—48, 64, 71, 74, 195.

¹² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 705, спр. 142, арк. 1—3.

¹³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 21, стор. 316.

¹⁴ КОДА, ф. 4, оп. 133, спр. 161, арк. 132—133, 154, 240, 242; спр. 111, арк. 187.

частина ходоків, які після ліквідації майна могли привезти в Сибір не більше 300—400 крб., мріяла оселитися на такій землі, щоб одразу ж одержувати засоби для прохарчування своєї сім'ї. Таких селян була переважна більшість. До іншої групи належали переселенці, які могли привезти в Сибір до 800—1000 крб. Вони прагнули на нових землях створити міцне господарство і покласти таким чином край загрози розорення, якого вони боялися у себе на батьківщині. Окрему групу ходоків становили куркулі, метою яких було ще більше розширити своє господарство шляхом застосування там дешевої найманої праці¹⁵.

Організуючи ходацькі партії, землевпорядні комісії добирали туди людей, інтереси яких були далекими від інтересів переселенців. Їх вони виявляли серед декласованого елемента. Цілком зрозуміло, що після посилки подібних «ходоків» більш обережні довірители, враховуючи досвід попередніх переселенців, відмовлялися від запропонованої їм землі. Так було, наприклад, з селянами Бердичівського і Київського повітів, які своєчасно зрозуміли, що їм з куркулями і нав'язаними землевпорядними комісіями ходоками не по дорозі.

Проводити переселенську політику царизмові допомагали і різні чорносотенні організації, які активно включалися в справу добору ходоків для попереднього закріплення переселенських ділянок. Результати такого добору не примусили себе довго чекати. Багато розорених переселенців поверталися на батьківщину або змушені були шукати собі землю самостійно, потрапляючи таким чином в розряд «самовільців».

У матеріалах ревізії, проведеної царськими чиновниками в 1909 р., відмічається, що по Старокостянтинівському повіту Волинської губернії в ході закріплення земельних наділів представники «Союзу російського народу», щоб виселити якнайбільші маси селянства, свідомо посилали переселенців на вже зайняті місця¹⁶. Разом з тим переселенське управління, комплектуючи на свій розсуд ходацькі партії, не спіялося перед закріпленням за ходоками явно непридатних для ведення господарства земельних ділянок, так званих «умовних» (тобто не підготовлених до заселення). А це вело до остаточного розорення переважної більшості переселенців, які змушені були повертатися на батьківщину без копійки грошей, без майна, а часто і без членів сім'ї, які помирали в дорозі від голоду і хвороб.

Як свідчать результати ходацтва по Липовецькому повіту Київської губернії за 1910 р., з 753 запропонованих ділянок ходоки відмовилися від 364, тобто майже від половини. Таким самим було становище і в інших губерніях¹⁷. В цілому ж з 1906 по 1913 р. процент ходоків, що безрезультатно з'їздили на запропоновані ділянки, дорівнював 40—50%¹⁸.

Поступово майбутні переселенці починали розуміти, що групове ходацтво, яке так наполегливо пропагував уряд, не виправдовує їх сподівань. Саме тому намагання уряду втілити в життя свій указ про його організацію не дали бажаних наслідків. Ходацькі партії рік у рік закріплювали за собою менше половини земельного переселенського фонду (в 1908 р.— 36%, у 1909—47, в 1910—33%)¹⁹.

¹⁵ Там же, спр. 139, арк. 7.

¹⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 708, спр. 198, арк. 15—16.

¹⁷ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 690, арк. 253—256; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 708, спр. 198, арк. 175.

¹⁸ Підраховано автором на основі даних статистичних збірників: И. Турчанинов. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. (включительно), СПб., 1910, стор. 4—13; И. Турчанинов и А. Домрачев. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 гг., Петроград, 1915, стор. 4—13.

¹⁹ Л. Ф. Скляр о в. Назв. праця, стор. 141.

Відповідно до урядового указу від 14 липня 1907 р. заборонялося видавати переселенські свідоцтва без попереднього закріплення землі. Але більшість землевпорядних комісій порушувала цей указ, прагнучи, на догоду поміщикам, звільнитися від бідняцького елементу на селі²⁰. Так, протягом трьох років (1909, 1910, 1911) процент переселенців, які їхали з українських губерній без попереднього закріплення землі, лишився досить високим (відповідно: 45,5, 30,9, 31)²¹. З Європейської Росії, зокрема, в 1910 р. переселилося таким чином 38% селянських господарств²².

Організуючи переселенський рух, царський уряд покладав великі надії на утвердження практики попереднього закріплення землі й за цілими губерніями. Ще в 1906 р. головне управління земельних справ і землевпорядження виділило для переселенців з Полтавської губернії 3000 земельних ділянок в Тургайській області²³. Але через низьку якість землі бажаних переселитися туди виявилось небагато. Близько половини виділених земель лишилося невикористаними. Частими були й випадки, коли далеко не повністю задовольнялися потреби губерній в переселенському фонді. Так, наприклад, у 1909 р. замість 41 317 ділянок для Харківської губернії було виділено лише 9908²⁴.

Ревізія Проскурівської, Летичівської та Літинської землевпорядних комісій, проведена чиновником особливих доручень у селянських справах колезьким радником Мельниковим 1909 р., по суті, розкрила великі недоліки в організації переселенської справи на Україні. «Справа ходоцького руху...— констатував він у своєму звіті,— судячи за станом у проглянутих мною комісіях, неврегульована, внаслідок чого періоді випадки, коли ходоки відмовляються від запропонованих їм земельних ділянок»²⁵.

Траплялося, що ходоки, приїхавши у визначений землевпорядними комісіями переселенський район, не могли добитися закріплення за ними землі. Наприклад, у скарзі селян с. Ружина Сквирського повіту Київської губернії, поданій на ім'я Київського губернського в селянських справах присутствія, відмічалось таке: «Бажаючи переселитися в Південно-Уссурійський край, деякі з нас їздили у вказаний район ходоками, але переселенський чиновник на станції «Умань» відмовився закріпити за нами землю, поки ми не приїдемо з сім'ями»²⁶. Тим часом за умовами закону від 6 червня 1904 р. він не мав права цього робити.

Отже, з наведених фактів про діяльність землевпорядних комісій досить чітко вимальовується їх антиселянська позиція. Ці комісії не тільки не дбали про поліпшення організації переселенської справи, а навпаки, приносили її в жертву в ім'я захисту і зміцнення поміщицького та куркульського землеволодіння.

В роки столипінської аграрної реформи небаченого доти розміру набрав рух самовільних переселенців (див. таблицю 1)²⁷. Це було зумовлено не лише труднощами, що їх зустрічали селяни при одержанні документів, і певними заборонами в переселенні, як про це пише Н. Л.

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 391, спр. 981, арк. 5—8.

²¹ Т. В. Зенченко. Переселение и земство, Полтава, 1912, стор. 50.

²² ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 3, спр. 157, арк. 5.

²³ Там же, арк. 4.

²⁴ Там же, спр. 1606, арк. 28—29.

²⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 708, спр. 198, арк. 23.

²⁶ КОДА, ф. 4, оп. 133, спр. 155, арк. 54.

²⁷ Таблицю складено за даними статистичних збірників: И. Турчанинов. Назв. праця, стор. 4—13; И. Турчанинов и А. Домрачев. Назв. праця, стор. 4—13.

Таблиця 1

Губернії	Роки									
	1896—1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1906—1913
Київська, Волинська, Подільська										
Всього переселенців,	50 817	15 726	48 544	66 654	62 129	42 805	21 285	10 965	12 062	280 170
з них самовольців	26 349	9 703	3 873	23 146	29 495	6 800	4 528	3 653	3 880	85 078
Процент	51,8	61,7	7,9	34,7	47,4	15,8	21,2	33,3	32,1	30,3
Чернігівська, Харківська, Полтавська										
Всього переселенців,	276 353	27 047	97 133	135 974	116 976	76 824	38 096	22 052	31 884	545 986
з них самовольців	136 312	11 008	14 008	67 025	44 271	20 480	11 492	7 822	10 016	186 122
Процент	49,6	40,6	14,4	49,2	37,8	26,6	30,1	35,4	31,1	34,0
Катеринославська, Таврійська, Херсонська										
Всього переселенців,	88 526	18 136	19 649	59 970	95 548	68 632	35 525	22 505	51 409	371 374
з них самовольців	54 072	11 092	6 283	27 411	51 345	33 054	16 097	11 844	16 278	173 404
Процент	61,0	61,1	31,9	45,7	53,7	48,1	45,3	52,6	31,6	46,6
По Україні:										
Всього переселенців,	415 696	60 909	165 326	262 598	274 653	188 261	94 906	55 522	95 355	1 197 530
з них самовольців	216 733	31 803	24 164	117 582	125 111	60 334	32 117	23 319	30 174	444 604
Процент	52,1	52,2	14,5	44,7	45,5	32,0	33,8	41,8	32,6	37,1
По 50 губерніях Європейської Росії:										
Всього переселенців,	1 075 932	139 064	427 339	664 777	619 320	316 163	189 791	201 027	240 978	2 798 459
з них самовольців	432 476	70 248	84 556	314 366	291 643	98 786	65 758	86 840	82 841	1 095 038
Процент	40,2	50,2	19,7	47,2	47,0	31,2	34,1	43,1	34,3	39,1

Проскура²⁸. Відомо, що уряд намагався виселяти селян насамперед в райони сходу і півдня країни, де земля, як правило, була не дуже придатною для землеробства. Недаремно багато ходоків відмовлялося від запропонованих їм ділянок: вони вважали за краще самовільно вибрати собі більш сприятливі переселенські райони (Томську, Акмолінську або Тургайську губернії).

З таблиці видно, що найвищим процент самовольців у 1906—1913 рр. був з Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній (46,6%). Це пояснювалося тим, що переселення з півдня України, де широко застосовувалася вільнонаймана праця, йшло врозріз з інтересами поміщицького і куркульського землеволодіння. На догоду поміщикам і куркулям, які боялися втратити дешеву робочу силу, землевпорядні комісії всіляко перешкоджали організованому виселенню селян з цих губерній. В цілому ж серед переселенців з українських губерній в 1906—1913 рр. самовольці становили 37,1%, тимчасом як по 50 губерніях Європейської Росії — 39,1%.

Існування самовільного переселення само по собі є незаперечним доказом нездатності уряду належно організувати переселенську справу, важливість якої для економічного розвитку країни неодноразово підкреслював В. І. Ленін²⁹.

Про хаос, який панував у цій галузі, свідчить те, що навіть органи, які безпосередньо відали переселенням селян, були часто непоінформовані про порядок переселення в той чи інший район. Так, наприклад, мировий посередник другої дільниці Канівського повіту Київської губернії лише за січень 1908 р. вручив селянам 326 ходацьких і 340 тарифних* свідоцтв на переїзд до Туркестану, хоч циркуляр про тимчасове припинення переселення в Середню Азію був виданий ще у травні 1907 р.^{29а} Подібні курйози були й з іншими організаторами переселенської справи.

Організуючи ходацькі партії, уряд мало турбувався і про ознайомлення майбутніх переселенців з умовами життя в нових районах, що нерідко було причиною їх відмови від запропонованих їм земельних наділів. «Не будучи ознайомлені з тим, що переселенські ділянки знаходяться далеко від залізниці, а також з поганими кліматичними умовами цих місць, відмовляємось від закріплення запропонованих долей», — писали ходоки з Київської губернії³⁰. За визнанням переселенського управління, більше половини ходоків і переселенців у 1906—1913 рр. керувалися в дорозі лише чутками³¹. Джерелом цих чуток були переважно ходоки попередніх років, а також листи тих, хто переселився раніше. Цікаві відомості щодо цього дало опитування переселенців з Чернігівщини за 1906—1908 рр. Відповідаючи на запитання, звідки вони дізналися про переселенські райони, 55% селян сказали, що таким джерелом інформації були розповіді ходоків попередніх років, 25,4% говорили про листи родичів, а 19,2% — зовсім нічого не знали про умови майбутнього життя³². «Листи рідних і односельчан, — писав кореспондент Харків-

²⁸ Н. Л. Проскура. Переселення селян з Харківської губернії у роки столипінської аграрної реформи. — «УІЖ», 1973, № 6, стор. 102.

²⁹ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 21, стор. 309.

* Тарифні свідоцтва видавалися для пільгового проїзду залізницею (четверта частина вартості квитка у вагоні 4-го класу).

^{29а} ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 706, спр. 368, арк. 85.

³⁰ КОДА, ф. 4, оп. 133, спр. 94, арк. 164—165.

³¹ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 691, арк. 2—6.

³² Переселення в Сибір з Чернігівської губернії в 1906—1908 рр., Чернігов, 1910, стор. 29.

ського земства в 1908 р.,— відіграють величезну роль... у виборі місця поселення»³³.

Ось дані про джерело інформації, зібрані Харківським земством у 1907—1909 рр.³⁴:

Т а б л и ц я 2

Роки	Процент переселенців з Харківської губернії, що переселялися:			
	по листах			по чутках
	різних	знайомих	разом	
1907	13,5	8,0	21,5	27,8
1908	8,8	20,2	29,0	15,4
1909	16,0	6,7	22,7	15,1

У своєму звіті агент обласної організації по Приморському району так і писав, що переселенців, які сюди прибували в 1906—1913 рр., з умовами життя попередньо не знайомили³⁵. Тому нерідко ходоки потрапляли в райони, де переселенські фонди вже були зайняті.

Якою ж була роль урядової інформації в цій справі, адже на неї царизм витрачав сотні тисяч карбованців народних коштів? Лише в 1907 р., наприклад, було надруковано 6,5 млн. примірників книг і 400 тис. різноманітних роз'яснень про порядок переселення й умови життя в колонізаційних районах³⁶.

Але написано в книгах, виданих переселенським управлінням, було дуже далекий від дійсності. Показовою щодо цього є скарга селянина П. Ф. Данилка в переселенське управління. «Те, що ми чуємо і бачимо у ваших книжках, того ніяк не можемо зрозуміти... Я, Данилко, ходив ходоком в Семиріченську область,— писав він,— але повернувся з дороги, бо всі ділянки виявилися зайнятими». Наступного року він побував у Тургайській області і знову не знайшов вільної хорошої землі, яку так майстерно описано у книжках. Цей селянин побував у Томській губернії, в шести селищах Зміїногородського повіту, але все безрезультатно. І таких випадків було, звичайно, не мало^{36а}.

Виникає запитання, а як же уряд пояснював причину такої необізнаності переселенців з колонізаційними районами? Відповідь на це знаходимо у словах надвірного статського радника П. Голубниченка. У своєму звіті про організацію переселенської справи у Київській, Подільській та Волинській губерніях він писав, що основною причиною такого становища «є небажання переселенців звертатися за роз'ясненнями до переселенських чиновників (!?)»³⁷. Отже, урядові кола всю вину намагалися звалити на самих переселенців. Справжньою ж причиною було те, що в книжках, які видавав уряд, неймовірно прикрашались умови життя в колонізаційних районах. Поступово селяни, зіткнувшись з суворою дійсністю, зовсім перестали вірити і урядовій пресі і царським чиновникам.

³³ Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., Харьков, 1910, стор. 11.

³⁴ Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., по данным Челябинской и Сызранской регистраций, Харьков, 1911, стор. 19.

³⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1628, оп. 1, спр. 47, арк. 96.

³⁶ Смета доходов, расходов и спец. средств Переселенческого управления ГУЗ и З на 1908 г., СПб., 1908, стор. 18.

^{36а} КОДА, ф. 4, оп. 133, спр. 148, арк. 20.

³⁷ Харківський обласний державний архів, ф. 304, оп. 1, спр. 3085, арк. 5.

У 1908 р. була створена обласна земська переселенська організація³⁸. Її перший установчий з'їзд, який відбувся 9—11 червня 1908 р. в Полтаві за участю представників Полтавського, Харківського, Катеринославського, Чернігівського, Херсонського і Київського земств, визначив таке коло діяльності: оглядати й умовно закріплювати за організацією кращі з переселенських ділянок; доводити до відома ходоків союзних земств місцезнаходження цих ділянок; сприятиходакам в організації ходацтва і пайшвидшому закріпленні за ними обраної землі; клопотати за своїх переселенців про видачу їм місцевим начальством позик на обзаведення житлом і господарством.

Царський уряд покладав великі надії на новоутворену організацію, яка повинна була спрямувати переселенський рух з України в потрібне йому русло. В свою чергу вірогіддане земство висловлювало повну готовність сприяти переселенській політиці уряду. Не випадково в резолюції з'їзду підкреслювалося: «Зважаючи на те, що правильна постановка переселенського руху можлива лише при участі земств, об'єднаних на основі сприяння уряду, з'їзд визнає необхідним створення обласної земської переселенської організації»³⁹.

У зв'язку з тим, що на губернії, які входили до обласної організації, припадало близько 30% всієї маси загальноросійського переселенського руху, переселенське управління щороку надавало останній $\frac{1}{3}$ земельних ділянок. У 1909 р., наприклад, їй було виділено близько 40 тис. душових наділів⁴⁰, пропорціонально кількості переселенців⁴¹.

Протягом усієї діяльності обласної організації земські діячі застосовували кілька принципів розподілу душових ділянок між губерніями, що до неї входили. Одним з них був розподіл землі порівну. Але оскільки кількість переселенців в губерніях була неодинакова, організація незабаром відмовилася від цього принципу. Коли ж спробували розподіляти землю пропорціонально кількості переселенців, то виявилася, що вона щороку дуже коливається. Окремі земства висували пропозицію розподіляти переселенський фонд за числом безземельних і малоземельних господарств. Але й останнє виявилася нездійсненним, бо проти цього виступила більшість земств. Вже на першому з'їзді обласної земської організації розгорнулися гострі дебати щодо критерію розподілу земельних ділянок⁴². Внаслідок незгод з організації в тому ж, 1908-му, році вийшло Катеринославське земство⁴³. Ставили питання про свій вихід з організації також Харківське і Київське земства⁴⁴. Кінець кінцем, організація прийняла систему розподілу переселенських ділянок, яка вже кілька років застосовувалася в Полтавській губернії⁴⁵.

Згідно з практикою Полтавського земства $\frac{3}{4}$ переселенського фонду розподілялося між повітами прямо пропорціонально числу малоземельних і безземельних господарств у них, остання його частина —

³⁸ Т. В. Зенченко. Переселение и земство, Полтава, 1912, стор. 20.

³⁹ Журнал первого съезда областной земской переселенческой организации 9—11 июня 1908 года, Полтава, 1908, стор. 5.

⁴⁰ Журнал IV очередного совещания уполномоченных областной земской переселенческой организации 3—4 ноября 1910 г., Полтава, 1911, стор. 69—97.

⁴¹ ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 2, спр. 3425, арк. 138.

⁴² Журнал первого съезда областной земской переселенческой организации..., стор. 8—25.

⁴³ «Известия областной земской переселенческой организации», Полтава, 1908, № 7, стор. 8—13.

⁴⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1628, оп. 1, спр. 26, арк. 3.

⁴⁵ Журнал первого съезда областной земской переселенческой организации..., стор. 10.

обернено пропорціонально кількості приватновласницької землі, яка припадає на кожне незабезпечене землею господарство.

Як показали згодом результати, діяльність земських органів не могла позитивно вплинути на переселенську справу. Попереднє закріплення наділів, по суті, перетворилося в нав'язування селянам непридатної землі. Через вузькість компетенції земство і тут було приречене бути, за словами В. І. Леніна, «...п'ятим колесом до воза російського державного управління, колесом, яке *допускається* бюрократією лише остільки, оскільки її всевладдя не порушувалось...»⁴⁶

Вкрай незадовільною була її організація продовольчої допомоги переселенцям. Як відомо, закон від 6 червня 1904 р. передбачав організацію продовольчих складів, магазинів, де б вони могли купувати собі харчі. Але ціни, наприклад, на хліб у цих магазинах були анітрохи не нижчими від ринкових в даному повіті. До того ж якість продуктів була сумнівною: переселенцям продавали зерно, що дуже давно зберіглося, і хліб, заражений міллю і червими⁴⁷.

Не виправдовувала сподівань і грошова допомога, яку так щедро обіцяли урядові кола переселенцям з Європейської Росії. Згідно з «Правилами про переселення» максимальна норма позик для селян, що переїжджали на Далекий Схід, дорівнювала 200 крб., а в усі інші райони — до 165 крб. на сім'ю. Передбачалися також позики і ходокам. Але видавалися вони лише у «випадкових випадках» в розмірі до 10 крб. з обов'язковим поверненням протягом п'яти років⁴⁸. Законом від 5 липня 1912 р. розмір позик був збільшений для Далекого Сходу до 400 крб. для всіх інших районів — до 250 крб.⁴⁹

Обсяг статті не дає можливості детально спинитися на переселенських кредитах та їх використанні. Тут наводяться лише деякі узагальнюючі факти. За нашими підрахунками, в 1906—1913 рр. близько 90% переселенців не отримали обіцяної допомоги⁵⁰.

Плутанину й хаос, що їх вносили в переселенську справу суперечливі закони, укази і розпорядження царського уряду, використовували нечисті на руку чиновники всього бюрократичного апарату, починаючи від сільського старости і кінчаючи чиновниками переселенського управління. Особливо багато нарікань було на місцеву владу⁵¹. Такі скарги, як правило, не задовольнялися. Наприклад, селяни Балтського та ряду інших повітів Подільської губернії неодноразово писали заяви на волосних писарів, які зловживали при оформленні та наданні продовольчої позики переселенцям, вимагаючи хабарів. Проте ці заяви навіть не розглядалися повітовими землевпорядними комісіями^{51а}. А хабарі брали і волосні писарі та старшини і мирові посередники⁵² разом з чиновниками землевпорядних комісій. Так, у 1909 р. до канцелярії київського

⁴⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 5, стор. 34.

⁴⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 707, спр. 125, арк. 6.

⁴⁸ Л. Ф. Левитский. Аграрный вопрос в России.— Аграрный вопрос. Сб. статей, т. 2, М., 1907, стор. 383.

⁴⁹ Переселение и землеустройство за Уралом в 1913 г., Петроград, 1914, стор. 32.

⁵⁰ «Вопросы колонизации», 1910, № 6, стор. 115; «Известия...», 1910, № 42, стор. 17; Переселенческое дело в Туркестане. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К. К. Паленом, СПб., 1910, стор. 93—96; ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 94, арк. 13, 38.

⁵¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 412, оп. 711, спр. 243, арк. 1—10; спр. 268, арк. 1—27; спр. 189, арк. 1—3; ф. 442, оп. 706, спр. 164, арк. 1—9; спр. 165, арк. 1—5; спр. 183, арк. 1—9; спр. 212, арк. 1—3; спр. 215, арк. 1—2; спр. 223, арк. 1—7; спр. 224, арк. 1—16; оп. 708, спр. 234, арк. 1—17.

^{51а} ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 705, спр. 312, арк. 1—4; оп. 706, спр. 269, арк. 1—9.

⁵² Там же, оп. 706, спр. 175, арк. 1—8.

губернатора надійшло кілька скарг від селян с. Аптов'янки Уманського повіту на чиновників повітової землевпорядної комісії, які вимагали за видачу дозволу на пільговий проїзд по переселенському тарифу хабаря в 100 крб.⁵³ Грубість і відкрита зневага багатьох царських чиновників до переселенців не знала меж⁵⁴.

Навіть переселившись на нові місця, селяни продовжували писати на батьківщину скарги на своїх кривдників, сподіваючись добитися правди. Так, житель с. Будинці Звенигородського повіту Київської губернії, переїхавши в Акмолінську область, у своїй скарзі київському, волинському і подільському генерал-губернатору вимагав повернення йому 75 крб., що їх незаконно привласнив мировий посередник 2-ї ділянки Звенигородського повіту⁵⁵.

Нерідко переселенці відкрито виступали проти царських чиновників з суто політичними вимогами. Зокрема, 17 жовтня 1906 р. в с. Чукові Брацлавського повіту Подільської губернії селяни влаштували мітинг, на якому його ініціатори Євдокія Циганчук, Микола Рябоконе, Йосип Бучай, Семен Костюк і Василь Забіяченко затаврували ганьбою хабарників. Цей мітинг закінчився проголошенням лозунга: «Геть царя!»⁵⁶ Вороже ставлення селян до землевпорядних комісій проявилось в їх відмові обирати туди своїх представників. Наприклад, староста с. Макарівки Олександрівського повіту Херсонської губернії на волосному сході від імені своїх односельчан виступив проти обрання кандидатів до землевпорядної комісії. Він закликав не їхати за землею в Сибір, а брати її у місцевих поміщиків⁵⁷.

Отже, всі заходи уряду щодо врегулювання і поліпшення переселенської справи не дали бажаних наслідків.

В. І. Ленін, оцінюючи її організацію в царській Росії, писав: «Нинішня організація переселенської справи зайвий раз показує і доводить, що наш «старий порядок» абсолютно не здатний задовольнити найелементарніші господарські потреби населення; погана постановка переселення ще раз свідчить, що нинішні господарі становища імпотентні зробити хоч що-небудь для господарського прогресу країни»⁵⁸.

⁵³ Там же, оп. 708, спр. 137, арк. 1—5.

⁵⁴ Там же, оп. 711, спр. 48, арк. 1—6.

⁵⁵ Там же, оп. 707, спр. 767, арк. 1—6.

⁵⁶ Там же, ф. 419, оп. 1, спр. 4523, арк. 1.

⁵⁷ Там же, спр. 4482, арк. 5.

⁵⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 21, стор. 310.

Повідомлення

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ СЕРЕД РОБІТНИКІВ
УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В. П. КАСЬЯНОВ

Під час Великої Вітчизняної війни Комуністична партія розгорнула активну роботу щодо організації та зміцнення тилу. Вона проводилася під лозунгом: «Все для фронту, все для перемоги!»

Увесь радянський народ піднявся на боротьбу за честь, свободу і незалежність своєї Вітчизни, на захист завоювань Великого Жовтня. Провідною силою у цій боротьбі був робітничий клас.

Героїчній праці трудящих країни, в тому числі й УРСР, присвячено багато книг з історії Великої Вітчизняної війни, ряд монографій, статей¹.

Проте розвиток їх трудової активності в цей період висвітлений ще недостатньо. Автор повідомлення і прагне заповнити цю прогалину.

Небачене трудове і політичне піднесення робітників почалося з перших днів війни. 22—23 червня 1941 р. на всіх підприємствах України пройшли масові збори і мітинги, на яких трудящі заявили про готовність віддати всі свої сили для розгрому фашистських агресорів. У перші тижні війни в Червону Армію влилося понад 50% комуністів і більше 1 млн. комсомольців республіки. Ряди робітників порідшали. Так, на Харківському заводі ім. Комінтерну число працюючих зменшилося

---

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. в шести томах, М., 1961—1964; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. в трьох томах, К., 1967—1969; Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956; А. В. Митрофанова. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны, М., 1971; і і ж. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны, М., 1960; Г. Г. Морехина. Рабочий класс — фронту. Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1962; Е. И. Солдатенко. Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне, М., 1954; М. В. Коваль. Все — для победы, К., 1970; Є. Єфременко. Могутній запис організації активності мас, К., 1959; М. З. Данилюк. Натхненна праця в ім'я перемоги, К., 1970; С. Гершберг. Всесоюзное социалистическое соревнование работников промышленности в 1942 г.— «Вопросы истории», 1955, № 5; А. В. Митрофанова. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор Всесоюзного социалистического соревнования рабочего класса в 1942 г.— Исторические записки, т. 51, 1955; М. І. Кравчук. Робітничий клас України в період Вітчизняної війни 1941—1945 рр.— «УІЖ», 1965, № 6; його ж. Внесок робітників України у зміцнення економіки СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.— «УІЖ», 1968, № 8; М. Данилюк. Рабочий класс Украины в годы Великой Отечественной войны.— «История СССР», 1965, № 3, та ін.

з 41 до 24 тис. чол.² Робітники, які залишилися, докладали всіх зусиль до того, щоб не допустити зменшення випуску продукції.

Яскравим виявом трудового піднесення було соціалістичне змагання. В цей час з'явилися такі нові його форми, як рух двохсотенників, фронтові бригади та ін. З перших днів війни виникло патріотичне починання — працювати за себе і за товариша, який пішов на фронт. Це сприяло розвитку багатостататництва та сумісництва професій. На Харківському заводі «Серп і молот», наприклад, за півтора місяці кількість багатостататників зросла майже втричі³. У серпні на підприємствах Ворошиловграда їх працювало більше тисячі⁴.

Багатостататництво тісно пов'язане із сумісництвом професій. При переході на обслуговування різнотипних верстатів робітник набував дві-три професії (токарь, фрезерувальник; наладчик, контролер та ін.).

Однією з нових форм змагання став, як уже зазначалося, рух двохсотенників (давати не менше двох норм за зміну), ініціатором якого виступив горьковський комсомолець слюсар Б. Бунін⁵. Цей рух швидко поширився на Україні⁶. За прикладом двохсотенників з'явилися трьохсотенники і п'ятисотенники. Наприклад, на Великотокмацькому заводі ім. Кірова Запорізької області передовики підприємства слюсарі П. Зозуля та І. Туровський протягом трьох днів виконали по 11—18 норм кожний, С. Яковенко — 100 норм. Знатний вибійник Донбасу П. Спняговський щоденно виконував від 3 до 5 норм, гірники І. Голубцов і П. Бутенко разом за зміну виконували завдання на 2000%⁷, а ініціатор багатовибійного буріння О. Семиволос — на 1783%⁸. Високих показників у праці домоглися сталевари М. Мазай на металургійному заводі ім. Ілліча у Маріуполі, Я. Чайковський у Дніпропетровську та багато інших.

Значного поширення набули виробничі вахти (до повної перемоги над ворогом, бойові, стахановські тощо). На бойові вахти ставали підприємства в цілому, цехи, бригади і окремі робітники. Так, 2 тис. комсомольців заводу ім. Комінтерна, ставши на бойову вахту, щодня виконували виробничі завдання на 200—400%. Слюсар Миколаївського суднобудівного заводу комуніст О. Балан три доби не залишав робочого місця, щоб виконати відповідальне завдання, на виконання якого у мирний час вимагалось 10 днів⁹. П'ять діб, не виходячи із цеху, працювала бригада І. Горбачова (завод ім. Комінтерна). Вона виконала роботу, на яку раніше витрачався цілий місяць. Таких прикладів було багато.

Свідченням високої трудової та політичної активності робітників були й недільники. Спочатку вони організовувалися на окремих підприємствах, на транспорті, а дещо пізніше проводилися і всесоюзні недільники. 17 серпня 1941 р. з ініціативи комсомольських організацій відбувся перший Всесоюзний комсомольсько-молодіжний недільник у фонд захисту країни. Він пройшов повсюдно з великим ентузіазмом і охопив не тільки молодь, а й робітників старшого покоління. Тільки в

² ЦДАЖР СРСР, ф. 8752, оп. 2, спр. 150, арк. 32; оп. 4, спр. 1058, арк. 2.

³ «Комуніст», 10 серпня 1941 р.

⁴ Історія міст і сіл УРСР. Луганська область, К., 1968, стор. 97.

⁵ Архів ЦК ВЛКСМ. Про комсомольсько-молодіжні бригади на підприємствах промисловості і транспорту Радянського Союзу, арк. 1; А. В. Митрофанова. Друга назв. праця, стор. 61.

⁶ «Комсомольская правда», 25 липня 1941 р.

⁷ Є. Єфременко. Назв. праця, стор. 84.

⁸ «Комуніст», 26 липня 1941 р.

⁹ М. З. Данилюк. Назв. праця, стор. 14.

Харкові на неділеньник вийшло понад 150 тис. чол.¹⁰ Сотні передовиків виконали в цей день по дві-три і більше норм.

Другий Всесоюзний комсомольсько-молодіжний неділеньник відбувся 7 вересня 1941 р. і пройшов ще з більшим успіхом. Гроші, зароблені його учасниками, було перераховано у фонд захисту Батьківщини.

Збільшенню активності робітників сприяв їх зв'язок з фронтовиками. Трудящі збирали теплий одяг, білизну і подарунки для захисників Батьківщини, брали шефство над госпіталями, листувалися з бійцями. Листи фронтовиків, які обговорювалися на підприємствах, закликали трудівників тилу підвищувати темпи, запалювали їх на трудові подвиги, зміцнювали єдність фронту і тилу. Колишні робітники Харківського верстатозаводу М. Стариков і І. Харченко писали: «Пам'ятайте, що ми на фронті, а ви в тилу робимо одну спільну справу — боремося за нашу свободу, честь, за щасливе життя наших дітей, за нашу молодість...»¹¹. Комсомольці одного із цехів повідомляли своєму товаришу на фронт: «Ми працюємо в тилу, але відчуваємо себе бійцями... Наші товариші Я. Петренко, І. Горбунов, І. Гресь, О. Шевченко та інші дають по дві-три норми за зміну. Одночасно вивчаємо військову справу. Всі комсомольці навчаються в рядах народного ополчення, а дівчата стали дружинницями...»¹²

Тяжка обстановка, що склалася у початковий період війни, змусила Комуністичну партію і Радянський уряд прийняти рішення про евакуацію промисловості у глибокий тил. Протягом липня — жовтня 1941 р. з України було вивезено більше ніж 500 великих промислових підприємств¹³.

Як рідних прийняли на своїй землі російський, казахський, узбецький, киргизський, башкирський, чувашський та інші народи Радянського Союзу мільйони трудівників, що прибули сюди з тимчасово окупованої території України. Вони ділилися з ними останнім куском хліба, подавали допомогу в розміщенні й налагодженні роботи евакуйованих підприємств, у забезпеченні людей житлом. Велика сила дружби народів СРСР проявилась як на фронті, так і в тилу. Влившись у дружню сім'ю трудящих братніх республік, робітники України були в перших рядах героїв тилу. Так, колектив заводу ім. Комінтерну, борючись за значне збільшення випуску продукції, оголосив перший місяць Всесоюзного змагання, що почалося в травні 1942 р., місяцем бойового наступу. В ці дні у цехах заводу масового характеру набуло технічне навчання робітників. У ньому брало участь 4200 чол., в тому числі 4 тис. кваліфікованих робітників, які навчали 16 448 чол.¹⁴ Дні і ночі йшла боротьба за максимальну допомогу фронтові. У перший місяць змагання (травень 1942 р.) колектив заводу випустив продукції у півтора рази більше, ніж у квітні. На початку червня підприємство було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Вищого ступеня досягли усі форми змагання, зокрема змагання комсомольсько-молодіжних бригад за одержання звання фронтових. Першою фронтовою бригадою на Горьковському автозаводі керував майстер Ф. Любавін¹⁵, на Уралмашзаводі — майстер комсомолец

¹⁰ «Правда», 19 серпня 1941 р.

¹¹ Харьковский станкостроительный, Харьков, 1968, стор. 55.

¹² «За радянський верстат», 28 серпня 1941 р.

¹³ М. І. Кравчук. Перша названа стаття, стор. 27.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 199, арк. 4.

¹⁵ Партархів Горьковського обкому КПРС, ф. 39, оп. 1, спр. 716, арк. 72, 77; «Автогигант», 24 жовтня 1941 р.

М. Попов¹⁶. На Одеському верстатозаводі ім. В. І. Леніна перша фронтівна бригада з'явилася в березні 1942 р. Кожен з її членів виконував по 2—3 денних норми. Через 2 місяці на заводі працювало 15 таких бригад. Вони виконували норми у середньому на 225%¹⁷. На Київському заводі «Арсенал» фронтівні бригади з'явилися напередодні свята Першотравня. До кінця 1942 р. їх тут було вже 72 (295 чол.), а до кінця 1943 р.— 187 (1006 чол.)¹⁸. Кращі фронтівні бригади одержували звання «гвардійських». Багатьом з них присвоювали імена Героїв Радянського Союзу. На окремих підприємствах почесні гвардійські звання заносилися в особові справи робітників. При цьому видавалися спеціальні посвідчення — гвардійські книжки, що давали ряд прав і переваг у підвищенні розряду, поліпшенні харчування, одержанні житлоплощі, прийнятті дітей у дитячі заклади тощо¹⁹.

До жовтня 1943 р. в країні налічувалося близько 36 тис. молодіжних бригад, з них 17 тис. мали звання фронтівних. Вони об'єднували 300 тис. робітників²⁰.

Широкого розмаху набуло змагання за професіями. На підприємствах чорної металургії, наприклад, робітники змагалися за звання «кращий горновий», «кращий сталевар», «кращий прокатник»; у машинобудуванні — «кращий токар», «кращий коваль», «кращий слюсар» і т. д. Ефективним було змагання двох слюсарів на свакуйованому з України машинобудівному заводі — комуніста О. Сало і комсомольця Д. Пашина, які працювали на одній ділянці і змінювали один одного. Шабруючи деталь вручну, О. Сало виконував по 2—3 норми за зміну. Він запропонував здійснювати основну операцію на фрезерному верстаті і в перший же день роботи по-новому виконав майже 14 норм. Д. Пашин, перейнявши метод свого товариша, домігся ще вищих показників. В одній зміні із слюсарем О. Сало працював токар В. Гудим, який виконав більше 10 норм. Слідом за ним токар В. Даниленко — майже 11 норм. Так на заводі виник рух тисячників²¹. А зародився він у лютому 1942 р. Його ініціатором був уродженець України лєнінградський фрезерувальник Д. Босий, який працював у Нижньому Тагілі²². У березні того ж року на заводі ім. Комінтерну налічувалося 5 новаторів-тисячників, а в грудні — 125²³. Серед перших тисячників заводу були токар Г. Нікітін, слюсар Д. Масленников, коваль А. Коваленко, обрубник М. Журавкін та інші²⁴. На Кіровському заводі 12 травня 1942 р. налічувалося 66 тисячників²⁵. Одним з найвидатніших новаторів показав себе знатний гірник комуніст О. Семиволос. Він став зачинателем руху тисячників серед рудокопів. Працюючи на Бакальських рудниках (Челябінська обл.), Семиволос ділився своїм досвідом з уральськими гірниками. Багато з ним змагалися, але жодному бурильнику не вдалося перевершити досягнень богатиря з Кривого Рогу. 6 лютого 1943 р. на честь 25-річчя Червоної Армії О. Семиволос перевиконав норму в 49 разів. За великі трудові успіхи йому ще в 1942 р. було присвоєно

¹⁶ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 1020, оп. 2, спр. 288, арк. 156, 166; Архів ЦК ВЛКСМ. Довідка про історію виникнення фронтівних бригад на Уралі.

¹⁷ М. В. Коваль. Назв. праця, стор. 150.

¹⁸ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 1679, оп. 2, спр. 171, арк. 110.

¹⁹ Центральний архів ВЦРПС (далі — ЦА ВЦРПС), ф. 1119, спр. 3, арк. 47—53.

²⁰ Е. И. Солдатенко. Назв. праця, стор. 122, 128.

²¹ «Советская Украина», 11 серпня 1942 р.

²² Сообщения Советского информбюро 1944 г., т. II, стор. 119; «Правда», 10 квітня 1942 р.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 338, арк. 41; спр. 191, арк. 13.

²⁴ Там же, спр. 468, арк. 16; «Коминтерновець», 31 березня, 24 квітня 1942 р.

²⁵ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 173, оп. 1, спр. 18, арк. 227.

почесне звання лауреата Державної премії. На всю країну прославився й інший криворізький гірник — І. Завертайло, який працював на руднику Гори Високої, і щодня виконував по 20 і більше норм. Змагаючись із своїм земляком прохідником С. Єременком, І. Завертайло дізнався, що той досяг більше 30 норм за зміну. І. Завертайло привітав свого товариша і наступного дня виконав завдання за 38 чол. Батьківщина високо оцінила самовіддану працю гірника. В 1943 р. І. Завертайло став лауреатом Державної премії.

Плідним було змагання українського коваля А. Коваленка із своїм однофамільцем Г. Коваленком, який працював на Уралмашзаводі. Дізнавшись про успіхи харків'янина, Г. Коваленко писав: «Дорогий Андрію Антоновичу! Я ніколи не бачив тебе, але про твою роботу багато чув. І здається мені — ми друзі багато років, брати не тільки по професії, але й по крові»²⁶.

Про великий розмах соціалістичного змагання свідчать дані Центрального комітету профспілок за третій квартал 1942 р. По спілці авіапрацівників змагалось 78,2%, працівників середнього машинобудування — 79,2%, автопромисловості — 80,5%, електромашинобудування — 81,3%²⁷. На Кіровському заводі тільки індивідуальним змаганням було охоплено 35 тис. робітників²⁸.

Всесоюзне змагання множило ряди передовиків на підприємствах. Так, на заводі ім. Комінтерну з березня по грудень 1942 р. кількість стахановців збільшилася з 5466 до 9792, ударників — з 2163 до 4241, двохсотенників і багатосотенників — з 989 до 2848 чол.²⁹ В 1943 р. у різних галузях промисловості змаганням було охоплено від 76 до 86% робітників³⁰. Змагання сприяло значному поліпшенню діяльності підприємств. Уже в середині 1942 р. всі евакуйовані з України заводи працювали на повну потужність. Київський завод «Більшовик» у Свердловську випустив першу продукцію для фронту в грудні 1941 р., а вже в листопаді 1942 р. давав зброї у 4,5 раза більше. Завод ім. Комінтерну в 1942 р. випускав удвоє більше продукції, ніж на початку війни. За зразкове виконання завдань це підприємство було нагороджене на Уралі трьома орденами. Нагород удостоїлися також київські заводи «Арсенал» і верстатобудівний ім. Горького, Одеський верстатобудівний ім. В. І. Леніна та інші підприємства.

Після розгрому фашистських військ під Сталінградом розгорнувся переможний наступ Радянської Армії, і незабаром почалося визволення України. Уже в 1943 р. половина її території стала вільною. 14 жовтня 1944 р. урочисто відзначалося повне визволення республіки.

Страшну картину являла собою після визволення українська земля. У руїни були перетворені 714 міст і селищ міського типу, більше 28 тис. сіл. Фашисти вивели із строю 16 150 промислових підприємств, на яких працювало 2,3 млн. робітників. Тільки прямі збитки, заподіяні окупантами народному господарству республіки, становили 285 млрд. крб. у довоєнних цінах³¹.

Радісно зустрічали трудящі своїх визволителів — воїнів Радянської Армії і одразу ж приступали до відбудови. У республіці розгорілося соціалістичне змагання за швидке відновлення народного господарства, насамперед Донбасу, та подання максимальної допомоги для фронту.

²⁶ «Соціалістична Харківщина», 27 квітня 1965 р.

²⁷ ЦА ВЦРПС, ф. 1, спр. 12, арк. 22, 42—44, 110—112.

²⁸ Партархів Челябінського обкому КПРС, ф. 173, оп. 1, спр. 6, арк. 277.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 338, арк. 41.

³⁰ Г. Г. М о р е х и н а. Назв. праця, стор. 305.

³¹ М. З. Д а н и л ю к. Назв. праця, стор. 104; «Правда України», 15 вересня 1945 р.

З ініціативи гірників шахти «Новомушкетове» Сталінської (нині — Донецької) області поновилося змагання між шахтарями Сталінської і Ворошиловградської областей, гірниками Донбасу і Кузбасу, шахтарями України і нафтовиками Баку. Серед зачинателів змагання у Донбасі був вибійник шахти С. Рубан. З ним змагався знатний шахтар О. Кеда, який працював на шахті ім. Ф. Кона. 5 грудня 1943 р. О. Кеда і С. Рубан виконали майже по 11 норм. Молодий краснодонський вибійник І. Панащатенко видавав на-гора вугілля в 6—10 разів більше норми. Уряд нагородив його орденом Леніна. Сотні гірників день-у-день виконували по 3—5 норм. З відбійними молотками у шахти спускалися жінки. М. Гришутіна установила всесоюзний рекорд серед жінок. Вона виконала більше 11 норм за зміну. Шахтарі Донбасу неодноразово виходили переможцями у Всесоюзному соціалістичному змаганні, в ході якого зростали ряди передовиків, з'являлися нові герої. Одним з них був бурильник І. Кобзар. 30 серпня 1944 р. на честь 9-ї річниці стахановського руху він за зміну виконав більше 28 норм. У жовтні 1944 р. небаченої в Криворізькому басейні продуктивності праці досяг І. Стадник, який виконував по 35 норм, а 5 листопада — дав більше 40 норм³².

Дедалі ширівся рух комсомольсько-молодіжних бригад. На шахтах Чистяківського району в листопаді 1943 р. за дострокове виконання відбудовних робіт змагалися 22 комсомольсько-молодіжні бригади. Ті з них, які очолювали П. Тараненко, О. Рижикова та інші, щомісяця давали по 3—4 норми. Бригади вугільників В. Першинова, П. Кияшка постійно виконували завдання на 200—250%. У Криворізькому залізрудному басейні в 1944 р. налічувалося 570 комсомольсько-молодіжних бригад, що виконували завдання на 170—200%. 241 бригада була удостоєна звання фронтової, а 28 передових фронтових бригад — нагороджені грамотами ЦК ВЛКСМ³³.

На Новокраматорському машинобудівному заводі в лютому 1943 р. організовано 26 комсомольсько-молодіжних бригад, а в грудні їх було вже 85³⁴. На Ворошиловградському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції в 1943 р. право називатися фронтовими завоювали 78 бригад. Число комсомольсько-молодіжних бригад на Харківському заводі транспортного машинобудування у вересні — листопаді 1944 р. збільшилося з 75 до 151³⁵. До середини листопада 1944 р. на підприємствах промисловості і транспорту Харківської області працювало 2270 молодіжних бригад, 397 з яких мали звання фронтових, у Сталінській області було 2340, Ворошиловградській — 907, Дніпропетровській — 860, Київській — 607 молодіжних бригад. Усього в цей час на Україні в промисловості і на транспорті їх налічувалося 10 300, в тому числі 1823 фронтових. Загалом у молодіжних бригадах працювало 54 320 чол.³⁶

Великої ефективності набуло в цей час змагання за професіями. Наприклад, шахтарі Донбасу змагалися за звання «Майстер вугілля у дні Вітчизняної війни», яке на 1 лютого 1944 р. по комбінату «Сталінвугілля» завоювали 1600 чол., а по комбінату «Ворошиловградвугілля» — 860. При цьому змагалися не тільки гірники однієї шахти, а й передовики і бригади з різних шахт і басейнів. Так, бригада знатного гірника Донбасу Л. Голоколосова змагалася з бригадою уральського

³² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 202.

³³ Ученые записки Харьковского государственного университета. Труды кафедры истории КПСС, т. 8, Харьков, 1960, стор. 318.

³⁴ Архів ЦК ВЛКСМ, кор. 11, спр. 5, арк. 124.

³⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 305, оп. 1, спр. 9, арк. 48.

³⁶ Архів ЦК ВЛКСМ, кор. 12, спр. 54, арк. 24.

гірника П. Поджарова. На Ворошиловградському паровозобудівному заводі в 1943 р. розгорнулося змагання за звання «кращий слюсар», «кращий токар» тощо. На початку 1944 р. ці почесні звання завоювало більше 300 передовиків і новаторів заводу³⁷.

Як і в перші дні війни, на підприємствах Харкова, Києва, Донбасу, Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси й інших міст поширився рух багатостатківців. Розвивалося й сумісництво професій. Шишельниця Харківського електромеханічного заводу Є. Ткаченко, наприклад, крім своєї основної, володіла ще й професіями формувальниці та заливальниці. Вона систематично перевиконувала виробничі завдання майже в 2 рази. Обрубник Д. Миронов поєднував свою професію з професією заливника і щоденно виконував по 3 норми.

Своїми трудовими успіхами прославився вихованець ХТЗ Є. Агарков, який запропонував з'єднати бригади зварників і монтажників в одну. Це дозволило вивільнити частину робітників для інших операцій і значно збільшити випуск продукції³⁸. Цей почин дістав назву методу Агаркова. У Кривбасі першою стала працювати за цим методом Н. Єгорова. Вона створила комплексну бригаду гірників різних професій, які діяли за принципом взаємодопомоги і сумісництва професій. Бригада щомісяця перевиконувала план в 1,5 рази. На Кіровоградському заводі «Червона зірка» до 1 лютого 1945 р. у результаті такої ж перебудови було вивільнено близько 100 кваліфікованих робітників і 23 інженерно-технічних працівники. На Харківському заводі транспортного машинобудування в середині грудня 1944 р. налічувалося 235 малих бригад, а через три місяці їх кількість скоротилася до 111³⁹.

Розвивався рух раціоналізаторів і винахідників. Однією з його форм були громадські огляди. На Дніпропетровському заводі ім. Петровського з 15 лютого по 5 березня 1945 р. проходив загальний огляд раціоналізаторських пропозицій. За цей період від робітників підприємства надійшло 700 рацпропозицій, впровадження яких дало змогу вивільнити 572 робітників. Всього на 27 заводах чорної металургії Півдня у I кварталі 1945 р. було реалізовано більше 3,5 тис. рацпропозицій⁴⁰.

У 1944—1945 рр. проводилися трудові переклики українських підприємств з підприємствами Уралу, Сибіру, Ленінграда та інших міст і районів країни. Донбас за традицією змагався з Кузбасом, макіївські металурги — з нижнетагільськими, харківські машинобудівники — з ленінградськими, кривбаські — з машинобудівниками Уралмашзаводу. Все це збільшувало трудову активність робітничого класу, сприяло наближенню перемоги над ворогом.

В результаті героїчних подвигів воїнів Червоної Армії, робітничого класу і всіх трудящих тилу ворог був розгромлений. Радянський народ одержав всесвітньо-історичну перемогу, відстояв незалежність своєї соціалістичної Вітчизни, врятував людство від фашистського поневолення.

Отже, соціалістичне змагання в роки Великої Вітчизняної війни досягло небувалого розмаху. Наприкінці 1945 р. на Україні в ньому брало участь 85% робітників, а по всій країні: в 1943 р.— 77,6%, в 1944 р.— 82,1%, в 1945 р.— 84,2%⁴¹. Радість перемоги помножила сили радянського народу. У країні розгорнулося соціалістичне змагання на честь перемоги. У нього включилися металурги, машинобудівники, гірники, текстильники та інші загопи робітничого класу України. До

³⁷ Є. Єфременко. Назв. праця, стор. 87.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 3, спр. 66, арк. 15—17.

³⁹ Там же, спр. 68, арк. 9.

⁴⁰ М. В. Коваль. Назв. праця, стор. 175.

⁴¹ А. В. Митрофанова. Перша назв. праця, стор. 364.

річниці визволення республіки від німецько-фашистських загарбників трудящі відновили і заново побудували 123 основних шахти в Донбасі, які дали країні 40 млн. тонн вугілля, 95 машинобудівних заводів, більше 21 тис. кілометрів залізничної колії⁴².

Майже 2 млн. чол. на Україні нагороджено медалями «За доблесний труд у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»⁴³

Соціалістичне змагання в роки війни було яскравим виявом беззавітної відданості радянських людей Батьківщині, Комуністичній партії, соціалізму. Робітничий клас України під керівництвом партії своєю самовіддаюю працюю вніс гідний вклад у нашу перемогу.

⁴² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 467.

⁴³ М. З. Д а н и л ю к. Назв. праця, стор. 166.

ВІДНОВЛЕННЯ ПОСТАЧАННЯ ПРОДОВОЛЬЧИМИ ТОВАРАМИ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УРСР ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ ВІД ГІТЛЕРІВСЬКИХ ОКУПАНТІВ

А. Ф. ЛАРИН

Під час тимчасової окупації території Української РСР, виконуючи свої грабіжницькі плани, які полягали в тому, щоб «одержати для Німеччини якнайбільше продовольства і нафти»¹, фашисти вивезли 4445 одиниць обладнання для млинів, 1828 — для виробництва крупи, 350 комплектів апаратури для цукрової промисловості². Вони зруйнували і спалили 60 тис. магазинів, 13 тис. їдалень і ресторанів, знищили всі холодильні установки, склади, бази, 1862 інші підприємства громадського харчування³. Збитки, заподіяні лише підприємствам торгівлі республіки, перевищували 2 млрд. крб.⁴ Тому Комуністична партія і Радянський уряд змушені були вжити термінових заходів, які дали змогу забезпечити продовольством Червону Армію і населення визволених міст. Завдяки цьому на всій очищеній від ворога радянській території проблема постачання населенню продовольчих товарів була успішно вирішена.

Враховуючи ряд специфічних обставин (скорочення посівів цінних технічних і городніх культур, втрата важливих продовольчих баз тощо), партія і уряд були змушені з перших днів війни запровадити карткову систему постачання робітників та службовців, яка сприяла стабілізації роздрібних цін на продукти харчування і реальної заробітної плати трудящих. У роки війни державні роздрібні ціни підвищувалися лише на алкогольні напої та тютюнові вироби⁵.

Стабільність роздрібних цін на продовольчі товари свідчила про великі переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною. Наприклад, у США ■ 1938 по 1948 р. роздрібні ціни на продовольчі товари зросли на 220%, в Англії — на 52, а в Франції, Італії та

¹ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов, т. I, М., 1954, стор. 716.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 7021, оп. 53, спр. 294, арк. 14.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1904, арк. 184.

⁴ Шоста сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, К., 1944, стор. 190—191.

⁵ Н. Вознесенский. Военная экономика в период Отечественной войны, М., 1947, стор. 18, 123.

інших капіталістичних країнах під час війни норми постачання продовольством за картковою системою не раз знижувалися, хоч економіка цих держав була зруйнована значно менше, ніж Радянського Союзу⁶.

Карткова система, запроваджена в СРСР у 1941—1942 рр.,— це вимушений, але необхідний захід, який дав змогу уникнути зрівнялівки. У міру визволення Червоною Армією нових районів країни карткова система поширювалась і на них. За нормами постачання все населення СРСР поділялося на чотири групи: робітники і прирівняні до них, службовці, утриманці, діти до 12 років. Крім того, було встановлено дві категорії постачання: перша — робітники, інженерно-технічні працівники і службовці провідних галузей оборонної промисловості — чорної і кольорової металургії, машинобудівної, вугільної та інших галузей промисловості і транспорту та їх утриманці; друга — робітники, інженерно-технічні працівники, утриманці, що не ввійшли до першої категорії⁷. У жовтні — листопаді 1943 р. карткова система була запроваджена у Ворошиловградській та Харківській областях, а з січня 1944 р. — на решті території республіки в міру її визволення від гітлерівських загартників. Протягом 1944 р. було створено 24 обласних, 110 міських, 182 районних і 113 дільничних карткових бюро⁸.

Унормоване постачання в СРСР у роки Великої Вітчизняної війни мало на меті забезпечити продовольством насамперед робітників вирішальних галузей промисловості, а також заохотити шляхом видання підвищених пайків ударників виробництва. Такий підхід до організації постачання впливав з ленінських вимог про те, що «ударність є перевага, а перевага без споживання ніщо... Перевага в ударності є перевага і в споживанні. Без цього ударність — мрія, хмарка, а ми, все-таки, матеріалісти. І робітники — матеріалісти; коли говориш ударність, тоді дай і хліба, і одержі, і м'яса»⁹.

Безперечно, якби Радянська держава у тяжкі воєнні роки не підтримувала необхідний життєвий рівень населення, насамперед трудящих міст і промислових центрів, то вона б не змогла забезпечити потреби фронту в зброї та обмундируванні. Головною продуктивною силою, що кувала перемогу над ворогом, був робітничий клас. Тому, дбаючи про постачання населення, партія і уряд постійно керувалися вказівкою В. І. Леніна про те, що «в країні, яка розорена, перше завдання — врятувати трудящий. Перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудящий. Якщо він виживе, ми все врятуємо і відбудуємо»¹⁰.

Оскільки становище робітничого класу в роки Великої Вітчизняної війни було нелегким, партія і уряд шіклувався про те, щоб питання матеріального забезпечення трудящих постійно перебували в центрі уваги парторганізацій. У визволені райони одразу надсилалося продовольство. Так, у вересні 1943 р. до визволеного Харкова прибули перші ешелони з борошном із Рязані та Саратовської області, з квасолею із Баку, а в жовтні — ще три ешелони з продовольством і промисловими товарами з інших союзних республік. Крім того, в місто було завезено 272 т м'яса і риби, 51,4 т жирів, 193 т цукру і кондитерських виробів, 308 т інших продовольчих товарів¹¹.

⁶ Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1970, стор. 397.

⁷ Сборник важнейших приказов и инструкций по вопросам карточной системы и нормированного снабжения, М., 1944, стор. 51,52.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 27, спр. 12, арк. 1—12; спр. 11, арк. 59; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 336, арк. 116.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 10.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 321.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 618, арк. 21; спр. 628, арк. 58.

У жовтні 1943 р. в Донбас було направлено 7 тис. т зерна, 10 вагонів цукру, 3 — кондитерських виробів, 2 — чаю, 8 — солоної риби, 15 — рису, 8 — оселедців, 6 — м'ясних і рибних консервів, 9 — тваринних жирів та багато інших продуктів споживання¹². Значну допомогу одержали й трудящі інших областей республіки, визволених від німецько-фашистських загарбників. Якщо врахувати, що в 1943 р. в державні засіки було засипано, порівняно з довоєнним часом, тільки 31% зерна, а цукру вироблено лише 5% від рівня 1940 р., то стане очевидним, яку велику допомогу подали партія і уряд трудящим України¹³.

У першому кварталі 1944 р. у визволених райони України надійшло більше 11 тис. т м'яса і риби, 4 тис. т жирів, 2,5 тис. т цукру та інше продовольство¹⁴.

Відродження Радянської України стало всенародною справою. З усіх кінців Країни Рад у нашу республіку йшли ешелони з устаткуванням, машинами, механізмами, худобою, продовольчими і промисловими товарами. У цій братерській допомозі виявлялися величезна сила дружби народів, пролетарська солідарність. У січні 1944 р. Голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха писав у газеті «Известия»: «Все, чим були багаті республіки, надсилали вони своїм українським братам»¹⁵.

ЦК КП(б)У і РНК УРСР приділяли велику увагу відбудові підприємств харчової промисловості й торгівлі, поліпшенню матеріального забезпечення трудящих. У лютому 1943 р. уряд накреслив широку програму відновлення харчової промисловості, торговельної мережі у визволених районах УРСР. Члени спеціальної урядової комісії контролювали хід її виконання¹⁶.

На високому організаційно-політичному рівні пройшло обговорення цієї програми в місцевих партійних організаціях областей, визволених від окупантів. Так, 18 березня 1943 р. бюро Ворошиловградського обкому Компартії України обговорило заходи щодо відновлення торгівлі в області і прийняло рішення, яким зобов'язувало міські та районні парт-організації, Ради депутатів трудящих, господарські органи вжити відповідних заходів, насамперед зосередити основну увагу на питаннях добору і розстановки кадрів для торговельних підприємств та організації підсобних господарств, визначити терміни відкриття магазинів¹⁷.

Після визволення у серпні 1943 р. території Харківщини обласна партійна організація мобілізувала всіх комуністів, господарський актив, трудящих на відбудову підприємств харчової промисловості і радянської торгівлі, без чого неможливо було налагодити безперебійне постачання трудящих продуктами харчування. Адже фашистські варвари спалили або знищили 7 цукрових, 6 хлібозаводів, 54 пекарні, млини, млинозаводи і м'ясокомбінати, 21 завод маслопрому¹⁸.

Незважаючи на великі труднощі, вже на 10 вересня 1943 р. на Харківщині було відкрито 19 хлібних магазинів, у яких з кожним місяцем зростали кількість і асортимент виробів. Якщо наприкінці серпня щодоби випікалося 20 т хліба, то на 10 вересня — 96 т. На початку вересня 1943 р. хлібобулочні виробы одержували в магазинах 20 тис. чол., на-

¹² Там же, спр. 654, арк. 77.

¹³ Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., стор. 144, 260.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 12, спр. 11, арк. 92, 98.

¹⁵ «Известия», 5 січня 1944 р.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 616, арк. 1.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—37, спр. 7, арк. 81—83.

¹⁸ Там же, оп. 30, спр. 4, арк. 59.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 628, арк. 55—56.

прикінці місяця — 60 тис., а наприкінці жовтня — 524 579 чол. У цей час уже працювало 694 магазини¹⁹. Але потрібно було ще чимало попрацювати, щоб задовольнити потреби населення в продуктах харчування.

Ще напередодні визволення столиці України від німецько-фашистських загарбників Київському обкому партії було виділено 100 т борошна, 5 т крупн та багато інших продуктів, щоб одразу після вступу наших частин у місто забезпечити киян хлібом²⁰. Коли радянські війська вигнали з Києва фашистських загарбників, ЦК КП(б)У зобов'язав Наркомат торгівлі, Київський обком партії та облвиконком вжити заходів до якнайшвидшого відновлення торговельної мережі та відбудови підприємств харчової промисловості²¹. Завдяки трудовому героїзму трудящих уже на 20 листопада в місті працювало 16 магазинів і підготовлено до відкриття ще 43, на цей час продано 10 т хліба. До 15 січня 1944 р. у Києві було випечено 2413,3 т хліба, місцеві підприємства стали випускати цукор, масло та інші продукти харчування. У січні 1944 р. киянам продано м'яса і молочних виробів на 287 тис. крб.²²

Напередодні відкриття 6-ї сесії Верховної Ради УРСР, яка проходила 1 березня 1944 р., у визволених районах республіки було відновлено роботу 9 тис. магазинів, 59 млинів, а маслозаводи виробили 8650 т продукції. Сесія Верховної Ради УРСР асигнувала на відбудову торговельної мережі і підприємств харчової промисловості 150 млн. крб. У 1944 р. було намічено відбудувати 292 таких підприємства²³.

Багато зробила для кращого постачання продуктами харчування трудящих Донецького басейну Сталінська обласна партійна організація. У жовтні й листопаді 1943 р. обком партії вжив термінових заходів до відбудови млинів, пекарень тощо, адже необхідно було забезпечити хлібом 378 тис. робітників і 712 тис. утриманців. За короткий строк стали до ладу чотири млини, добова потужність яких становила 240 т борошна. Бюро обкому партії повсякденно дбало, щоб кількість випеченого хліба повністю відповідала нормам, визначеним картковою системою. Це питання неодноразово розглядалося на засіданнях обкому.

У першому кварталі 1944 р. в області було створено 114 відділів робітничого постачання, які стежили за своєчасним забезпеченням робітників великих підприємств необхідними продуктами харчування. У цей час в області було відкрито 1408 магазинів, 64 ларки, в торговельну мережу надійшло 2700 т м'яса, 2 тис. т риби, 725 т цукру та багато інших продуктів²⁴. Це дало змогу налагодити безперебійне постачання продовольством трудящих області. У червні 1944 р. гірники Донецького басейну одержували в середньому 40% усіх продовольчих товарів, які виділялися для трудящих республіки. Фонди муки, крупн, м'яса, жирів, передбачені для Донбасу на перше півріччя 1944 р., становили від 50 до 56%. Тут працювало 2375 торговельних підприємств, а товарооборот за 5 місяців цього ж року досяг 398 млн. крб.²⁵ Рік у рік постачання населення значно поліпшувалося.

У рішеннях ЦК КП(б)У і РНК УРСР зазначалося, що завдяки повсякденному піклуванню ЦК ВКП(б) і РНК СРСР протягом трьох кварталів 1944 р. трудящі республіки одержали значно більше товарів народного споживання, ніж раніше. У 1944 р. випечено 288,1 тис. т хлібобулочних виробів, тобто план їх випуску перевиконано на 25%,

²⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 349, арк. 32.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 336, арк. 24—26.

²² Там же, оп. 14, спр. 534, арк. 58—64.

²³ Шоста сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, стор. 190—194.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—30, спр. 4, арк. 86; оп. 145, спр. 344, арк. 64, 66.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1038, арк. 79, 80.

а макаронних виробів — на 17%, на душу населення заготовлено картоплі тільки шляхом державних закупок по 27,3 кг, овочів — по 44 кг²⁶. 504,2 тис. чол., які працювали на великих промислових підприємствах, одержували продукти у відділах робітничого постачання. Дитячі будинки і будинки інвалідів Великої Вітчизняної війни, школи ФЗН, ремісничі училища, в яких навчалось 148 тис. чол., постачалися за гарантованими нормами. У республіці в цей час працювало 3112 магазинів, або 23,6% довоєнної торговельної мережі. Товарооборот становив 1,5 млрд. крб.²⁷

Для постачання трудящих в основному використовувалися централизовані фонди, бо заготівельні організації в перші місяці після визволення лише розпочинали свою роботу, але вже 1944 р. їх роль значно зросла.

В 1945 р. торговельна мережа республіки досягла 48% довоєнного рівня. Тільки за 8 місяців року у магазини було завезено 293 тис. т хлібобулочних виробів, тобто набагато більше, ніж за весь 1944 р. Продуктами харчування держава забезпечувала 10,5 млн. чол., зокрема 3 млн. робітників одержували продукти за картковою системою²⁸. З державних фондів у торговельну мережу в середньому на людину надійшло по 36 кг картоплі, 57,8 кг овочів.

Збільшився товарооборот, який по Наркомату торгівлі становив 3,2 млрд. крб.²⁹ Було відновлено виробничі потужності цукрової промисловості на 80%, м'ясної — на 87, молочної — на 73, хлібопекарської — на 71, рибної — на 47, по виробництву жирів — на 74%³⁰.

Незважаючи на значні успіхи — в 1945 р. цільномолочних продуктів вироблено у 1,5 раза, ковбас — у 4, м'яса — у 5 разів більше, ніж у 1944 р., — довоєнний рівень ще не було досягнуто³¹.

Партійні організації підприємств і будов визволених від німецько-фашистських загарбників областей постійно тримали в полі зору питання громадського харчування. Адже від якості роботи їдалень, значною мірою залежало виконання виробничих планів. Для підприємств громадського харчування було підібрано кваліфіковані кадри, які зуміли в стислі строки налагодити зразкове обслуговування трудящих. Найкращих успіхів досягли працівники їдальні № 5 заводу ім. Держинського, які зайняли перше місце в змаганні серед підприємств громадського харчування Радянського Союзу. Передовими було визнано також їдальні: першого рудника ім. Карла Лібкнехта на Криворіжжі, № 1 у Макіївці, № 10 і № 35 Сталінського тресту їдалень та багато інших³².

За рішенням Сталінського обкому партії на початку листопада 1943 р. для обслуговування шахтарів було відкрито 69 їдалень, в яких харчувалося 70 тис. чол., на підприємствах гірничої промисловості працювало 113 їдалень, які обслуговували 50 тис. робітників, 36 їдалень та буфетів було відкрито для працівників інших фабрик і заводів³³. Наприкінці першого кварталу 1944 р. в Сталінській області працювало 693 їдальні, 5 буфетів, у яких харчувалося більше 150 тис. робітників і службовців³⁴. У 1944 р. 90% робітників Донбасу, зайнятих в основних

²⁶ Там же, спр. 1896, арк. 38, 44; ф. 423, оп. 6, спр. 1, арк. 48, 59.

²⁷ Там же, оп. 11, спр. 15, арк. 5—7.

²⁸ Там же, ф. Р-2, оп. 7, спр. 2440, арк. 36; спр. 2463, арк. 103.

²⁹ Там же, ф. 423, оп. 6, спр. 1, арк. 48, 59; оп. 11, спр. 50, арк. 2—9.

³⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 106.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 2473, арк. 70.

³² Там же, ф. 4957, оп. 1, спр. 17, арк. 95, 138; ф. 423, оп. 12, спр. 80, арк. 95, 133.

³³ Там же, ф. Р-2, оп. 7, спр. 654, арк. 78—80.

³⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—30, спр. 4, арк. 86.

галузях виробництва, 242,9 тис. школярів, 2477 вихованців дитячих будинків, 32 тис. дітей, які відвідували дитсадки, 14 350 хворих, що перебували на лікуванні, користувалися послугами підприємств громадського харчування³⁵. У травні того ж року в Донбасі працювало 1494 їдальні, товарооборот яких становив 170 млн. крб., тобто 45% всього товарообороту громадського харчування республіки.

Швидко розвивалася система громадського харчування і в столиці України — Києві. Якщо наприкінці листопада 1943 р. у місті було відкрито 30 їдалень, то на початку 1945 р. їх працювало вже 418, на 26 більше, ніж напередодні війни³⁶.

Зростала мережа громадського харчування на промислових підприємствах і будовах Харкова. На 1 вересня 1944 р. лише на ХТЗ працювало 13 їдалень, які одночасно обслуговували 1500 чол. Крім того, на цьому підприємстві щоденно видавали 3 тис. обідів за рахунок підсобного господарства. На 1 січня 1945 р. на заводі діяло 19 їдалень на 2500 місць³⁷.

Серед працівників громадського харчування, як і торгівлі та харчової промисловості, розгорнулося соціалістичне змагання. Лише в системі тресту їдалень Кривбасу у ньому брало участь більше тисячі чоловік. Переможцями стали їдальні на рудниках ім. Фрунзе, «Жовтень», ім. Леніна, ім. Артема тощо. Тут завжди готували смачні страви, швидко обслуговували робітників. У їдальнях на рудниках ім. Артема та ім. Карла Лібкнехта було відведено спеціальні столи для стахановців, а на рудниках «Інгулець», ім. Дзержинського харчування робітників провідних професій організовано без продовольчих карток — за рахунок підсобних господарств.

Багато уваги партія і уряд приділяли робітникам, які працювали на підприємствах із шкідливими умовами праці. У заводських їдальнях, крім харчування, вони щодня одержували по 0,5 л молока³⁸.

У 1945 р. збільшився контингент робітників, інженерно-технічних працівників та інших категорій населення, які користувалися послугами підприємств громадського харчування. Товарооборот останніх досяг 908,4 млн. крб., хоч їх було лише 42,6% довоєнної кількості³⁹.

Навесні 1943 р. деякі передові приміські радгоспи було передано відділам робітничого постачання заводів. Так, радгосп ім. Червоної Армії передали Харківському електромеханічному заводу, 28 радгоспів Сталінської області — Наркомату вугільної промисловості, 5 — Наркомату чорної металургії, 2 — Наркоматам електростанцій і суднобудування, 3 радгоспи Ворошиловградської області — Наркомату вугільної промисловості⁴⁰.

Велике значення для поліпшення харчування робітників промислових підприємств відігравали підсобні господарства. Наприкінці 1944 р. відділи робітничого постачання Сталінської області мали більше 300 таких господарств, які виділили для заводських їдалень 275 тис. т овочів — по 381 кг на кожного робітника⁴¹.

На бюро Дніпропетровського обкому партії протягом трьох місяців 1944 р. двічі обговорювалося питання про роботу підсобних господарств області. Вчасно усунувши ряд виявлених недоліків, трудівники підсоб-

³⁵ Там же, спр. 19, арк. 109.

³⁶ Там же, оп. 145, спр. 336, арк. 25—26.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 12, спр. 8, арк. 178—179.

³⁸ Там же, ф. Р-4957, оп. 1, спр. 13, арк. 104—105; спр. 5, арк. 102.

³⁹ Там же, ф. 423, оп. 11, спр. 50, арк. 3—4.

⁴⁰ Там же, ф. Р-2, оп. 7, спр. 727, арк. 17—38.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1904, арк. 17, 21.

них господарств Дніпропетровщини план дев'яти місяців 1944 р. по заготівлі овочів виконали на 123%. За цей же період було створено 72 нові підсобні господарства при відділах робітничого постачання⁴².

У 1944 р. валова продукція підсобних господарств Харківської області становила 46 680 т, а в 1945 р. виробництво овочів планувалося збільшити вдвоє. Успішно працювали підсобні господарства Ворошиловградської області. Тут у середньому на душу населення в 1944 р. одержано по 142 кг овочів, а з індивідуальних городів — по 173 кг⁴³.

Підсобні господарства республіки в 1945 р. здали на державні приймальні пункти 629 т м'яса⁴⁴, тисячі тонн овочів, картоплі, молока, мільйони штук яєць. У важкі роки війни вони внесли вагомий вклад у розв'язання продовольчої проблеми в нашій країні.

Велику роль у цій важливій справі відігравали також індивідуальні та колективні господарства. У постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи по дальшому розвитку і поліпшенню індивідуального та колективного господарства робітників і службовців» (1944 р.) ставилося завдання збільшити посівні площі, зайняті цими господарствами, порівняно з 1943 р., на 20% і закріпити певні ділянки за підприємствами на 5—7 років⁴⁵. Партиїні і профспілкові організації, Ради депутатів трудящих роз'яснювали населенню роль індивідуального городництва. Завдяки цьому в червні 1944 р. тільки у Запорізькій області налічувалося 106 тис. ділянок, якими користувалися робітники і службовці. Розміри кожної з них становили від 0,08 до 0,15 га. Городництвом в області займалося 82% трудящих⁴⁶.

Значних успіхів у розвитку городництва було досягнуто в Сталінській області. Тут у 1944 р. земельні ділянки мали 527 тис. чол. Вони зібрали 73 тис. т картоплі, 38 тис. т зернових, 13 тис. т баштанних культур та багато іншої сільськогосподарської продукції. У 1945 р. число городників в області збільшилося на 20%⁴⁷. Якщо в 1944 р. на Україні налічувалося 1363 тис. чол., які займалися індивідуальним городництвом, то в 1945 р. — вже 2630 тис.⁴⁸ У 1944 р. ними було зібрано 411 720 т картоплі, 146 807 т овочів, 13 616 т бобових і 66 тис. т зернових культур⁴⁹.

Отже, в роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія і Радянський уряд робили все можливе, щоб поліпшити постачання продовольством визволених областей країни. Хід відбудови підприємств харчової промисловості, торгівлі і громадського харчування постійно контролювали центральні партійні та радянські органи. У відповідь на піклування партії та уряду трудящі республіки, переборюючи величезні труднощі, з небувалым піднесенням заліковували рани, заподіяні війною.

Соціалістична планова система господарювання, централізоване розподілення товарних ресурсів дали змогу уряду виділити необхідну кількість продовольства з центральних фондів для трудящих визволених районів УРСР, подати їм допомогу у відновленні місцевої продовольчої бази.

⁴² Там же, спр. 1636, арк. 164—167.

⁴³ Там же, спр. 1904, арк. 4—7, 29—30.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 404, оп. 2, спр. 483, арк. 5.

⁴⁵ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет, в пяти томах, т. 3, 1941—1952 годы, М., 1968, стор. 188.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 167, арк. 10.

⁴⁷ Там же, спр. 1904, арк. 21.

⁴⁸ Там же, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1675, арк. 80.

⁴⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 175.

У відбудові промислових підприємств України брали участь представники всіх союзних республік. У визволені райони УРСР з різних кінців країни прибували ешелони з продовольством, будівельними матеріалами, устаткуванням, а також кваліфіковані спеціалісти. На урочистих зборах, присвячених 50-річчю утворення СРСР, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький зазначав: «Вся країна піднімала з руїн і згаринц наших міст і сіл, відбудовувала народне господарство... У незабутні дні знаменного ювілею за всю цю величезну, неоціненну допомогу український народ ще раз від усього серця складає щиросердечну вдячність Комуністичній партії, Радянському урядові, братньому російському народові, всім народам нашої країни»⁵⁰.

---

⁵⁰ «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.

ВСЕНАРОДНА ДОПОМОГА ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ ФРОНТУ В 1943—1945 рр.

М. О. БУЦЬКО, М. С. БОВСУНІВСЬКИЙ

У роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія була натхненником та організатором ратних і трудових подвигів радянського народу. Її ідейно-виховна й організаторська діяльність забезпечила перемогу над таким сильним і небезпечним ворогом, як німецький фашизм. Велику роль у розгромі фашистських загарбників відіграли працівники тилу.

Протягом усієї війни Комуністична партія проводила велику роботу щодо мобілізації працівників тилу на подання всебічної допомоги фронту. При цьому вона керувалася ленінськими положеннями про те, що «найкраща армія, найвідданіші справі революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені»¹.

Неоцінним внеском у розгром німецько-фашистських загарбників була самовіддана, героїчна праця робітників фабрик і заводів, шахт і рудників, транспорту, працівників сільського господарства. Не менш важливою для перемоги над ворогом була допомога, яку подавали радянські люди своїй армії під час проведення нею бойових операцій, всенародне піклування про поранених воїнів, сім'ї військовослужбовців тощо. Трудящі пам'ятали слова В. І. Леніна про те, що «...всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, в зміцнення їх настрою... і в збільшення наступальної здатності»².

З початком масового вигнання німецьких окупантів партія організувала відбудову народного господарства визволених районів. Програма відбудовних робіт була накреслена в постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». Комуністична партія закликала робітничий клас забезпечити безперерйну

---

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 53.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 275.

роботу всіх підприємств, організувати всебічну допомогу діючій армії, налагодити постачання їй всього необхідного. Вона виходила з вказівок В. І. Леніна, який ще під час громадянської війни наголошував: «Нехай ні одні збори, ні одна нарада не пройде без того, щоб при всякому обговоренні на першому місці не стояло питання: чи все ми зробили, щоб допомогти війні, чи досить напружені наші сили, чи досить допомоги відправлено на фронт?»³

Робітники та інженерно-технічні працівники промислових підприємств Української РСР під керівництвом партійних організацій докладали велетенських зусиль, мобілізували всі ресурси для прискорення остаточної перемоги над ворогом. Вони швидко налагодили випуск необхідної для фронту продукції — спочатку інженерного спорядження для будівництва оборонних рубежів і споруд, запасних частин для тягачів і автомашин, організували ремонт бойової техніки, транспортних засобів, а пізніше, після виконання певного обсягу відбудовних робіт, розпочинали виробництво боеприпасів, озброєння та іншої військової продукції.

Мобілізуючи робітничий клас на подання ефективної допомоги радянським військам у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, Центральний Комітет КП(б)У і місцеві партійні організації насамперед дбали про швидку відбудову важкої індустрії — станового хребта обороноздатності країни.

Фабрики і заводи, що ставали до ладу на визволених територіях, були важливим резервом воєнного виробництва країни. Велике значення мала відбудова промислових центрів республіки — Донбасу і Придніпров'я. Уже в 1944 р. на донецькому вугіллі працювало багато оборонних заводів країни і залізничний транспорт. Лише металурги Донецької області дали Батьківщині у вересні 1944 р. 200 тис. т чавуну, 400 тис. т сталі, 200 тис. т прокату⁴. Металургійна промисловість Дніпропетровщини за 8 місяців випустила військової продукції на 200 млн. крб.,⁵ а промислові підприємства Харківщини за рік — на 342,5 млн.⁶

Значну допомогу фронтові подали й робітники, інженерно-технічні працівники та службовці заводів і фабрик інших областей Української РСР. Внаслідок їх наполегливої праці наприкінці 1944 р. на Київщині стали до ладу 789 підприємств державної та кооперативної промисловості, обсяг продукції яких досяг майже третини довоєнного рівня. Значну частину її (зокрема, по Києву 40%) становила оборонна продукція⁷.

У напівзруйнованих цехах та майстернях київських заводів «Ленінська кузня», «Арсенал», «Більшовик», ім. Горького та інших уже через кілька днів після визволення міста ремонтували бойову техніку⁸. Колектив «Ленінської кузні» лише за три місяці виробив військової продукції на 2027 тис. крб., а «Червоного екскаватора» за грудень 1943 р. дав її для 1-го Українського фронту на 110 тис. крб. До квітня 1944 р. завод «Укркабель» виготовив більше 40 тис. м кабеля⁹.

На п'ятий день після визволення почав ремонтувати військову техніку Житомирський мотороремонтний завод. За перші три місяці час-

³ Там же, стор. 108.

⁴ «Социалистический Донбасс», 8 вересня 1944 р.

⁵ «Правда Украины», 25 жовтня 1944 р.

⁶ «Соціалістична Харківщина», 3 вересня 1944 р.

⁷ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 475.

⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 454.

⁹ Київщина в гоdy Великої Отеcтвенной войны 1941—1945. Сбoрник документов, К., 1963, стор. 591, 606, 613.

тинам Радянської Армії передано 48 тракторних і 54 автомобільних мотори¹⁰. Колективи бердичівських заводів «Прогрес» і «Комсомолець» ремонтували танки, гармати, автомашини, виготовляли міни, а шкірзаводу й міськпромкомбінату лагодили обмундирування і взуття¹¹.

Продукцію для фронту випускали підприємства лісової та деревообробної промисловості. Житомирський і Прилуцький меблеві комбінати, а також Чернігівська меблева фабрика виготовляли спеупаковку для боеприпасів, 6 артилей Житомирської облліспромспілки — протитанкові міни¹². У першому півріччі 1944 р. Ніжинський ліспромгосп для потреб Радянської Армії випустив 4 тис. дерев'яних лопат, 350 пароконних саней, а артилі облпромспілки — 2100 окопних печей¹³.

Військову продукцію виготовляв й ряд інших заводів і фабрик. Коростишівський каменотесний завод у 1944 р. успішно виконав замовлення Наркомату танкової промисловості СРСР. Малинська паперова фабрика постачала підприємствам танкової та авіаційної промисловості конденсаторний папір¹⁴.

Відбудова підприємств харчової промисловості сприяла безперерйному постачанню Радянській Армії продовольства. До 20 листопада 1943 р. масло- і сирзаводи республіки випустили для потреб армії і населення 1324 ц молочної продукції, у тому числі 254 ц масла¹⁵. Лише цукрові заводи Житомирщини у I кварталі 1944 р. переробили близько 300 тис. ц цукрових буряків і дали фронту 120 тис. пудів цукру¹⁶. Колектив Житомирського млина № 5 протягом 11 місяців безперервно постачав борошно частинам Червоної Армії¹⁷.

Успішно виконуючи плани відбудови підприємств, робітники водночас боролися за випуск понадпланової продукції у фонд оборони. «Кожна виготовлена деталь понад план прискорить остаточний розгром німецьких загарбників» — під таким гаслом працювали трудівники багатьох фабрик і заводів республіки. За 4 місяці 1944 р. гірники Донецької області видобули у рахунок фонду оборони 75 тис. т вугілля, шахтарі Луганщини за весь 1944 р. — 107 тис. т, а металурги виплавили 3850 т чавуну, 5220 т сталі, виробили 2700 т прокату¹⁸.

Розгортання соціалістичного змагання, поширення передових методів праці серед робітничих колективів сприяли випуску понадпланової продукції. Колектив Київського ремонтного заводу виробничу програму 1944 р. виконав на 130%¹⁹. Протягом 11 місяців він утримував Перехідний червоний прапор. Бригада ковалів заводу «Ленінська кузня» виконувала змінні завдання на 150—200%²⁰, а новатори «Укркабеля», слюсарі В. К. Чичугін та Г. М. Сутковий — на 270—280%. Якщо

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 934, арк. 123; Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 7, спр. 6, арк. 6.

¹¹ Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область, К., 1973, стор. 176.

¹² Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 2, спр. 35, арк. 301.

¹³ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 4, спр. 108, арк. 18, 27.

¹⁴ Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 7, спр. 12, арк. 33; ф. 642, оп. 2, спр. 69, арк. 191.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 613, арк. 31.

¹⁶ Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 2, спр. 5, арк. 139.

¹⁷ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів та матеріалів, К., 1969, стор. 244.

¹⁸ П. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), К., 1968, стор. 166—167.

¹⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 21, спр. 50, арк. 12.

²⁰ Історія Києва, т. 2, К., 1964, стор. 509.

на початку 1944 р. на цьому підприємстві було 120 передовиків, то через рік — більше 1100²¹.

Наполеглива творча праця робітничого класу республіки сприяла зміцненню обороноздатності Країни Рад. У 1943—1945 рр. на Україні видобуто 50 млн. т кам'яного вугілля, близько 4800 тис. т коксу, 343 тис. т нафти, 4750 тис. т залізної руди, виплавлено більше 2250 тис. т чавуну, 1880 тис. т сталі, вироблено 1322 тис. т прокату, 4423 млн. квт/год електроенергії²².

Значний вклад у перемогу над ворогом внесли працівники сільськогосподарства Української РСР. З перших днів після визволення під керівництвом партійних організацій вони відбудовували колгоспи, МТС, радгоспи, успішно проводили сільськогосподарські кампанії. Завдяки цьому вже в 1943 р. у визволених районах республіки було освоєно більше 60% довоєнних площ, в 1944 р.—70% і в 1945 р.—76%²³. Переборюючи неймовірні труднощі, що створилися внаслідок розорення народного господарства окупантами, трудівники полів Радянської України прагнули всіляко допомогти Червоній Армії розгромити ворога. Так, у 1944 р. колгоспники та робітники Житомирщини не лише виконали план хлібозаготівель, а й здали у фонд оборони більше 1 млн. пудів хліба²⁴. Загалом у 1943—1945 рр. в державні засіки було засипано більше 825 млн. пудів зерна²⁵. Це було великою допомогою Радянській державі та її армії.

Одним із яскравих виявів патріотизму радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни були їх внески з трудових заощаджень, відрахування частини заробітку та облігацій державних позик у фонд оборони. Одразу після визволення у багатьох містах і селах України виник патріотичний рух за створення фонду Радянської Армії. Скрізь проходили мітинги і збори, на яких трудящі з великим піднесенням заявляли про готовність внести свої заощадження для оборони країни. На 25 лютого 1943 р. у визволених районах республіки в фонд оборони внесено 4104 тис. крб. готівкою і на 8215 тис. крб. облігацій державних позик²⁶. До 26-ї річниці Радянської Армії населення значно збільшило внески у цей фонд. Лише з 3 до 10 лютого 1944 р. він зріс у нашій республіці на 84,5 млн. крб. (з 68,1 млн. до 152,6 млн. крб.)²⁷. Розгортання цього могутнього патріотичного руху широких мас свідчило про їх велику любов до Радянської Батьківщини, її Збройних Сил, про непорушну єдність армії і народу.

Центральний Комітет КП(б)У схвалив патріотичний почин колгоспників Дворічанського району Харківської області Козирева, Безсмертного, Власенка, які на власні кошти придбали три бойові літаки і передали їх Радянській Армії. ЦК партії зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми КП(б)У розгорнути агітаційно-масову роботу по роз'ясненню трудящим важливості цього почину, а редакціям газет і радіокомітетів широко висвітлювати і популяризувати приклади участі трудящих України у всенародному русі по збиранню коштів у фонд Радянської Армії.

²¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1968, стор. 212.

²² Там же, стор. 422.

²³ М. З. Данилюк. Натхненна праця в ім'я перемоги, К., 1970, стор. 141, 151, 152.

²⁴ Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область, стор. 65.

²⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 422.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 363, арк. 60.

²⁷ Там же, оп. 15, спр. 39, арк. 1, 10.

Партійні організації підтримували патріотичні починання трудящих. У лютому 1944 р. Чернігівський обком КП(б)У, розглянувши питання про хід збирання коштів на будівництво танкової колони «Колгоспник Чернігівщини», відзначив, що в Носівському районі внаслідок великої масово-політичної роботи за короткий строк зібрано 2100 тис. крб. і зобов'язав партійні комітети домагатися, щоб кожний робітник і колгоспник брав участь у будівництві танкової колони²⁸. До першої річниці визволення області населення внесло 60 млн. крб. і 125 млн. здало на позику²⁹.

Трудящі міста Бахмача зібрали на будівництво танкової колони 500 тис. крб., Ніжина — більше 4 млн.³⁰ 100 тис. крб. з особистих заощаджень внесла на будівництво танкової колони «Комсомолец Чернігівщини» член ЛКСМУ А. О. Грищенко³¹.

У перші місяці після визволення мешканці Черкас зібрали для фонду оборони більше 300 тис. крб. готівкою і різні цінності, а на будівництво танкової колони «Черкащина» — 1646 тис. крб.³² Робітники, інженерно-технічні працівники та службовці Старинського цукрового заводу відрахували на побудову авіаескадрилії «Київ» 190 тис. крб.³³

У столиці Радянської України Києві рух по збиранню коштів на будівництво бойової техніки набрав великого розмаху після вивчення матеріалів чергової сесії Верховної Ради СРСР. Робітничі колективи зверталися до Верховного Головнокомандуючого з проханням прийняти до фонду оборони Батьківщини їхні заощадження. Наприклад, робітники заводу «Більшовик» вирішили на власні кошти збудувати танкову колону «Київ». На мітингу вони зібрали 130 тис. крб.³⁴ Колективи двох інших машинобудівних заводів столиці внесли 310 тис. крб.³⁵ Робітниця заводу «Укркабель» Тетяна Мигаль здала коштовностей на 40 тис. крб., 24 тис. крб. готівкою і у своїй заяві просила збудувати на ці кошти важкий танк³⁶. Тільки за перші п'ять місяців 1944 р. від населення Київської області надійшло більше 45 млн. крб. на будівництво літаків і танків для Червоної Армії. Влітку 1944 р. військовим частинам було передано від трудящих Києва, Василькова, Білої Церкви і Березанського району 52 бойових літаки³⁷.

Збирання коштів для виготовлення військової техніки активно проходило і на Житомирщині. На 11 лютого 1944 р. працівники 12 підприємств міста внесли 327 250 крб., колектив Бердичівського шкірзаводу ім. Ілліча — 170 тис., Андрушівського цукрового заводу — 300 тис. крб., комсомольсько-молодіжна зміна В. Х. Волківського, яка ремонтувала вагони на станції Коростень, — 114 тис. крб.³⁸ Учні школи № 1 м. Овруча заробили й здали у фонд Червоної Армії 27 110 крб. Верховний Головнокомандуючий надіслав учителям і учням цієї школи телеграму,

²⁸ О. М. Вербило. Допомога українського народу фронту в період переможного завершення Великої Вітчизняної війни.— «УІЖ», 1961, № 4, стор. 51.

²⁹ «Десняпська правда», 23 вересня 1944 р.

³⁰ Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область, К., 1972, стор. 141, 439.

³¹ «Сталинское племя», 25 лютого 1944 р.

³² Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область, К., 1972, стор. 117.

³³ «Київська правда», 9 березня 1944 р.

³⁴ «Київська правда», 5 лютого 1944 р.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 208, арк. 42.

³⁶ «Київська правда», 5 лютого 1944 р.

³⁷ Нариси історії Київської обласної партійної організації, стор. 478—479; К. Ф. Москалець. В труді — як в бою.— «Комуніст України», 1969, № 10, стор. 35.

³⁸ «Радянська Житомирщина», 15 лютого, 4 березня 1944 р.; Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 441, оп. 1, спр. 24, арк. 7; Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область, стор. 318.

в якій широко дякував їм за допомогу фронтові³⁹. На кошти трудящих області було побудовано 30 танків. У районі Тернополя, недалеко від лінії фронту, 30 квітня 1944 р. делегація житомир'ян вручила грізну зброю 91-й окремій танковій Фастівській бригаді полковника І. Г. Якубовського (нині — Маршала Радянського Союзу), яку за визволення Житомира було нагороджено орденом Червоного Прапора⁴⁰.

На мітингу, що відбувся з нагоди передачі колони танків радянським воїнам, від імені трудящих області виступив секретар Житомирського міськкому партії О. Я. Сердюков. Звертаючись до танкістів, він сказав: «Хай ці грізні машини, кермо яких волею трудящих вручаємо Вам, доблесні танкісти, виконують з честю волю нашого народу на ратному полі бою. Навально мчіть на цих бойових машинах на захід, нещадно винищуйте проклятих гітлерівців, несіть радість визволення нашим братам, які ще стогнуть у фашистському ярмі».

Герой Радянського Союзу полковник І. Г. Якубовський від імені всього особового складу танкового з'єднання запевнив трудящих Житомирщини, що бойові машини, побудовані на трудові заощадження народу, танкісти-фастівці використають для розгрому знахабнілого ворога. А командуючий 3-ю гвардійською танковою армією генерал-полковник П. С. Рибалко (згодом Маршал Радянського Союзу) підкреслив: «Ці бойові машини — дар народу нашого. Довір'я народу ми повинні виправдати у найближчих боях»⁴¹. Радянські воїни свого слова дотримали. Танкісти під командуванням полковника І. Г. Якубовського громили загарбників під Бродами, на вулицях Львова, Перемишля, в районі Сандомира та інших міст⁴².

У грудні 1944 р. трудящі Житомира на свої заощадження побудували і передали гвардійській авіаційній частині під командуванням гвардії підполковника Овотова 12 літаків⁴³. Вручення воїнам Радянської Армії бойової техніки, придбаної на кошти трудящих, перетворилося на хвилюючу демонстрацію єдності армії і народу.

У роки Великої Вітчизняної війни тільки молодь і комсомольці Української РСР зібрали для Радянської Армії 167 321 400 крб. Загалом трудящі республіки у 1943—1945 рр. внесли із особистих заощаджень у фонд допомоги фронту 859 281 тис. крб. готівкою⁴⁴ та багато коштовностей. Це — яскраве свідчення любові українського народу до своєї Батьківщини, єдності інтересів держави і народу.

Всенародний патріотичний рух українського народу за поповнення фонду оборони високо оцінили партія і уряд. У передовій «Правды» «Демонстрація радянського патріотизму українського народу», зокрема, зазначалося: «Дорогі гроші, але найдорожчі ті патріотичні почуття, які рухають радянськими людьми й запалюють їх на беззавітне служіння своїй Батьківщині»⁴⁵.

Допомога трудящих відіграла велику роль у зміцненні воєнної могутності СРСР. Бійці Радянської Армії, які визволяли Україну від німецько-фашистських загарбників, воювали зброєю, створеною всіма народами нашої країни. На танках і літаках, збудованих на кошти насе-

³⁹ «Зоря», 3 квітня 1944 р.

⁴⁰ «Радянська Житомирщина», 17 листопада 1944 р.; П. П. Москвін. Партійні організації Житомирщини у боротьбі за відбудову народного господарства і подання допомоги фронту (1944—1945 рр.).— Наукові праці з історії КППС, вип. 30. К., 1969, стор. 138—139.

⁴¹ «Радянська Житомирщина», 12 травня 1944 р.

⁴² «Радянська Житомирщина», 23 лютого 1945 р.

⁴³ «Радянська Житомирщина», 19 січня 1945 р.

⁴⁴ «Сучасне і майбутнє», 1945, № 2, стор. 14.

⁴⁵ «Правда», 10 лютого 1944 р.

лення республіки, з написами «Радянська Україна», «За Радянську Україну», «Визволений Донбас», «Киянин», «Радянська Житомирщина», «Колгоспник Чернігівщини» воїни йшли у бій за остаточне визволення української землі, несли свободу братнім народам Білорусії, Молдавії, Естонії, Литви, Латвії та європейських держав.

Партійні організації України приділяли велику увагу підготовці резервів армії. Політбюро ЦК КП(б)У в листопаді 1944 р. ухвалило спеціальне рішення про призов до Радянської Армії⁴⁶. Під час чергової мобілізації до армії партійні організації виділяли кращих агітаторів і пропагандистів для проведення масово-політичної роботи серед призовників, займалися питаннями військового навчання трудящих. Під їх керівництвом було створено і обладнано військово-учбові кабінети, підбрано для них кадри.

Організаторська і масово-агітаційна діяльність партійних організацій розширила й поглибила патріотичне піднесення серед молоді призовного віку. У Бердичівському районі налічувалося 1100 призовників, а прибуло на призовний пункт 1500⁴⁷.

З ініціативи комсомольських організацій у визволених містах і селах було створено пункти військового всеобучу, в яких за короткий строк готували поповнення для армії. У перші ж дні після визволення України у пунктах військового всеобучу навчалося більше 50 тис. юнаків і дівчат⁴⁸. У діючу армію вливалися тисячі патріотів, щоб зі зброєю в руках гнати загарбників з рідної землі. Так, з Чернігівської області на фронт тільки протягом одного року після визволення пішло 167 тис. чол.⁴⁹ У 1943—1945 рр. на Україні було створено 776 винищувальних батальйонів і 17 930 груп сприяння, в яких налічувалося 185 тис. бійців. Вони охороняли населені пункти та допомагали місцевим гарнізонам Радянської Армії знищувати банди українських буржуазних націоналістів, боротися проти фашистської агентури.

Комсомольські організації України робили все від них залежне, щоб підвищити боєздатність Радянської Армії. За неповними даними, молодь збирала і передала військовим частинам 26 автомашин, 26 станкових і 85 ручних кулеметів, 457 мінометів, 4618 гвинтівок, 1520 гранат, зокрема 800 протитанкових, 71 тис. мін, 550 тис. патронів, 12,6 т пороху й різне спорядження⁵⁰.

Важливою допомогою державі у фінансуванні воєнних витрат була передплата трудящими позики та купівля ними білетів грошово-речових лотерей. ЦК КП(б)У звернувся до населення України із закликом виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною — передплатити позичку оборони. У відповідь на це робітники та інженерно-технічні працівники дружно підписувалися на позичку оборони. Передбачена сума другої воєнної державної позички в 6 млн. крб. на 1 січня 1944 р. була перевищена в два з половиною рази⁵¹. Ще з більшим піднесенням пройшла підписка на третю державну воєнну позичку. В день її випуску у всіх цехах заводу «Ленінська кузня» відбулися багатолюдні мітинги. На одному з них робітник Скиртенко сказав: «Наші позички ідуть на

⁴⁶ О. М. Вербило. Назв. праця, стор. 53—54.

⁴⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 208, арк. 81.

⁴⁸ М. Г. Пушкаренко. Ленінський комсомол — активний помічник Комуністичної партії в поданні всебічної допомоги фронту (1943—1945 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, стор. 116.

⁴⁹ П. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), стор. 156.

⁵⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 60.

⁵¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 208, арк. 44.

танки і літаки для Червоної Армії і ми з радістю підпишемося на третю воєнну позику. Його підтримали інші передовики виробництва. За годину 98% колективу підписалися на 105% місячної зарплати. На кінець дня підписка трудящих столиці України досягла майже 60 млн. крб.⁵² Про важливе значення воєнних позик свідчить той факт, що за рахунок надходжень від них було покрито близько 15% воєнних витрат країни⁵³.

Колективи підприємств та організацій брали безпосередню участь у будівництві польових оборонних рубежів, ремонті мостів, залізничних колій, підготовці аеродромів. У січні 1944 р. за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У для відбудови залізниць Правобережної України в межах 1-го Українського фронту з Київської, Житомирської, Вінницької і Ровенської областей було відряджено 9 тис. чол.⁵⁴ Під керівництвом партійних організацій у листопаді 1943 р. 6 тис. киян разом з воїнами споруджували Дарницький міст через Дніпро⁵⁵. Вони працювали вдень і вночі, часто в крижаній воді, під обстрілом ворожих літаків. Але і в таких важких умовах багато бригад, особливо комсомольсько-молодіжних, виконували норми на 250—300%. Міст завдовжки 1059 м було здано в експлуатацію за рекордно короткий строк — 13 діб. 20 листопада 1943 р. відкрився рух поїздів з Дарниці на Київ, що дало змогу поліпшити постачання Радянській Армії боєприпасів і продовольства.

На початку 1944 р. ДКО поставив нове відповідальне завдання — спорудити висоководний міст через Дніпро. Знову на допомогу воїнам прийшли кияни. Незважаючи на те, що Київ тільки почав відбудовуватися, робітники заводу «Арсенал» вручну виготовили більше 30 тис. деталей для моста, а учні ремісничих училищ — 75 тис. болтів і гайок⁵⁶. У виконання завдання ДКО включилися й колективи інших підприємств міста. За самовіддану працю більше 100 киян було нагороджено орденами і медалями СРСР.

Подібних прикладів можна навести багато. Так, увесь колектив Новоград-Волинського машинобудівного заводу з 5 по 21 січня 1944 р. разом з військовою частиною наводив міст через річку Случ⁵⁷. При допомозі трудящих міста Остра Чернігівської області протягом кількох днів було споруджено мости через Остер і Десну. Для цього ковалі виготовили 10 тис. скоб і хомутиків⁵⁸.

Однією з форм участі трудящих у відбудові військових об'єктів були суботники і недільники. Вони проводилися тоді, коли потрібно було виконати великий обсяг робіт у стислі строки. Так, Васильківський райвиконком і райком партії Київської області звернулися до всіх трудящих і керівників установ та організацій міста і району взяти участь у недільнику по відбудові аеродрому. 27 лютого 1944 р. на роботу вийшло близько 6 тис. чол.⁵⁹ У 1943 р., після визволення Чернігівщини,

⁵² «Правда України», 5, 7 травня 1944 р.

⁵³ «Правда», 20 квітня 1957 р.

⁵⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 342, арк. 49; П. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), стор. 157.

⁵⁵ Нариси історії Київської обласної партійної організації, стор. 472.

⁵⁶ П. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), стор. 121.

⁵⁷ Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 7, спр. 6, арк. 13.

⁵⁸ Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область, стор. 321.

⁵⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 3, спр. 29, арк. 1—2.

аеродроми та посадочні площадки відбудовувало більше 800 юнаків і дівчат⁶⁰.

Про активну участь населення республіки у поданні допомоги Радянській Армії свідчить і той факт, що на будівництві оборонних рубежів, аеродромів, мостів і переправ у 1943—1944 рр. працювали 100,5 тис. юнаків і дівчат України. За трудовий героїзм 600 з них було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу⁶¹.

Надзвичайно важливою формою допомоги фронту було всенародне піклування про поранених воїнів та сім'ї фронтників. 14 березня 1943 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У створили Республіканську комісію допомоги пораненим і хворим бійцям та командирам Радянської Армії на чолі з Головою Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречухою⁶². Створювались обласні, міські та районні комітети допомоги, до складу яких входили представники партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, військкоматів та органів охорони здоров'я.

Під керівництвом партійних організацій колективи підприємств і установ України провели значну роботу щодо розгортання мережі госпіталів. На території республіки було створено 262 госпіталі на 127 450 місць⁶³. Уже до кінця 1944 р. трудящі Української РСР передали для них, за приблизними підрахунками, 65 тис. ліжок, 59 тис. штук білизни, 136 тис. предметів посуду, кульгінвентар, 3,6 млн. крб. на ремонт приміщень і майже на 2 млн. крб. подарунків, а також випрали і полагодили 444 тис. пар натільної білизни⁶⁴.

Трудящі республіки активно підтримали патріотичний почин колгоспників Тамбовської та Івановської областей, які в роки війни виступили ініціаторами створення «Фонду здоров'я захисників Батьківщини». Так, населення Київської області до грудня 1944 р. передало госпіталям та пораненим воїнам 761 375 крб., 65 т боршна, крупи, зерна, 1141,5 т різних овочів, 193,5 тис. яєць і багато іншого продовольства⁶⁵, а всього Республіканська комісія допомоги пораненим до кінця 1944 р. одержала 167 т хліба, боршна, крупи, 10 т цукру і меду, 1318 тис. яєць, 621 т молока, 24 т масла і жирів, 33 т м'яса, 880 т картоплі, 769 т овочів, а також близько 300 тис. індивідуальних продовольчих подарунків⁶⁶.

Масового характеру набрало шефство над госпіталями. Шефами 50 госпіталів Київщини були 70 колективів підприємств і установ міста та деяких районів області. З листопада 1943 до грудня 1944 р. трудящі передали пораненим воїнам 53 тис. індивідуальних подарунків⁶⁷. Над 22 евакогоспіталями Житомира шефували 87 колективів підприємств і установ. Вони відремонтували 85 приміщень, в яких розмістили поранених⁶⁸.

Велике значення для лікування поранених воїнів мало донорство. Кількість донорів у роки війни швидко зростала. На 1 серпня 1944 р.

⁶⁰ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 707, оп. 1, спр. 1383, арк. 99.

⁶¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 96, спр. 21, арк. 395.

⁶² Там же, оп. 145, спр. 320, арк. 43.

⁶³ Т. Т. Гриценко. Піклування партії та уряду про інвалідів Вітчизняної війни та сім'ї фронтників у 1943—1945 рр.— «УІЖ», 1973, № 3, стор. 72.

⁶⁴ М. В. Коваль. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970, стор. 51.

⁶⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 6/1, спр. 14, арк. 167.

⁶⁶ М. В. Коваль. Все — для перемоги, стор. 51.

⁶⁷ Нариси історії Київської обласної партійної організації, стор. 479; К. Ф. Москалець. Назв. праця, стор. 35.

⁶⁸ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., стор. 202.

у Києві їх налічувалося 7670. Багато патріотів віддавали свою кров по кілька разів. Так, робітниця заводу «Укркабель» Н. М. Радченко тільки в 1944 р. здала 4,5 л крові⁶⁹. З січня 1944 до травня 1945 р. на Україні 325 тис. чол. здали 108,3 т крові⁷⁰. Завдяки цьому було врятовано життя сотням тисяч радянських воїнів. Партія і уряд повсякденно дбали про сім'ї військовослужбовців та партизанів, дітей-сиріт та інвалідів Великої Вітчизняної війни.

Певний вклад у перемогу над ворогом у роки війни внесли діячі культури України. Письменники, художники, композитори, працівники кіно і театру були активними помічниками партійних організацій в ідейно-виховній роботі серед воїнів, партизанів і трудящих. У 1944—1945 рр. колективи майстрів мистецтв неодноразово виступали на фронті і в тилу. Лише протягом першої половини 1945 р. драматичні театри України поставили для воїнів Радянської Армії і населення республіки 10 тис. спектаклів⁷¹. Все це яскраво свідчить про єдність фронту і тилу, армії і народу, яка так яскраво проявилася в грізні роки Великої Вітчизняної війни.

Комуністична партія, Радянський уряд, бійці та командири високо оцінювали вклад трудящих визволених районів України у зміцнення воєнної економії, їх допомогу фронтові. 10 лютого 1944 р. у передовій статті газети «Красная звезда» підкреслювалося: «Червона Армія високо цінить самовіддану підтримку трудящих визволених районів України. Всенародна любов і піклування про Червону Армію надають багатирської сили нашим воїнам. Вони знають, що за їх спиною стоять мільйони людей, які готові всіма силами і засобами підтримати фронт, віддати їм усю, що в них є».

У грізні роки боротьби з фашистською Німеччиною радянський тил витримав суворі випробування, забезпечуючи фронт усім необхідним для того, щоб Радянська Армія могла розгромити загарбників. У всенародній допомозі фронтові найяскравіше виявилися радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, єдність армії й народу, що були одними з основних джерел перемоги нашої країни у Великій Вітчизняній війні.

⁶⁹ П. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), стор. 158.

⁷⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.), т. 3, стор. 60.

⁷¹ П. І. Денисенко. Вклад українського народу в перемогу над фашистською Німеччиною.— «УІЖ», 1970, № 5, стор. 32.

3 історії робітничого класу

РОБІТНИКИ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ РЕСПУБЛІКИ
(1959—1965 рр.)

І. І. ХИЖНЯК

На сучасному етапі роль важкої індустрії все більше зростає, бо розширяється коло безпосередніх практичних проблем, які вона розв'язує. Провідне місце відводиться розвитку електротехнічної промисловості.

У даному повідомленні показано діяльність первинних парторганізацій електротехнічної промисловості Української РСР по мобілізації трудящих на дострокове виконання народногосподарських планів, по удосконаленню форм і методів організаційної роботи.

Коллективи енергетичних підприємств України — передові загони робітничого класу. У 1959—1965 рр. з 2 млн. енергетиків країни на електростанціях і в електротехнічній промисловості Української РСР працювало 357,5 тис. чол.¹

Господарська діяльність виробничих колективів визначається перш за все активністю первинних партійних організацій з своєю широкою сіткою цехових організацій і партійних груп, які «відіграють вирішальну роль у перетворенні в життя політики партії, у вихованні комуністів, зв'язують партію з масами, діють там, де йде безпосередній процес будівництва і творення»².

В роки семпірічки низові ланки партії зміцнювалися шляхом розширення мережі дільничних, цехових парторганізацій і прав партійних комітетів підприємств і будов. На всіх підприємствах, де було понад 50 членів і кандидатів партії, всередині загальної первинної партійної організації, створювались парторганізації по цехах. Всередині цехових організацій, а також всередині первинних парторганізацій, які налічували менше 50 членів і кандидатів, створювались партійні групи. Так, на Харківському електромеханічному заводі (ХЕМЗ) було створено 83 партгрупи, на Запорізькому трансформаторному заводі (ЗТЗ) — 72³.

Добре зарекомендувала себе на ЗТЗ партійна група дільниці стяжки і обробки обмоток трансформаторного цеху № 1. При створенні 1960 р. в ній налічувалося 9 комуністів, а через чотири роки — 19. Тут добре налагоджена організаційна робота, регулярно проводилися партійні і виробничі збори. Комуністи добилися значного скорочення браку, зміцніла трудова дисципліна. Кілька місяців дільниця завойовувала перехідний Червоний прапор цеху⁴.

Більшість партгруп електротехнічної промисловості займали провідну роль у громадському і виробничому житті підприємств.

На великих підприємствах, які налічували понад 100 комуністів, з дозволу відповідних партійних органів створювались партійні комітети з наданням цеховим партійним організаціям цих підприємств прав первинної партійної організації. Партійні комітети були створені у досліджуваний період на заводах: Херсонському і Ново-Каховському електромашинобудівних, Луганському лужних акумуляторів, на харківському «Електромашинна», запорізькому високовольтної апаратури та ін. А на ЗТЗ і ХЕМЗ, які налічували понад 1000 комуністів, парткомам первинних парторганізацій, з дозволу ЦК Компартії України, надані права райкому партії в питаннях прийому в КПРС, ведення обліку членів і кандидатів партії та розгляду персональних справ комуністів⁵.

Підвищенню ролі первинних партійних організацій значно сприяло створення при виробничих і торгових підприємствах комісій контролю, які користувалися правом контролю господарської діяльності адмініст-

¹ «Электрические станции», 1963, № 1, стор. 5.

² XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1966, стор. 83.

³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 40, спр. 38, арк. 104; Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 3073, оп. 2, спр. 1, арк. 73.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 417, арк. 49—50.

⁵ Там же, спр. 305, арк. 52; спр. 415, арк. 4; спр. 995, арк. 7; спр. 1053, арк. 45; спр. 1310, арк. 11.

рації. На ХЕМЗі, наприклад, 1960 р. діяло 4 заводські, 27 цехових комісій партійного контролю, в яких працювало 145 комуністів, а через два роки тут працювало 8 заводських і 41 цехова парткомісії. Вони провадили значну роботу по мобілізації колективу на виконання державних планів. Повчальним є досвід роботи комісії по контролю за виконанням замовлень пускових об'єктів заводу. За її пропозицією при парткомі був організований спеціальний штаб по контролю. У вересні 1961 р. штаб разом з комісією партконтролю щоденно слідували за ходом виконання графіка виготовлення електромашин і апаратів для слябінга «1150» ждановського заводу ім. Ілліча. З метою своєчасного виконання замовлення ждановців штаб випускав спеціальні листки, плакати, блискавки, в яких висвітлював стан справ на виробничих ділянках. В результаті завдання було виконано вчасно. Заслуга комісії і в переході підприємства на випуск нових конструкцій і машин для металургійних заводів Індії, Цейлона і Куби ⁶.

Організаційному зміцненню партійних організацій сприяло також поповнення їх за рахунок кращих виробничників. Так, на ЗТЗ за роки семирічки чисельність комуністів збільшилась з 517 чол. в 1959 р. до 1600 в 1966 р. В трансформаторному цеху № 1 за 1962 р. прийнято до лав партії 15 чол., з них 11 робітників, в трансформаторному цеху № 2 з 16 прийнятих в 1963 р.— 14 робітників провідних професій. 1965 р. заводська парторганізація поповнилась 147 чол., з них понад 70% робітників ⁷. Чисельність комуністів на підприємствах електротехнічної промисловості в роки семирічки збільшилась майже в 3 рази і на 1 січня 1966 р. на них працювало 15 222 комуністи, з них 15 193 чол. безпосередньо зайнято на виробництві ⁸.

Треба відзначити, що деякі партійні організації до зростання своїх рядів підходили без належної вимогливості, нерозбірливо, захоплювалися лише кількісним прийомом, порушували принцип індивідуального добору, слабо працювали з молодими членами і кандидатами в члени партії. Значну роль в усуненні цих недоліків і поліпшенні добору в партію відіграла постанова Секретаріату ЦК КПРС від 20 липня 1965 р. «Про серйозні недоліки в роботі Харківської обласної партійної організації по прийому в партію і вихованню молодих комуністів» ⁹. Ця постанова широко обговорювалась в партійних організаціях республіки. Так, Московський райком КПРС м. Харкова (тут зосереджені найбільші електротехнічні підприємства) у жовтні 1965 р. провів нараду секретарів первинних парторганізацій, семінар секретарів цехових партійних організацій ХЕМЗ, Харківського електротехнічного заводу (ХЕТЗ), на якому виступили з доповідями секретарі райкому партії. На ХЕМЗ 98% молодих комуністів мали партійні доручення — працювали партгрупоргами і групкомсоргами, вели агітаційну і пропагандистську роботу ¹⁰.

Партійні організації електротехнічної промисловості Української РСР приділяли значну увагу ідейно-політичній освіті комуністів, робітників; інженерно-технічних працівників. Значну роль в цій роботі віді-

⁶ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 92, оп. 1, спр. 77, арк. 119; спр. 968, арк. 102—103; спр. 1072, арк. 100.

⁷ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 164, оп. 1, спр. 80, арк. 81; спр. 884, арк. 3; ф. 3073, оп. 1, спр. 1, арк. 73.

⁸ Н. Е. Кострица. Коммунистическая партия — организатор всенародной борьбы за осуществление ленинских идей электрификации на Украине (1945—1965 гг.). Докторская диссертация, К., 1972, стор. 427.

⁹ «Партийная жизнь», 1965, № 15, стор. 23—25.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 1830, арк. 11; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 25, оп. 36, спр. 18, арк. 231, 323.

гравали ідеологічні комісії при партійних комітетах. Так на ЗТЗ ця комісія складалася з 8 секцій: політичної освіти, лекційної, пропаганди, масово-політичної роботи по місцю проживання, науково-атеїстичної та ін. В них працювало 77 комуністів. У 1960/1961 навчальному році на заводі працювало 82 політгуртки і семінари, в яких навчалася 2122 чол., на ХЕМЗі, відповідно,— 60 і 1939 чол.¹¹. При райкомах партії м. Харків та Ленінському м. Запоріжжя були організовані семінари з окремих економічних проблем для директорів підприємств, секретарів парткомів і партбюро, головних інженерів. На електротехнічних заводах більшість слухачів політгурток вивчали економіку. Для економістів цехів, працівників ВТК, начальників планово-диспетчерських служб працювали спеціальні семінари. Така практика організації навчання дозволила конкретизувати і наблизити тематику занять до розв'язання завдань підприємства. Удосконалюючи економічну підготовку кадрів, парткоми Харківського турбінного і електротехнічного заводів створили семінари по конкретній економіці для начальників цехів і відділів¹².

У 1965 р. з метою дальшого удосконалення навчання в справі партосвіти Центральний Комітет КПРС визначив три ступені підвищення ідейно-теоретичних знань — початкову (політична школа), середню (школа основ марксизму-ленінізму) і вищу (проблемні семінари і конференції). Партійні організації схвально зустріли нову систему партосвіти. Так, партзбори ХЕМЗУ відзначили, що нова система партосвіти зобов'язує партійну організацію і всіх комуністів ще більше приділити уваги цій важливій ділянці ідеологічної роботи. У 1965/1966 навчальному році тут ухвалили організувати 29 початкових політшкіл, 3 школи основ марксизму-ленінізму, 6 семінарів з окремих проблем. Відповідна робота була проведена на ХЕЛЗі, «Електроверстаті», ЗТЗ та ін.¹³.

Складовою частиною ідеологічної роботи партійних організацій була масово-політична пропаганда серед трудящих. Значну увагу партійні організації приділяли лекційній пропаганді. На всіх електротехнічних заводах діяли лекторські групи, до складу яких входили партійні, радянські і господарські працівники. При ЗТЗ партком організував відділення товариства «Знання» і лекторську групу у складі 125 чол., яка щорічно читала близько 1500 лекцій. Члени заводської групи товариства «Знання» на ХЕМЗі лише за три місяці 1960 р. прочитали близько 400 лекцій¹⁴.

Широкого розвитку на підприємствах галузі набули і такі форми масової пропаганди, як університети культури, здоров'я, етики. На заводі «Електроважмаш», наприклад, у співдружності з Харківським державним університетом ім. О. М. Горького був організований університет культури, на ХЕМЗ такі університети діяли при Палаці культури і в багатьох цехах заводу¹⁵.

У досліджуваний період школи комуністичної праці, комуністичного виховання, економічні, народні університети економічних і політич-

¹¹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 3073, оп. 1, спр. 177, арк. 112; оп. 2, спр. 1, арк. 53; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 92, оп. 1, спр. 701, арк. 120; спр. 777, арк. 108.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 418, арк. 113; спр. 555, арк. 11—12.

¹³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 92, оп. 1, спр. 118, арк. 125, ф. 1199, оп. 1, спр. 42, арк. 174; Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 3073, оп. 1, спр. 1, арк. 61.

¹⁴ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 3073, оп. 1, спр. 428, арк. 56; Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 92, оп. 1, спр. 869, арк. 92.

¹⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 92, оп. 1, спр. 777, арк. 113.

них знань основною метою ставили підвищення кваліфікації і освіти трудящих, оволодіння методами комуністичної праці, ідейне загартування слухачів.

Організаційна і ідейно-виховна робота партійних організацій електротехнічної промисловості республіки сприяли також розвитку творчої ініціативи і трудової активності трудящих.

В ході виконання рішень XXI і XXII з'їздів КПРС електротехніки України включились у всесоюзне соціалістичне змагання між спорідненими підприємствами. ХЕМЗ, наприклад, змагався з заводами: московським ім. Володимира Ілліча, ленінградським «Електросила» ім. С. М. Кірова, чебоксарським електроапаратним; ЗТЗ — з московським електротехнічним заводом, харківський «Електроважмаш» — з Новосибірським турбогенераторним, ХЕМЗ — з «Електроважмаш»¹⁶. В ході соціалістичного змагання колективи електротехнічної промисловості подавали один одному допомогу у випуску нових машин, механізмів і енергетичного устаткування.

Електромашинобудівники республіки добивались інтенсифікації виробництва, підвищення його ефективності, прискорення темпів росту продуктивності праці. Однією з форм дальшого зростання продуктивності праці було змагання за «Українську годину», тобто виконання змінного завдання на кожному робочому місці на годину раніше, а решту часу — випускати надпланову продукцію. Під девізом «Сім за шість» розгорнулося змагання на промислових підприємствах України. Рух за «Українську годину» знайшов широкий розмах і на електротехнічних підприємствах республіки. На ХЕМЗ 1963 р., наприклад, у цей рух включилося 4409 чол., на «Електроважмаші» — 3 тис., на ЗТЗ — 2200 чол. Виконуючи змінні завдання за 5—6 год., багато передовиків виробництва добились дострокового виконання семирічки. На «Електроважмаші», наприклад, в 1963 р. було таких 76 робітників¹⁷.

В роки семирічки народилася якісно нова форма соціалістичного змагання — за комуністичне ставлення до праці, де органічно поєднувалась боротьба за досягнення найвищої продуктивності праці і виховання нової людини. В електротехнічній промисловості цей рух набрав масового характеру. Майже кожний другий робітник і службовець був учасником змагання за комуністичне ставлення до праці. Високе звання підприємства комуністичної праці у грудні 1965 р. присвоїли Луганському заводу лужних акумуляторів. На вічне зберігання йому було вручено Червоний Прапор, 49 робітників, ІТР і службовців заводу нагороджено значком «Відмінник соціалістичного змагання УРСР»¹⁸. Як відзначив VI з'їзд профспілок працівників електростанцій і електропромисловості країни у грудні 1965 р., на підприємствах і будовах галузі різними формами соціалістичного змагання охоплено 90% працюючих¹⁹.

Участь в русі за комуністичне ставлення до праці стала справжньою школою політичного виховання трудящих. Багато ударників і членів колективів комуністичної праці були обрані до складу партійних, комсомольських бюро, профспілкових, керівних органів, в групи народного контролю, ради робітничої честі, постійно діючих виробничих рад (ПДВН) та інших громадських організацій.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 3739, арк. 99; ХОДА, ф. Р-5835, оп. 1, спр. 339, арк. 14; ЦА ВЦРПС, ф. 7690, оп. 5, спр. 1615, арк. 65.

¹⁷ ХОДА, ф. Р-5716, оп. 10, спр. 44, арк. 10; спр. 138, арк. 8, 48; спр. 370, арк. 106; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 417, арк. 49.

¹⁸ «Луганская правда», 14 жовтня 1965 р.

¹⁹ ХОДА, ф. Р-5835, оп. 1, спр. 441, арк. 5.

Участь трудящих в роботі постійно-діючих виробничих нарад є однією з основних форм широкого залучення робітників і службовців до управління виробництвом. В зв'язку з зростанням масштабів виробництва, масовим розвитком соціалістичного змагання, трудовою і творчою активністю трудящих роль ПДВН в роки семирічки значно зросла. Участь робітників в підготовці питань до наради стала хорошою школою господарювання.

В роботі загальнозаводської ПДВН на «Електроважмаші» брало участь 200 чол. Досвід роботи її висвітлювався на сторінках республіканської газети «Правда України», обласної — «Красное знамя» і заводської багатотиражки «Промінь». Ось один з прикладів діяльності ПДВН. Згідно рішення партії і уряду перед колективом було поставлено завдання — в найкоротший строк перейти на серійне виробництво турбогенераторів «ТГВ-200» потужністю 200 тис. квт. Для переходу до випуску цих машин необхідно було провести значну роботу. Виникло багато труднощів у постачанні матеріалами, необхідно було навчити робітників і інженерно-технічних працівників. Всі ці питання стояли в центрі уваги ПДВН. Підготовка підприємства до освоєння нової машини і її серійного випуску обговорювалася на загальнозаводській нараді, в роботі якої брали участь всі, хто безпосередньо працював над виконанням важливого державного завдання. В результаті завод вийшов з прориву і своєчасно підготувався до випуску турбогенераторів потужністю 200 тис. квт., а згодом став випускати в 300 тис. і 500 тис. квт.²⁰

Трудящі електротехнічної промисловості внесли значний трудовий вклад у виконання завдань семирічки. Зросла продуктивність праці, збільшився випуск продукції, поліпилася її якість. Було створено нове потужне енергетичне устаткування для Братської і Красноярської ГЕС. Складні комплекси електроустаткування для мережі 500 квт вперше в світі були розроблені на ЗТЗ. Тут були виготовлені перші в країні трансформатори до напівпровідникових випрямляючих установок на струм до 25 тис. ампер. Трансформатори з маркою ЗТЗ працюють на найбільших гідроелектростанціях — Волзькій ім. В. І. Леніна, Братській та ін.²¹

План 1959—1965 рр. ЗТЗ, ХЕМЗ, ХЕЛЗ та інші виконали доскроково. На ЗТЗ за роки семирічки випуск валової продукції збільшився в 3 рази, в т. ч. по сплових трансформаторах — в 3,5 раза. На ХЕЛЗ випуск продукції збільшився на 80%, продуктивність праці — на 47,2% (замість 36% по плану). В цілому по республіці виробництво потужних електромашин збільшилось в 2,4 раза, високовольтної апаратури — в 5,3 раза, продуктивність праці значно зросла²². За успіхи, досягнуті в роки семирічки в розвитку електротехніки, харківські заводи «Електроважмаш» і електромеханічний нагороджені орденом Леніна, ЗТЗ — орденом Трудового Червоного Прапора, а харківський завод «Електромашина» — орденом «Знак Пошани»²³.

Успішне виконання завдань народногосподарського плану 1959—1965 рр. трудящими електротехнічної промисловості республіки є результатом удосконалення форм і методів партійного керівництва.

²⁰ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 34, спр. 116, арк. 5.

²¹ «Енергетик» (орган парткома, завкома профсоюзу и дирекции ЗТС), 12 лютого 1966 р.

²² ЦА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 555, арк. 3; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4820, оп. 33, спр. 17, арк. 17.

²³ Розвиток народного господарства УРСР в 1917—1968 рр., т. II, К., 1961, стор. 381—382.

Виконуючи завдання визначального року дев'ятої п'ятирічки, партійні організації галузі нині використовують досвід організаційної роботи минулих років, направляють зусилля трудових колективів на успішне виконання накреслених планів. Нині електротехнічна промисловість вносить гідний вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму.

ВИСУВАННЯ РОБІТНИКІВ НА КЕРІВНУ АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКУ РОБОТУ В ДОНБАСІ (1926—1929 рр.)

Л. І. ВАЛУЙСЬКА

Здійснення соціалістичної індустріалізації країни вимагало масового залучення робітників до державного й господарського будівництва. Ця важлива проблема розв'язувалася шляхом висування кращих представників робітничого класу на адміністративно-господарські посади.

В останні роки в історичній літературі з'явилось ряд праць, присвячених висвітленню цього питання¹, але у зв'язку з широкими географічними та хронологічними рамками досліджень їх авторам не вдалося досить повно розкрити діяльність партійних організацій Донбасу в зазначеному напрямку в перші роки соціалістичної індустріалізації.

Мета цього повідомлення полягає в тому, щоб на конкретному матеріалі показати багатогранну діяльність партійних організацій Донбасу щодо поліпшення складу керівних адміністративно-господарських кадрів за рахунок передових, ініціативних, енергійних робітників.

Здійснення цього заходу в масштабах усієї країни В. І. Ленін вважав одним з першочергових завдань Радянської влади. На III з'їзді Рад (січень 1918 р.) він говорив: «Організаційним завданням і буде завдання виділення з народних мас керівників та організаторів. Ця величезна, гігантська робота стоїть тепер на черзі дня»². Від вирішення цієї проблеми залежало успішне розв'язання загальних завдань корінних соціалістичних перетворень. «Без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду,— писав В. І. Ленін,— перехід до соціалізму неможливий»³. Завдання партії, вказував Володимир Ілліч, полягає в тому, щоб виявити організаторські здібності серед робітників і «...після десятиразового випробування, треба, посуваючи їх від простіших завдань до важчих, висувати на відповідальні пости керівників народної праці, керівників управління»⁴.

¹ А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. К., 1963; И. П. Остапенко. Участие рабочего класса СССР в управлении производством, М., 1964; М. Воскресенская, Л. Новоселов. Производственные совещания — школа управления, 1965; Л. Л. Потаркина. З історії органів контролю УРСР, К., 1966; В. З. Дробіжєв. Роль рабочего класса СССР в формировании командных кадров социалистической промышленности (1917—1936 гг.),— «История СССР», 1961, № 4; Г. П. Андрюк. Выдвиженчество и его роль в формировании интеллигенции (1921—1932 гг.) — «Из истории советской интеллигенции», М., 1966.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 35, стор. 265.

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 36, стор. 168.

⁴ Там же, стор. 182.

Висування робітників на керівну роботу В. І. Ленін розглядав не як специфічну особливість, властиву лише нашій країні, а як загальну закономірність формування соціалістичної інтелігенції. Молода Країна Рад відчувала недостачу спеціалістів. Особливо гостро це дало себе знати в досліджуваний період, коли в СРСР розгорнулося широке будівництво нових промислових підприємств, реконструкція та переобладнання старих.

Здійснення соціалістичної індустріалізації зустріло відчайдушний опір капіталістичних елементів. Куркульство в сільському господарстві, спекулянти в торгівлі, вороже настроєна щодо Радянської влади частина буржуазних спеціалістів у промисловості докладали всіх зусиль, щоб зірвати політику партії, відстояти позиції капіталізму.

У праці «Як організувати змагання?» В. І. Ленін підкреслював, що багато старих спеціалістів, які співробітничать з Радянською владою, є носіями не тільки знання та навиків, а й буржуазних традицій управління: бюрократизму, недбайливості, неохайності, схильності замінити діло дискусіями, братися за все і нічого не доводити до кінця⁵.

У цих умовах необхідний був принципово новий тип керівника, який би не тільки добре знав свою справу, а й володів організаторськими здібностями, мав широкий суспільно-політичний кругозір, велику життєву школу, відзначався відданістю інтересам народу, був вихідцем з його середовища. Володимир Ілліч указував, що «... без допомоги і без керівної ролі практиків-організаторів з «народу», з робітників і трудящих селян ні в якому разі не обійтись»⁶.

Виконуючи ці вказівки, а також керуючись рішеннями вищих партійних органів, парторганізації Донбасу розгорнули широку роботу по висуванню робітників на адміністративно-господарські посади. Це питання неодноразово обговорювалося на партійних конференціях, пленумах і парткомах. Так, 1926 р. Луганський обком партії п'ять разів розглядав його на засіданнях бюро, 24 — на секретаріаті⁷. Того ж року Артемівський і Сталінський окружками партії звернулися до всіх районних комітетів, партосередків, профспілкових, радянських і господарських органів з листом, у якому йшлося про дальше поліпшення роботи з висуванцями. Лист обговорювався в партійних організаціях і знайшов підтримку серед комуністів⁸.

Якщо в 1925 р. по Артемівському округу на адміністративно-господарську роботу було висунуто 1286 чол., то за 1926 і першу половину 1927 р.— 3238, з них 2089 робітників від верстата; в Луганському окрузі в 1925 р. кількість висуванців становила 640 чол., в 1926 р.— 935, а в Сталінському окрузі 1926 р.— 402 чол.⁹ Головною базою висування робітників були заводи і фабрики, шахти й рудники.

При розв'язанні цього важливого завдання траплялися й серйозні помилки, зокрема висування на адміністративно-господарську роботу випадкових людей. Інколи висування розглядалося як звичайне службове переміщення. Кандидатури висуванців рідко обговорювалися на зборах трудящих. На недоліки, що мали місце в цій справі по Артемів-

⁵ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 35, стор. 195.

⁶ Там же, стор. 196.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 67, спр. 393, арк. 7.

⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 263, арк. 96; спр. 265, арк. 97; ф. 9, оп. 1, спр. 259, арк. 13.

⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 179, арк. 87; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 423, арк. 12—13; ф. 9, оп. 1, спр. 261, арк. 55; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 126, арк. 10.

ському округу, вказав ЦК ВКП(б) (1927 р.): «Рух проходить без достатнього обговорення кандидатур на загальних робітничих, делегатських та цехових зборах. З висунаннями підтримується слабкий зв'язок, не налагоджена робота по підвищенню їх кваліфікації»¹⁰. Мало висувалося робітниць. Так, на підприємствах та в організаціях Луганського округу на 12 січня 1927 р. працювало 19 500 жінок, з них адміністративно-господарські посади займали тільки 70¹¹.

У березні 1927 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про завдання партії у справі висунання робітників і селян у держапарат»¹². У вересні того ж року була опублікована постанова ЦК КП(б)У «Про керівні кадри КП(б)У», в якій підбивалися підсумки роботи парторганізації республіки щодо зміцнення кадрами партійно-державного і господарського апарату, вказувалося на недоліки, накреслювалися заходи щодо поліпшення роботи з висунаннями¹³.

У резолюції XV з'їзду ВКП(б) зверталася особлива увага на необхідність посилити контроль за здійсненням робітничої, радянської та партійної демократії, за висуненням робітників і робітниць в адміністративний, промисловий, торговельний і кооперативний апарати, боротися з бюрократичним ставленням до цього залучення і добиватися нових успіхів у цій справі¹⁴.

На квітневому (1928 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) була піддана критиці діяльність Донецької парторганізації за те, що вона не приділяла належної уваги висунанню робітників на господарську роботу. На багатьох підприємствах роль керівників зводилася до «загального керівництва». Пленум вимагав посилити ініціативу профспілкових і партійних організацій у роботі з висунаннями, проводити висунання на господарську роботу «у суворій відповідності з дійсною придатністю до нової справи товариша, який висувався»¹⁵.

Керуючись рішеннями цього Пленуму, Донецька парторганізація розробила заходи, спрямовані на виконання вказівок Центрального Комітету партії. Висунання здійснювалося під керівництвом партійних організацій і починалося безпосередньо з робітничих колективів. З людиною, яка висувалася на керівну посаду, розмовляли на бюро партосередків.

Кандидатури висунувців обговорювалися на дільничних, бригадних, цехових і загальних партійних зборах, що давало змогу вивчити політичні та ділові якості кожного з них, виявити найталановитіших організаторів. Так, у 1929 р. на Макіївському металургійному заводі питання про добір висунувців обговорювалося на 38 зборах, в яких брало участь 6028 чол. На Єнакіївському металургійному заводі в 1928—1929 рр. було зараховано в резерв висунувців 286 чол., а в обговоренні їх кандидатур брали участь 4390 чол.¹⁶

Про значний досвід Сталінської окружної партійної організації у висунанні робітників на адміністративно-керівні посади з одночасним утворенням масового резерву говорилося на Всеукраїнській нараді ви-

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 67, спр. 488, арк. 12.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 705, арк. 5.

¹² «Известия ЦК ВКП(б)», 1927, № 12, стор. 3.

¹³ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 10, стор. 6.

¹⁴ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 4, М., 1970, стор. 23.

¹⁵ Там же, стор. 91.

¹⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 703, арк. 30—31; ф. 9, оп. 1, спр. 704, арк. 49.

суюванців, яка відбулася 9 травня 1930 р. Тільки протягом першого півріччя 1929 р. округом створив резерв з 2658 чол., з них 2145 були робітники. По Рутченківській групі шахт у 1929 р. у резерві знаходилося більше 60 робітників. Обговорення їх кандидатур проходило на 68 зборах, з участю близько 10 тис. трудящих¹⁷.

Партія прагнула до того, щоб керівники соціалістичних підприємств були ідейно та організаційно зв'язані з нею, а для цього на адміністративно-господарські посади необхідно було рекомендувати насамперед робітників-комуністів та кадрових робітників, які становили серцевину диктатури пролетаріату, головну опору Радянської держави.

Наприклад, за три з половиною місяці 1928 р. у вугільній промисловості Донбасу на адміністративно-господарські посади було запропоновано 298 робітників, у тому числі 226 комуністів, 191 з виробничим стажем понад 5 років¹⁸.

Партійна організація Артемівського округу за 1928 і першу половину 1929 р. з 4 профспілок (металістів, гірників, хіміків та будівельників) висунула 876 чол., з них 789 кадрових робітників, крім того, в резерві було 372 чол.¹⁹ Кадрових робітників висували на посади майстрів, начальників цехів, керуючих шахтами, головних інженерів. Наприклад, П. Т. Кривдін протягом 13 років працював на шахтах вибійником і десятником. 1920 р.—вступив до лав РКП(б), 1929 р.—зарахований у резерв висуванців, направлений на курси керуючих шахтами. Після їх закінчення призначений керівником шахтоуправління № 1 тресту «Артемвугілля»²⁰.

Партійні організації Донбасу, поряд з комуністами і кадровими робітниками, пропонували на керівні посади й безпартійних. Вони виходили з ленінських вказівок про необхідність всіляко допомагати трудящим масам, зближатися з ними, висувати з них сотні і тисячі безпартійних робітників на господарську роботу²¹.

Так, у Сталінському окрузі кількість безпартійних висуванців протягом 1928 р. збільшилася з 17 до 43,4%. У резерві висуванців, що на 1 липня 1929 р. по десяти районах округу становив 2658 чол., безпартійних було 1058²².

Робота партосередків з безпартійними висуванцями зміцнювала зв'язки широких робітничих мас з партією, допомагала залучати до вирішення завдань соціалістичної індустріалізації нові верстви творців матеріальних благ. Водночас висування безпартійних робітників на керівні посади викривало наклепницькі твердження буржуазних ідеологів і фальсифікаторів історії про «узурпацію» більшовиками влади, про «неможливість» безпартійному робітникові очолити цех, завод, рудник, трест.

Вплив робітників-практиків на керівництво соціалістичним підприємством залежав не тільки від їх кількості, а й від рівня ділової кваліфікації, спеціальних знань, загальної культури. Щоб керувати, вказував В. І. Ленін, потрібно повністю і до точності знати всі умови підприємства, його техніку, слід мати наукову освіту²³. Більшість з ви-

¹⁷ Звіт Сталінського ОК КП(б)У до XVI Окргартконференції, Сталіно, 1930, стор. 68; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 541, арк. 15; спр. 704, арк. 49.

¹⁸ «Горнорабочий», 1928, № 38, стор. 15.

¹⁹ «Известия ЦК ВКП(б)», 1929, № 26—27, стор. 8.

²⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 179, арк. 5.

²¹ Див.: В. І. Ленін. ПСС, т. 43, стор. 244.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 793, арк. 39; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 704, арк. 23.

²³ Див.: В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 215.

сунутих на керівні посади робітників такої підготовки не мали. Тому партійні організації Донбасу через систему вищих і середніх спеціальних учбових закладів прагнули підняти культурно-технічний рівень керівників-практиків. Багато з них без відриву від виробництва навчалися на різних курсах, у гуртках і школах.

В Артемівському окрузі 1928 р. на вечірніх профтехкурсах навчалось 2620, а в робітничих університетах — 1224 чол. Це, насамперед, були робітники-висуванці²⁴. На Сталінському металургійному заводі працювали виробничо-технічні курси, на яких навчалось 54 робітники. Частина слухачів, що закінчували ці курси, рекомендувалася для вступу в Донецький гірничий та інші інститути²⁵. Шербинівський рудниковий комітет профспілки організував для висуванців школи ліквідації технічної неграмотності. На Луганському паровозобудівному заводі в 1928 р. працювали курси з підготовки робітників у галузі технічного нормування.

Вищою формою навчання на підприємствах були курси для підготовки молодшого технічного персоналу (майстрів, бригадирів, десятників), що комплектувалися за рахунок передових, висококваліфікованих робітників-висуванців. На підприємствах вугільної промисловості Донбасу такі курси діяли вже в 1926 р. На початку 1929 р. за ініціативою партійних організацій і правління тресту «Донвугілля» в Сталінському, Лисичанському та Горлівському рудоуправліннях були організовані шестимісячні курси з підготовки гірничих десятників. За рік тут набули та підвищили кваліфікацію 2700 десятників і бригадирів²⁶.

Отже, партійні організації Донбасу провели велику роботу в галузі підготовки адміністративно-господарських кадрів з робітників і навчання їх без відриву від виробництва. Висування — це новий, ще небачений шлях формування керівних кадрів для народного господарства з середовища безпосередніх творців матеріальних благ. Народжене Жовтневою революцією і самою природою соціалістичного ладу, воно стало одним з головних джерел підготовки радянської технічної інтелігенції. Висування вело до дальшого розвитку і зміцнення диктатури пролетаріату, зростання ролі робітничого класу і Комуністичної партії, зміцнення її зв'язків з трудящими масами, підвищення боєздатності її організацій. Поповнення адміністративно-господарського апарату вихідцями з робітничого класу зміцнювало соціалістичні підприємства надійними, ідейно зрілими кадрами.

В обстановці капіталістичного впливу, гострої класової боротьби, коли темпи соціалістичного будівництва не могли бути послаблені ні на один день, масове висунення робітників на керівні посади без відриву їх від виробництва допомогло забезпечити промисловість, що дедалі зростала, новими адміністративно-господарськими кадрами.

З висуванців вийшли прекрасні працівники ленінського гарту, вдатні діячі Комуністичної партії й Радянської держави, відомі господарські керівники. Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу говорив: «Понад 80 процентів нинішніх секретарів ЦК компартій союзних республік, крайкомів та обкомів, голів Рад Міністрів, крайових та обласних виконкомів і близько 70 процентів міністрів та голів державних

²⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 8, оп. 8—1, спр. 679, арк. 70; ф. 9, оп. 1, спр. 167, арк. 6.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 138, оп. 11, спр. 231, арк. 59; ф. 2602, оп. 1, спр. 1862, арк. 33.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 4, спр. 2055, арк. 447—448; — «Кочегарка», 1926. 21 квітня 1926 р.; — «Шляхи індустріалізації», 1929, № 31—32, стор. 28.

комітетів СРСР починали свою діяльність робітниками й селянами. Серед директорів найбільших промислових підприємств країни більше половини в минулому робітники»²⁷.

У нашій країні широко відомі імена багатьох висуванців з Донбасу, які стали визначними керівниками народного господарства. Колишній коногон Є. Т. Абакумов у 20-х роках очолював Рутченківське шахтоуправління, пізніше став заступником міністра вугільної промисловості СРСР. Доменщик І. Г. Макаров (член партії з 1905 р.) багато років працював директором Сталінського металургійного заводу, керуючим трестом «Південсталь», займав інші відповідальні посади. Ф. О. Меркулов і М. В. Хруничев пройшли славний шлях від рядових робітників до членів Радянського уряду²⁸.

Велике значення має висування і в сучасних умовах, коли промислове виробництво, наука, культура досягли досить високого рівня розвитку. Основним джерелом поповнення радянської інтелігенції стали вища і середня спеціальна школа. Ряди адміністративно-господарських і технічних працівників продовжують поповнюватися висококваліфікованими робітниками-практиками, які мають великий практичний досвід, уміють налагодити ділову, цілеспрямовану роботу колективу.

У промові на XX Ленінградській обласній партійній конференції (лютий 1968 р.) Л. І. Брежнев говорив: «Особливо хотілося б підкреслити важливість висування на керівну роботу найбільш активних і зрілих представників робітничого класу. Це тепер тим більш виправдано, що сучасний радянський робітник не тільки в політичному відношенні представляє найпередовіший клас нашого суспільства, але й за своїм культурним рівнем по суті наближається до людей інженерно-технічної праці»²⁹.

До числа висуванців наших днів слід віднести й тих молодих робітників, які, здобуваючи трудові навички, життєвий досвід, авторитет у колективі, направляються підприємством в учбові заклади, навчаються на його стипендію і повертаються у свій колектив. Підготовка технічної інтелігенції за рахунок молодих представників робітничого класу цілком себе виправдала.

Партійні організації підприємств повинні систематично обговорювати кандидатури в абітурієнти, відбирати найдостойніших, заслуговувати на робітничих зборах звіти студентів про своє навчання, широко висвітлювати складання ними екзаменів на дошках виробничих показників бригади, діляниці, цеху, розповідати про своїх посланців у багатотиражках і стіннівках. Це забезпечить більш активну участь робітничих колективів у підготовці спеціалістів, сприятиме зміцненню зв'язків студентів з підприємствами.

²⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 292.

²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область, К., 1970, стор. 41; С. М. Чагір. Деятельность КП(б) Украины по выдвижению хозяйственно-технических кадров в области тяжелой промышленности и по обучению специалистов-практиков в годы первой пятилетки. Труды Донецкого политехнического института, т. X, 1959, стор. 58, 65.

²⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 173.

До 30-річчя Польської Народної Республіки

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ В ПРОМИСЛОВІСТІ ПНР (1961—1965 рр.)

В. С. ПОЛЯК

Важливою віхою на шляху соціалістичного будівництва в Польщі була друга п'ятирічка (1961—1965 рр.), яка поклала початок новій фазі соціалістичної індустріалізації. В той період найяскравіше проявилася активність трудящих, зросла їх творча ініціатива, нових форм і більш широкого розмаху набрало соціалістичне змагання.

Польська об'єднана робітничка партія і уряд ПНР постійно приділяли і приділяють увагу розгортанню соціалістичного змагання, вдосконаленню форм та вивченню досвіду його організації у братніх соціалістичних країнах і, насамперед, у Радянському Союзі.

Значення трудового соціалістичного змагання важко переоцінити. Передусім воно є серйозним фактором підвищення продуктивності праці, відшукування нових резервів виробництва. Водночас соціалістичне змагання відіграє винятково важливу роль, як одна із форм виховання підростаючого покоління.

Слід відзначити, що в такому аспекті ця проблема ще не досліджувалася ні в радянській, ні в польській історіографії. Проте деякі питання теми порушувалися як вченими СРСР, так і ПНР. Зокрема, у праці С. Антонюка і П. Калениченка¹ розповідається про участь молоді у соціалістичному змаганні. Тут же мова йде про зародження його вищих форм — руху бригад соціалістичної праці. Окремі аспекти теми висвітлено також у працях: «Нариси історії Народної Польщі», «День добрий, Польща!»² та в ряді журнальних статей.

У польській історіографії заслуговують на увагу насамперед праці Г. Ніцького «Суспільні та економічні аспекти соціалістичного змагання» та Р. Стахульського «Організація і форми соціалістичного змагання в ПНР»³. Їх можна вважати першою спробою дослідження розвитку соціалістичного змагання, вдосконалення його форм. Хронологічно в працях охоплено період з 1945 по 1972 р. Форми і напрямки соціалістичного змагання показані в них у тісному взаємозв'язку з суспільно-економічними етапами у розвитку країни.

Значна частина статей з даної проблеми опублікована переважно у збірниках, присвячених 20-річчю Народної Польщі, а також на сторінках журналу «Nowe drogi», газет «Trybuna Ludu», «Trybuna robotnicza»⁴ та інших.

В опублікованій літературі недостатньо розкрито керівну роль ПОРП у розгортанні соціалістичного змагання, особливо діяльність низових партійних організацій, спрямовану на розвиток трудової активності робітничого класу. Незважаючи на окремі недоліки, ці пра-

¹ С. Антонюк, П. Калениченко. Молоде покоління Польщі, К., 1960.

² Очерки истории Народной Польши, М., 1965; День добрый, Польша! М., 1964.

³ H. Nicki. Społeczne i ekonomiczne aspekty socjalistycznego współzawodnictwa pracy. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971, стр. 224; R. Stachulski. Organizacja i formy współzawodnictwa pracy PRL, Warszawa, 1973, стр. 149.

⁴ Dwadzieścia lat Polski Ludowej, Warszawa, 1964; E. Stępień. Huła im. Nowotki—Ostrowiec. Mój zakład pracy, Warszawa, 1965; Polska 1944—1965, Warszawa, 1965; Załoga "Konstalu" wykonała plan 5-letni.—"Trybuna Ludu", 10 серпня 1965 р.; Górnicy "Knurowa" wzywają do wart przedzjazdowych.—"Trybuna robotnicza" 5 червня 1964 р.

ці вносять певний вклад у розробку питання боротьби польського робітничого класу за виконання завдань другої п'ятирічки.

Основними джерелами для написання даної розвідки послужили матеріали і документи III і IV з'їздів ПОРП, матеріали XXIV з'їзду КПРС, документи Центрального Державного архіву Жовтневої революції (ф. 4459), радянські та польські статистичні збірники, п'ятирічний план розвитку народного господарства ПНР на 1961—1965 роки⁵.

Автор цього повідомлення робить спробу простежити, як ПОРП, профспілки, Спілка соціалістичної молоді та робітниче самоуправління керували соціалістичним змаганням робітничого класу країни в роки другої п'ятирічки, показати його основні етапи та форми.

Виконання завдань п'ятирічного плану вимагало від ПОРП мобілізації сил партії і всіх трудящих мас, насамперед робітничого класу, який вніс вирішальний вклад у справу розвитку економіки країни. Його активність значно зросла під час виконання другої п'ятирічки, основні завдання якої накреслив III з'їзд ПОРП⁶ та остаточно визначив сейм ПНР у лютому 1961 р.⁷

Друга п'ятирічка відкривала широкі перспективи розвитку економіки і культури Польщі. За роки другої п'ятирічки передбачалось збільшити випуск валової промислової продукції на 52%. При цьому визначався ріст виробництва засобів виробництва на 51,4%, предметів споживання — на 44,3%⁸.

Слід відзначити, що 80% промислового виробництва намічалось досягнути за рахунок зростання продуктивності праці і лише 20% за рахунок збільшення кількості робітників і введення в дію нових потужностей⁹. Національний доход повинен був зрости на 40% при середньому річному прирості 7%.

У порівнянні з першою п'ятирічкою капітальні вкладення в цілому збільшувалися на 53%, в тому числі в промисловість — на 49,3%¹⁰. Крім того, до кінця другої п'ятирічки намічалось освоїти Бещадні — гірський район, багатий на гідроенергію і лісові масиви¹¹.

Основним політичним завданням Польської об'єднаної робітничої партії, як відзначив III з'їзд партії, є згуртування робітничого класу, всіх трудящих міста і села, піднесення їх свідомості на вищий рівень¹².

Після з'їзду в центрі уваги всієї партії і народу стало питання вивчення його матеріалів всіма трудящими Польщі. У процесі обговорення кожна партійна організація розробляла заходи для виконання накреслень партії¹³.

Увесь польський народ сприйняв рішення з'їзду як свою кровну справу і з великою енергією приступив до втілення їх в життя. Трудящі

⁵ Польская объединенная рабочая партия. Съезд III-й. Варшава, 1959 г., М., 1959; IV съезд Польской объединенной рабочей партии. Варшава. 15—20 июня 1964 г. Основные материалы и документы, М., 1966; III Zjazd PZPR. Stenogram. Warszawa, 10.III—19.III 1959 г., Warszawa, 1959; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972; Экономика социалистических стран в цифрах. 1964 г., М., 1964; Rocznik polityczny i gospodarczy 1965 r.; Rocznik statystyczny 1967 r. Pięcioletni plan rozwoju gospodarki narodowej na lata 1961—1965. Warszawa, 1961.

⁶ Очерки истории Народной Польши, М., 1965, стор. 341.

⁷ Uchwała III Zjazdu PZPR. O wytycznych rozwoju gospodarki narodowej na lata 1961—1965, Warszawa, 1961.

⁸ S. Jędrzychowski. Dalszy etap uprzemysłowienia Polski. III zjazd PZPR. Stenogram. Warszawa, 10 березня 1959 р., стор. 341; Pięcioletni plan rozwoju gospodarki narodowej na lata 1961—1965, Warszawa, 1961, стор. 70.

⁹ Stenogram III zjazdu PZPR, стор. 341.

¹⁰ Pięcioletni plan rozwoju gospodarki narodowej na lata 1961—1965, стор. 97.

¹¹ С. Антоюк і П. Калениченко. Назв. праця, стор. 48.

¹² "Trybuna Ludu", 20 червня 1959 р.

¹³ "Nowe drogi", 1959, № 6, стор. 57.

брали на себе зобов'язання про дострокове виконання кварталних, піврічних, річних планів, виявляли резерви підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, розгортали соціалістичне змагання.

ПОРП і профспілки роз'яснювали масам значення соціалістичного змагання для росту продуктивності праці і підвищення матеріального добробуту трудящих. При цьому польські комуністи керувалися настановами В. І. Леніна, який ще в 1917 р. в праці «Як організувати змагання?» писав: «Соціалізм не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи»¹⁴. І польські робітники на власному прикладі довели, що можливості народу невичерпні.

Величезне значення для розгортання соціалістичного змагання в ПНР за підвищення продуктивності праці, вишукування нових резервів виробництва мала Всепольська нарада учасників соціалістичного змагання, скликана з ініціативи ПОРП у березні 1961 р.¹⁵ У нараді взяло участь 2,5 тис. делегатів, які представляли 20 тис. бригад, що змагалися, і 9 тис. бригад, які боролися за звання колективів соціалістичної праці¹⁶. (Ініціатором розгортання цього руху, який виник ще в 1959 році¹⁷, були робітники підприємств хімічної промисловості).

На нараді наголошувалося, що на даному етапі основний зміст соціалістичного змагання полягає у підвищенні продуктивності праці¹⁸.

У зростанні розвитку трудового змагання, як зазначалося на нараді, велику роль відігравала ініціатива молодих робітників, передової частини членів Спілки соціалістичної молоді. Велика увага зверталась на поширення передового досвіду ветеранів праці¹⁹.

Як показала нарада, змагання розкриває великі резерви росту продуктивності праці, збільшення кількості і підвищення якості продукції. Наприклад, у Катовіцькому воеводстві партійний актив і трудящі, проаналізувавши свої можливості в різних галузях промисловості, внесли ряд поправок до директив, прийнятих XII пленумом ЦК ПОРП, підвищивши свої планові завдання. Металурги Катовіцького воеводства виявили можливість виплавлення на 240 тис. тонн сталі, 317 тис. тонн чавуну, 54 тис. тонн коксу більше, ніж було передбачено в директивах²⁰.

По всій країні металурги вносили багато пропозицій щодо збільшення випуску сталі без додаткових капіталовкладень.

На розвиток соціалістичного змагання в Польщі, зародження його нових форм мав великий вплив виробничий досвід робітників Радянського Союзу. В процесі створення матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні народжувалися нові, вищі форми соціалістичного змагання — рух бригад комуністичної праці, різні патріотичні починання, що свідчили про героїзм, творчу наснагу радянського народу.

Обмін виробничим досвідом на цьому етапі комуністичного і соціалістичного будівництва став однією з найефективніших і масових форм співробітництва братніх країн, в якому брали участь не тільки

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

¹⁵ Krajowa narada uczestników współzawodnictwa pracy. *Ekonomika i organizacja pracy*, Miesięcznik. 1961, zesz. 5, стор. 193.

¹⁶ «Правда», 25 березня 1961 р.; J. Dudy. *Współzawodnictwo pracy gwarantuje realizację zadań.*— «Przegląd związkowy», 1961, № 1, стор. 2.

¹⁷ R. Stachulski. *Organizacja i formy współzawodnictwa pracy w PRL*, Warszawa, 1973, стор. 149.

¹⁸ *Ekonomika i organizacja pracy*. 1961, zesz. 5, стор. 194—195.

¹⁹ Там же, стор. 195.

²⁰ Э. Герек. Речь на III съезде ПОРП.— Съезд ПОРП, Варшава, 1959 г., М., 1959, стор. 185.

передовики виробництва, але й робітники різних професій та різних галузей виробництва. Так, спеціалісти Роздольського гірничо-хімічного комбінату Львівської області допомогли польським товаришам у будівництві Тарнобжезького сірчаного комбінату, а близько 100 польських робітників провідних спеціальностей підвищували майстерність на Роздольському комбінаті²¹. Польські спеціалісти ознайомилися з досвідом виробництва кінескопів на Львівському електровакуумному заводі, з технологією виробництва цоколів освітлювальних ламп, з виробництвом кузовів на автобусному заводі²².

У свою чергу львівські автобусобудівники допомогли своїм колегам у Жешові найраціональніше сконструювати вузли нового автобуса, налагодити його серійне виробництво²³.

Не раз передавав свій досвід робітникам з Польщі та інших соціалістичних країн Герой Соціалістичної Праці, токарь Львівського машинобудівного заводу В. Й. Гургаль.

Про необхідність розширення обміну і поглиблення вивчення передового виробничого досвіду говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС: «Ми стоїмо за те, щоб співробітництво братніх країн ставало все більш різнобічним і глибоким, охоплювало б дедалі ширші маси трудящих, щоб ґрунтовніше вивчався конкретний досвід один одного на всіх рівнях державного, громадського, господарського і культурного життя»²⁴.

Саме в результаті використання досвіду радянських бригад комуністичної праці в Польщі в міру визрівання нових виробничих відносин між людьми народилася вища форма змагання — рух за звання бригади соціалістичної праці, що є найкращим відображенням тих змін, які відбулися в свідомості робітничого класу. Ця форма повністю відповідала новому етапу соціалістичного будівництва в роки другої п'ятирічки²⁵.

Соціалістичне змагання відіграло велику роль у всенародній боротьбі за виконання завдань другої п'ятирічки. Протягом першого року п'ятирічки 9 тис. колективів боролися за звання бригади соціалістичної праці²⁶.

Найбільше ініціативи в соціалістичному змаганні проявила Спілка соціалістичної молоді, в рядах якої за станом на 1 червня 1961 р. налічувалося 615 142 члени, об'єднаних у 19 707 груп²⁷. Молодь поставила перед собою завдання — випускати продукції більше, дешевше і вищої якості, а також сприяти швидкому зростанню науково-технічного прогресу, економити сировину і матеріали тощо. Соціалістичне змагання за звання бригади соціалістичної праці розвивалося досить успішно, охопивши всі галузі народного господарства. Кількість бригад і їх учасників зростала. Якщо в 1959 р. діяло 400 таких бригад, то в 1962 р. почесне звання виборювало вже 30 тис. колективів, а в кінці другої п'ятирічки — 88 тис. Кількість членів бригад зросла з 279 тис. у 1962 р. до 759 тис. у 1966 р.²⁸

²¹ В. М а л а н ч у к. Торжество леміньської національної політики, Львів, 1963, стор. 653.

²² І. О. Тивончук, П. І. Пастер. Радянсько-польське співробітництво і участь у ньому підприємств західних областей УРСР.— Комунізм — живе втілення ідей Великого Жовтня, Львів, 1967, стор. 207.

²³ В. М а л а н ч у к. Назв. праця, стор. 653.

²⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 15.

²⁵ J. D u d y. Współzawodnictwo pracy gwarantuje realizację zadań.— "Przegląd związkowy", 1961, № 1, стор. 3.

²⁶ Очерки истории Народной Польши, стор. 341.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 2, спр. 2112, арк. 118; оп. 24, спр. 2372, арк. 19.

²⁸ H. N i c k i. Społeczne i ekonomiczne aspekty socjalistycznego współzawodnictwa pracy, стор. 224.

Саме Спілці соціалістичної молоді належала ініціатива створення молодіжних виробничих бригад по виробництву продукції на експорт, створення добровільних загонів праці²⁹.

У січні 1961 р. молодь 11-ти варшавських підприємств закликала всіх молодих виробничників включитися у змагання під лозунгом: «Молодь — п'ятирічці!». Президія ЦК Спілки соціалістичної молоді оголосила загальнокомсомольське змагання за звання колективів соціалістичної праці, а через рік 2600 робітничих бригад завоювали це звання³⁰.

У розвитку соціалістичного змагання в ПНР у роки другої п'ятирічки, на нашу думку, можна розрізнити три етапи.

Характерною особливістю першого етапу (1961—1962 рр.) був перехід від індивідуального змагання до масового, бригадного, цехового і внутрізаводського, зокрема, боротьба за звання відділу соціалістичної праці. Ініціатором цього змагання була бригада С. Гжимали з азотних підприємств в Кендзежині³¹.

У той час виникло і набуло поширення змагання між спорідненими підприємствами соціалістичних країн. Так, наприклад, автобусники Львова і міста Санок (ПНР) уклали договір про соціалістичне змагання, в яке від польських автобусобудівників включилась 31 бригада соціалістичної праці і понад 200 бригад, що боролися за це почесне звання³². Цей рух за звання колективів соціалістичної праці доповнювався рухом всіх демократичних сил країни за гідну зустріч 1000-ліття Польщі. З ініціативи Всепольського Комітету фронту єдності народу було створено громадський фонд будівництва шкіл під гаслом: «1000 шкіл до 1000-ліття Польщі». В цей фонд було внесено 7300 млн. злотих, завдяки чому було збудовано на громадські кошти 980 шкіл, у тому числі 565 на селі³³.

Соціалістичне змагання в цей період було також приурочене гідній зустрічі виборів у сейм і в Ради Народові. Так, колектив цинкових підприємств «Шопеніце» з нагоди виборів взяв зобов'язання випустити надпланової продукції на суму 8557 000 злотих. Відрадно відзначити, що ці зобов'язання були перевиконані і вже в кінці березня поточного року вартість надпланової продукції дорівнювала 10 700 000 злотих³⁴.

Одночасно по всій країні ширився рух за дострокове виконання планів 1962 р. Ще більшого поширення набрав рух за працю по-соціалістичному, зокрема, змагання за право називатися бригадою, цехом соціалістичної праці. Про це свідчить той факт, що в 1962 р. 24 703 бригади, які об'єднували понад 225 тис. чол., боролися за це почесне звання, а 1963 бригади вже завоювали право називатися соціалістичними³⁵.

У процесі боротьби за працю по-соціалістичному виникла така нова цікава форма змагання, як «боротьба за кращого по професії». Цей рух набрав широкого розповсюдження серед членів бригади соціалістичної праці з грудзьондських закладів гумової промисловості³⁶.

²⁹ Dwaście lat Polski Ludowej, стр. 131.

³⁰ Polska 1956—1965, t. II, Warszawa, 1966, стр. 174, 186.

³¹ H. Nicki. Społeczne i ekonomiczne aspekty socjalistycznego współzawodnictwa pracy, стр. 18; J. Pietrucha. Drugi etap współzawodnictwa.—“Przegląd związkowy”, 1961, № 8, стр. 13.

³² «Львовская правда», 26 січня 1964 р.

³³ Polska 1956—1965, t. II, стр. 346.

³⁴ K. Wigura. Co pomaga, a co przeszkadza we współzawodnictwie.—“Przegląd związkowy”, 1961, № 5, стр. 14.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, он. 24, спр. 2794, арк. 207.

³⁶ Ekonomika i organizacja pracy, zesz. 5, 1961, стр. 197.

Для другого етапу розвитку соціалістичного змагання в Польщі (1963—1964 рр.) характерне ще більше трудове піднесення, викликане боротьбою за гідну зустріч IV з'їзду ПОРП та 20-річчя народної влади.

Соціалістичне змагання порівняно з попередніми роками характеризується деякими новими рисами, які свідчать про його якісно вищий рівень. Зокрема, воно стає комплексним. Отже, тісно пов'язуються завдання кількісні з якісними, підвищення якості продукції із зниженням її собівартості, з економією матеріалів і сировини та електроенергії, з вищою організацією, а також загальним поліпшенням умов праці³⁷.

На цьому етапі набула дальшого розвитку така форма соціалістичного змагання, як боротьба за звання передовика соціалістичної праці, заслуженого передовика соціалістичної праці. Причому звання і відзнаку передовика соціалістичної праці могли одержати лише ті працівники, які протягом не менше трьох років були передовиками виробництва, успішно реалізували взяті соціалістичні зобов'язання, постійно підвищували свій ідейно-політичний і професійний рівень, брали активну участь у громадському житті³⁸. В 1964 р. звання заслуженого передовика соціалістичної праці одержали 2,9 тис. чол., а звання передовика соціалістичної праці у тому ж році було присвоєно 12,8 тис. чол.³⁹

Характерно відзначити, що в змаганні за звання передовика соціалістичної праці активну участь брали інженерно-технічні працівники. У 1963 р. цього звання удостоєно 155 інженерно-технічних працівників, а 58 чол. стали заслуженими передовиками соціалістичної праці. Крім того, наприкінці 1963 р. в країні було вже 998 відділів, що завоювали почесне звання відділу соціалістичної праці⁴⁰.

Саме в цей період найбільш активно велась боротьба за підвищення якості продукції, економію сировини і матеріалів. Так, у Келецькому воеводстві було оголошено конкурс «Кожний метал є золотом». Йшлося про широке залучення всіх виробничих колективів і підприємств до боротьби за економію сталі і кольорових металів. Перше місце завоювали робітники шахти ім. М. Новотки «Островець», які зекономили 8096 тонн сталі, 5666 кг міді та 641 кг цинку загальною вартістю понад 20 млн. злотих⁴¹. Активізувалася участь молоді в соціалістичному змаганні, формуються добровільні трудові загони. Такі бригади, керівані Спілкою соціалістичної молоді, об'єднували в своїх рядах у той час понад 42 тис. чол.⁴²

Соціалістичне змагання ставало більш дійовим, набирало все ширшого розмаху напередодні 1 Травня 1964 р. та славного ювілею 20-річчя Народної Польщі. Робітничі колективи брали підвищені соціалістичні зобов'язання і успішно їх виконували. Колективи металургійних підприємств Катовіцького воеводства від початку року добули понад план 745 тис. тонн вугілля, 109 тис. тонн сталі, 38 тис. тонн вальцьованих виробів, 43 тис. тонн коксу і багато інших виробів. Робітники шахти «1 Травня» на честь 20-річчя ПНР дали понад план 6500 тонн сталі, а до кінця року зобов'язалися дати ще 9000 тонн⁴³. Най-

³⁷ Rocznik polityczny i gospodarczy. 1965, стр. 154.

³⁸ R. Stachulski. Organizacja i formy współzawodnictwa pracy w PRL, стр. 25, 26.

³⁹ H. Nicki. Społeczne i ekonomiczne aspekty socjalistycznego współzawodnictwa pracy, стр. 18.

⁴⁰ Там же, стр. 18, 19.

⁴¹ E. Stępień. Huta im. Nowotki—Ostrowiec. Mój zakład pracy, стр. 962.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 2, спр. 2112, арк. 118.

⁴³ "Trybuna robotnicza", 1—3 травня 1964 р.; "Trybuna robotnicza", 5 травня 1964 р.

кращих успіхів добилися робітники шахти ім. Леніна, які перевиконали 4-місячну виробничу програму, і в першому кварталі 1964 р. одержали чистого прибутку на суму 606 млн. злотих, зокрема на 70 млн. злотих більше, ніж було передбачено планом.

Робітники підприємств чорної металургії, йдучи назустріч IV з'їзду ПОРП, виплавили понад план 145 тис. тонн сталі.

Однак найкращих успіхів домоглися польські шахтарі. Вони ще в 1963 р. виконали п'ятирічку і дали понад план 6 млн. тонн кам'яного вугілля. Приріст видобутку вугілля за цей період дорівнював 14,5%, а приріст товарів широкого споживання — 3,1%⁴⁴. Народна Польща високо оцінила працю шахтарів і на кінець 1963 р. 216 з них було присвоєно звання заслуженого шахтаря ПНР⁴⁵.

У розгортанні соціалістичного змагання велику роль відіграли профспілки, які постійно дбали про те, щоб його зміст відповідав потребам промисловості і народного господарства в цілому.

Профспілки розвивали творчу ініціативу в усіх загонах робітничого класу, впливали на поліпшення умов праці і побуту робітників, створювали умови для прояву різносторонньої активності їх як у виконанні виробничих завдань, так і в управлінні промисловістю.

Внаслідок організаційної роботи профспілок зросла кількість колективів, які боролися за звання бригад соціалістичної праці. Так, якщо в 1961 р. це звання виборювали 9 тис. бригад, на початку 1963 р. — 27 тис., то на кінець п'ятирічки їх число становило 60 тис., а кількість учасників цього змагання — робітників, техніків, інженерів — зросла за відповідний період з 255 тис. до 350 тис. У соціалістичному змаганні, що охоплювало майже всі підприємства і установи країни, брало участь близько 4,5 млн. чол.⁴⁶ Автомобільна промисловість випустила додатково 1700 автомобілей «Варшава». Хіміки зобов'язалися дати державі 821 млн. злотих, 137 млн. злотих було одержано за рахунок економії сировини і матеріалів. До 1 Травня 1964 р. металурги виплавили понад план 111,5 тис. тонн сталі, 47,7 тис. тонн сировини і понад 30 тис. тонн вальцованих виробів.

Промислове виробництво в 1964 р. зросло у порівнянні з 1960 р. на 38%. Причому кожен процент приросту дорівнював 6 млрд. злотих⁴⁷.

Третій період соціалістичного змагання припадає на 1965 р. — останній, завершальний рік п'ятирічки. Творча ініціатива трудящих проявилася ще з більшою силою. Цей етап соціалістичного змагання характеризується пошуками нових форм господарювання, вдосконаленням таких форм змагання, як боротьба за звання передовика соціалістичної праці, за дострокове завершення п'ятирічки і перетворення в життя рішень IV з'їзду ПОРП.

У цей період у Польщі широко розгорнулось змагання між підприємствами за перехідні прапори Ради Міністрів і Центральної ради профспілок. У ньому брало участь 80% підприємств⁴⁸. У ході соціалістичного змагання робітники ще тісніше згуртувалися навколо авангарду робітничого класу — Польської об'єднаної робітничої партії⁴⁹.

⁴⁴ "Trybuna robotnicza", 6 травня 1964 р.; "Trybuna Ludu", 25 червня 1964 р.; Rocznik statystyczny, 1967, стор. 131; Экономика социалистических стран в цифрах, 1964, стор. 169.

⁴⁵ Dwadzieścia lat Polski Ludowej, стор. 319.

⁴⁶ Rocznik polityczny i gospodarczy, 1965, стор. 154, 155.

⁴⁷ "Zycie Warszawy", 9 червня 1964 р.; "Trybuna Ludu", 25 червня 1964 р.; "Trybuna Ludu", 25 травня 1964 р.

⁴⁸ Dwadzieścia lat Polski Ludowej, стор. 117.

⁴⁹ День добрий, Польща! стор. 18; «Trybuna robotnicza», 21—22 червня 1964 р.

Палко схвалюючи директиви розвитку народного господарства на 1966—1970 рр. і готуючись гідно зустріти 20-річчя ПНР, робітничі колективи брали підвищені трудові зобов'язання. Так, шахтарі дали слово видобути понад план 400 тис. тонн вугілля, металурги — виплавити 161 тис. тонн сталі і виготовити 32 тис. тонн прокатних виробів, дати 1200 тонн цинку, 615 тонн міді і 100 тонн алюмінію. Будівельники металургійного заводу «Варшава» зобов'язалися на три місяці раніше строку спорудити цех холодного прокату, завдяки чому вже в 1965 р. мали одержати 1 тис. тонн стрічки, яку Польща імпортувала в основному з капіталістичних країн⁵⁰.

Боротьба за дострокове завершення п'ятирічки знайшла палкий відгук серед робітників різних галузей промисловості. Так, трудящі Катовицького воеводства звернулись до робітників країни з закликком: «П'ятирічку достроково!» Почин підтримали колективи сотень промислових підприємств. Зокрема, багатотисячний колектив Катовицького металургійного заводу «Феррум», що випускає труби і сталеві конструкції, зобов'язався дати понад план продукції на суму 3 млн. злотих, забезпечити безперебійні поставки необхідних матеріалів для провідних новобудов країни. Цей почин, підтриманий шахтарями, металургами, залізничниками, хіміками, текстильниками, дав можливість Народній Польщі виконати п'ятирічку і одержати економії близько півтора мільярда злотих⁵¹.

У грудні 1965 р. 400-тисячна армія польських шахтарів урочисто відзначила «День шахтаря». Працівники вугільної промисловості виконали п'ятирічний план ще в 1963 р., а в 1965 р. було видано на-гора 119 млн. тонн вугілля. Всього за роки п'ятирічки народне господарство країни одержало 566 млн. тонн чорного золота. За видобутком вугілля Польща вийшла на п'яте місце в світі⁵². Експорт його дав народному господарству 22 млрд. злотих. Напередодні свята стала до ладу нова шахта коксівного вугілля «Мощеніца» з виробничою потужністю 10 тис. тонн на добу. Це — одна із 12-ти найбільших сучасних механізованих шахт в ПНР, побудованих за останні роки.

Одночасно почалися розробки бурого вугілля відкритим способом в Конінському басейні. Уже в 1965 р. видобуток цього виду палива становив 22,6 млн. тонн⁵³.

На 4,5 місяця раніше строку виконали п'ятирічку підприємства об'єднання морських верфей по ремонту суден. Загальна вартість продукції і ремонтних послуг (у порівняльних цінах) становила 4313 млн. злотих, тобто вдвічі перевищувала рівень, досягнутий у попередній п'ятирічці⁵⁴.

У завершальному році п'ятирічки було введено в дію 200 нових об'єктів хімічної промисловості, провідне місце серед яких належало Пулавському азотному комбінату.

1965 р. закінчено будівництво газопроводу Радянський Союз — Пулави довжиною 200 км. Комбінат мав щорічно імпортувати близько 1,5 млрд куб. м радянського газу⁵⁵.

Активно включилися у боротьбу за завершення п'ятирічки будівельники. Так, наприклад, будівельне підприємство № 4 м. Варшави уже 30 червня 1965 р. виконало п'ятирічку⁵⁶.

⁵⁰ "Trybuna Ludu", 16 червня 1964 р.; "Trybuna Ludu", 16 липня 1965 р.

⁵¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 24, спр. 3344, арк. 22—23.

⁵² Там же, арк. 81; Б. Майтчак. Энгузнасты.— «Правда», 20 липня 1969 р.

⁵³ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 24, спр. 3344, арк. 81.

⁵⁴ «Trybuna Ludu», 16 серпня 1965 р.

⁵⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 24, спр. 3344, арк. 92.

⁵⁶ Dwadzieścia lat Polski Ludowej, стор. 120.

Значно активізувалася в цей період праця робітників і селян на громадських засадах. Будувалися підприємства, нові школи, стадіони, кінотеатри тощо. Загальна вартість робіт, виконаних трудящими Польщі на громадських засадах, становила 5 млрд. злотих⁵⁷.

Завдяки сумлінній праці робітничого класу і всіх трудящих Польщі, незважаючи на ряд труднощів об'єктивного і суб'єктивного характеру, п'ятирічка була успішно виконана. Об'єм валової продукції промисловості збільшився за п'ятирічку більш ніж на $\frac{1}{3}$ ⁵⁸.

У 1965 р. польська промисловість випускала продукції в 10,5 раза більше ніж до війни, а виробництво електроенергії за цей період зросло більше ніж в 11 разів⁵⁹. Понад 60% всієї промислової продукції припадало на частку важкої індустрії. Особливо швидкими темпами розвивались такі галузі промисловості, як машинобудівна, електроенергетична, хімічна. Так, у 1965 р. питома вага машинобудівної і хімічної промисловості у валовому випуску продукції Польщі становила $\frac{1}{3}$ ⁶⁰. Істотно зміцнилась в роки п'ятирічки паливно-сировинна і металургійна база народного господарства.

Швидкий технічний прогрес у польській промисловості супроводжувався невинним ростом продуктивності праці, за рахунок якого було одержано $\frac{3}{4}$ всього приросту виробництва⁶¹.

У ході виконання другої п'ятирічки Народна Польща добилася нових перемог на економічному фронті. Після другої п'ятирічки ПНР ввійшла до числа промислово-розвинутих країн світу. Будучи на шістьдесят першому місці в світі за величиною території, сучасна Польща посідає за виробництвом електроенергії двадцятье, за виплавкою сталі — дев'яте, видобутком цинкової руди — восьме, сірки — шосте, кам'яного вугілля — п'яте місце в світі.

Тим самим польський робітничий клас вніс вагомий вклад у скарбницю успіхів світової соціалістичної системи.

Соціалістичне змагання, що набуло дальшого розвитку за роки другої п'ятирічки, було підготовлене всім ходом соціалістичного будівництва в Польщі, високим розвитком продуктивних сил, ростом культурно-технічного рівня робітничого класу та підвищенням матеріального добробуту трудящих. Воно стало масовим, тісно пов'язаним з технічним прогресом, з всемірним розвитком вітчизняної індустрії.

Незважаючи на те, що в роки другої п'ятирічки в країні виникли нові форми змагання, однак не всі вони, зокрема, боротьба за звання передовика соціалістичної праці, розвивались рівномірно. Остання недооцінювалася багатьма підприємствами.

До недоліків у розвитку соціалістичного змагання, передусім, слід віднести недостатнє вивчення і популяризацію досвіду передовиків виробництва органами робітничого самоуправління, профспілками, а також той факт, що в ряді галузей промисловості, зокрема в будівельній, соціалістичне змагання носило чисто формальний характер.

В цілому соціалістичне змагання сприяло тому, що у трудящих докорінно змінилося ставлення до праці, яка ставала не лише матеріальною необхідністю, але й моральною потребою — внести якнайбільший вклад у будівництво соціалістичного суспільства в своїй країні.

⁵⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 24, спр. 3344, арк. 3.

⁵⁸ Rocznik Statystyczny, 1971, стор. 181.

⁵⁹ "Trybuna Ludu", 19 жовтня 1966 р.

⁶⁰ S. Markowski. Przeobrażenia struktury gospodarczej Polski.— "Przegląd związkowy", 1965, № 7, стор. 2.

⁶¹ Там же, стор. 3.

КЛАСОВА БОРТЬБА У ПОЛЬЩІ в 1945—1947 рр.

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК

Становлення й зміцнення народно-демократичного ладу, проведення соціально-економічних реформ у Польщі відбувалися в умовах гострої класової боротьби. Очолювані робітничим класом та його марксистсько-ленінським авангардом — Польською робітничою партією (ППР), польські трудящі назавжди покінали з пануванням місцевої буржуазії та поміщиків. Революційно-демократичні перетворення в Польщі були здійснені демократичним табором, куди входили робітничий клас, селянство, передова інтелігенція, ремісники, дрібна буржуазія міста та їх політичні партії — ППР, Польська соціалістична партія (ППС), Селянська партія, Демократична партія. Виникли умови для розвитку країни по шляху соціалістичного будівництва.

Однак польська реакція та емігрантський «уряд» у Лондоні, користуючись підтримкою міжнародного імперіалізму, робили все можливе, щоб повернутися до влади. Для досягнення цієї мети вони намагалися, з одного боку, використати закони колишніх збройних сил лондонського «уряду» — Армії Крайової, а з другого, — розколоти єдиний демократичний Національний фронт трудящих Польщі. «Сили реакції, — відзначав Перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек, — не зупинилися навіть перед братовбивчими збройними виступами, намагалися поглибити політичний поділ і розв'язати громадянську війну, щоб перешкодити встановленню народної влади й прогресивним суспільним перетворенням»¹.

В 1945—1947 рр. у Польщі розгорнулася гостра класова боротьба, яка місяцями мала риси «малої» громадянської війни. «Жоден пригноблений клас, — підкреслював В. І. Ленін, — ніколи не приходив до панування і не міг прийти до панування, не переживаючи періоду диктатури, тобто завоювання політичної влади і насильного придушення найбільш одчайдушного, найшаленішого опору, який ні перед якими злочинами не спиняється і який завжди чинили експлуататори»².

Для боротьби з владою трудящих польська буржуазія та поміщики створили із загонів Армії Крайової ряд підпільних контрреволюційних організацій — таких, як «Свобода і незалежність» (ВІН), «Рух опору АК» («РОАК»), «Великопольська окрема добровільна група «Варта» (ВСО «Варта») та ін. Шалену боротьбу проти революційно-демократичної диктатури робітничого класу і селянства повели польські буржуазні націоналісти, які ще під час війни організували банди «Національних збройних сил» (НЗС) та «Національного військового об'єднання» (НВО)³. Загалом у 1945—1946 рр. сили контрреволюційного підпілля налічували майже 100 тис. чол., з яких приблизно 30 тис. виступали із зброєю в руках⁴.

Помітну роль у здійсненні своїх реакційних планів контрреволюційні сили відводили дрібнобуржуазній Польській селянській партії (ПСЛ), створеній у серпні 1945 р. колишнім головою емігрантського «уряду» С. Миколайчиком. Польська реакція, яка намагалася

¹ "Trybuna Ludu", 16 лютого 1974 р.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 37, стор. 469—470.

³ B. Szwejgiert. Podziemne formacje zbrojne "obozu narodowego" w latach 1939—1945. Zarys materiałowy. — "Wojskowy przegląd historyczny", 1961, № 1, стор. 233—247; J. Terej. Idee, mity, realia, Warszawa, 1971, стор. 239.

⁴ L. Smosarski. Reakcyjne podziemie zbrojne w latach 1945—1947. — Z dziejów Polski Ludowej, Warszawa, 1966, стор. 384—385.

розколоту союз робітничого класу та селянства, перетягти останне на свій бік, з радістю вітала перехід ПСЛ у політичну опозицію до демократичного табору.

Контрреволюційне підпілля надавало ПСЛ пропагандистську і збройну підтримку. Один з діячів ВІН на судовому процесі заявив: «Створення ПСЛ виразно означало критичне ставлення до суспільних змін... Те, до чого ПСЛ йшла легально, ми робили в підпіллі»⁵.

У гострій класовій боротьбі, що розгорнулася в країні, вирішальну роль відіграв робітничий клас та його марксистсько-ленінський авангард — ППР. Для зміцнення народної влади й забезпечення дальшого прогресивного розвитку Польщі необхідно було, по-перше, згуртувати і зміцнити демократичний Національний фронт, основою якого був союз робітничого класу та селянства, по-друге, зламати опір буржуазії, поміщиків та їх поплічників. В умовах народно-демократичної революції особливо великої ваги набувало згуртування навколо робітничого класу всіх трудящих мас і прогресивних сил країни — селянства, інтелігенції, дрібної буржуазії, ремісників, залучення їх до соціалістичного будівництва. «Державна влада в руках одного класу, пролетаріату, — відзначав В. І. Ленін, — може і повинна стати знаряддям повернення на сторону пролетаріату непролетарських трудящих мас, знаряддям відвоювання цих мас у буржуазії і дрібнобуржуазних партій»⁶. І з'їзд ППР, який відбувся у грудні 1945 р., дав оцінку політичної ситуації, що склалася в країні, і визначив програму боротьби за дальший прогресивний розвиток Польщі. В резолюції з'їзду підкреслювалося, що тільки народно-демократичний лад, лад трудящих міст і села може забезпечити повний розвиток політичного, господарського і культурного життя відродженої Польщі. З'їзд вказав також на необхідність зміцнювати єдність дій робітничого класу, його союз із селянством — запоруку повного подолання опору польської реакції та її ідеології⁷.

С. Миколайчик, який займав пост міністра землеробства в уряді національної єдності, та його прихильники намагалися, з одного боку, повернути на свій бік заможне і середнє селянство, а з другого, — всіляко допомагали поміщикам отримати назад розділені згідно з аграрною реформою 1944—1945 рр. маєтки. Внаслідок такої політики Міністерства землеробства, а також при сприянні реакційних елементів, що потрапили до складу Земельних управлінь, лише у Варшавському воеводстві в серпні 1945 р. мали місце 73 випадки повернення маєтків їх колишнім власникам⁸. Це суперечило програмним документам народної влади. Рішенням Міжпартійної комісії демократичних партій від 12 серпня 1945 р. такій ситуації було покладено край⁹, а в декреті від 28 жовтня 1945 р. вказувалося, що вся земля, розділена згідно з аграрною реформою, повинна залишатися у селян¹⁰. Щоб допомогти селянам подолати викликані війною труднощі, за рішенням уряду продовольчий податок на 1946 р. зменшувався в середньому на 40%¹¹. Ця та ряд інших пільг (збільшення постачання села промисловими ви-

⁵ "Ekspress wieczorny", 14 серпня 1947 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 236.

⁷ PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okolniki Komitetu Centralnego. VIII. 1944—XII. 1945, Warszawa, 1959, стор. 207—208.

⁸ Sprawozdania komitetow Wojewodzkich PPR z 1945 r.—"Z pola walki", 1971, № 4, стор. 305.

⁹ "Głos Ludu", 16 серпня 1945 р.

¹⁰ H. Słabek. Udaremnienie prob reprivatyzacji folwarkow.—"Materiały i studia z najnowszej historii Polski", t. 1, Warszawa, 1963, стор. 79.

¹¹ "Głos Ludu", 20 серпня 1945 р.

робами, допомога держави у забезпеченні селян посівним матеріалом тощо) дали змогу значно зміцнити позиції трудового селянства.

В 1919 р. В. І. Ленін писав: «Неминучими є *хитання* непролетарських трудящих верств, неминучим є їх власний *практичний досвід*, який дає можливість *порівняти* керівництво буржуазії і керівництво пролетаріату»¹². ППР особливо великого значення надавала зміцненню робітничо-селянського союзу. У зв'язку з кризою у Селянській партії (СЛ), викликаною розкольницькою діяльністю С. Миколайчика та його прихильників, ЦК ППР вирішив надати всебічну допомогу лівому крилу селянського руху, яка виразилася у підтримці кандидатів СЛ на керівні виборні та адміністративні посади, у проведенні спільних конференцій представників ППР, ППС і СЛ та в розгортанні широкої агітаційної роботи на селі. Лише за півтора місяця (серпень-вересень 1945 р.) ППР разом з іншими демократичними партіями організувала у селах Варшавського воєводства понад 400 зборів і мітингів¹³.

Було відбито наступ буржуазії і в промисловості, де під гаслом «реприватизації» дрібних підприємств капіталісти намагалися захопити ряд важливих фабрик і заводів. У відповідь робітники цих підприємств застрайкували¹⁴. ЦК ППР, виходячи із серйозності становища, надіслав у місцеві комітети партії спеціальну інструкцію «Про реприватизацію», в якій зобов'язав місцеві комітети суворо контролювати повернення дрібних і середніх промислових підприємств, що не мають важливого значення для держави, їх колишнім власникам. В ній чітко визначалося, що поверненню підлягають лише невеликі (до 50 робітників) підприємства, які виробляють продукцію місцевого значення, головним чином споживчого характеру¹⁵.

На початку січня 1946 р. Крайова Рада Народова (КРН) затвердила закон про націоналізацію банків, транспорту, засобів зв'язку¹⁶.

Для зміцнення Національного фронту та єдності дій прогресивних сил у боротьбі проти реакції важливе значення мало залучення представників трудящої інтелігенції, ремісників, дрібної буржуазії міста до соціалістичного будівництва. Значна частина інтелігенції займала вибічувальну позицію. І з'їзд ППР поставив завдання провести широку роз'яснювальну роботу серед інтелігенції, залучити її до праці на користь народної влади. Буржуазія і поміщики також намагалися привернути інтелігенцію та дрібних підприємців на свій бік. Незважаючи на значні хитання серед цих верств, особливо у середовищі польського вчителства, в цілому вони пішли за робітничим класом. Інтелігенція схвалила ті соціально-економічні реформи, які провела народна влада. Восени 1945 р. керівництво Демократичної партії, яка об'єднувала прогресивні кола інтелігенції та дрібної буржуазії, висловилося за всемірне зміцнення табору демократії¹⁷.

Особливо гострих форм класова боротьба набрала в 1946 р., напередодні референдуму та виборів у Законодавчий сейм. Референдум, який відбувся 30 червня 1946 р., показав, що польські трудящі схвалюють політику уряду, спрямовану на розвиток і поглиблення завою-

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 240.

¹³ Sprawozdania KW PPR z 1945 r.—“Z pola walki”, 1971, № 1, стор. 307—322.

¹⁴ “Rzeczpospolita”, 28 серпня 1945 р.

¹⁵ Upanstwowienie i odbudowa przemysłu w Polsce 1944—1948, t. 1, Warszawa,

¹⁶ Odbudowa Państwa Polskiego w latach 1944—1946. Najważniejszy dokumenty i informacje, Warszawa, 1947, стор. 134—139.

¹⁷ Stronictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej. Cz. I, Wybór dokumentów z lat 1944—1949, Warszawa, 1968, стор. 21, 47.

вань народно-демократичної революції. Щоб згуртувати всі сили демократії і прогресу під час виборів до сейму, на початку 1946 р. за пропозицією ППР було створено Демократичний блок партій, куди ввійшли ППР, ППС, СЛ і СД (Демократична партія). Керівництво ПСЛ відмовилося приєднатись до блоку, розкривши цим свої справжні цілі — захоплення влади в країні, повернення до панування буржуазії та поміщиків. ПСЛ стало легальним прикриттям антинародного підпілля, яке вело боротьбу проти демократичного ладу.

В 1945—1946 рр. контрреволюційне підпілля активізувалося. Банди всіх назв і відтінків нападали на прогресивних діячів, насамперед членів ППР, на державні установи і заклади, перешкоджали налагодженню нормального життя в країні. Особливо гостро проходила збройна боротьба у східних областях Польщі. У деяких районах Білостоцького та Жешувського воєводств внаслідок посилення бандитських дій організації ППР змушені були працювати у надзвичайно складних умовах¹⁸. У 1945 р. від рук бандитів загинуло близько 3500 чол., у 1946 р.— ще майже 3000 чол.¹⁹

У боротьбі з реакцією народна влада спиралася на молоді органи міліції (МО) і державної безпеки, які були створені в процесі становлення народно-демократичного ладу. В 1946 р. у міліції працювало 74% робітників і 15% селян, в органах безпеки, відповідно,— 69% і 16%²⁰. У райони посиленої діяльності терористичних банд були направлені окремі частини Війська Польського.

У червні 1945 р. за ініціативою ППР уряд створив Головну політичну комісію для боротьби з бандитизмом та аналогічні територіальні комісії у східних воєводствах. До їх складу ввійшли представники демократичних партій (ППР, ППС, СЛ, СД), командуючі військових з'єднань, керівники управлінь державної безпеки²¹.

21 лютого 1946 р. за рекомендацією ППР і згідно з рішенням Ради Міністрів Польщі було створено Добровільні загони міліції (ОРМО), які склалися з робітників, селян, інтелігенції, членів демократичних партій і організацій²², а в березні того ж року — Державний комітет безпеки і місцеві комітети безпеки у воєводствах²³.

Спільними діями трудящих, органів народної влади і армії до 1 квітня 1946 р. було ліквідовано 191 банду, розгромлено декілька керівних підпільних центрів²⁴. Але восени 1946 р. антинародне підпілля активізувало свою діяльність, намагаючись цим самим допомогти керівництву ПСЛ здобути перемогу на виборах. У грудні 1946 р. від рук бандитів загинуло 177 чол.²⁵

Однак це вже була агонія реакції. На кінець 1946 р. органи народної влади і Військо Польське при підтримці трудящих розгромили найбільш небезпечні банди та керівні центри контрреволюційного підпілля.

¹⁸ Sprawozdania KW PPR z 1945 r.— “Z pola walki”, 1971, № 1, стор. 328.

¹⁹ R. Halaba. Z problematyki walki z reakcyjnym podziemiem w latach 1944—1947.— “Z pola walki”, 1966, № 4, стор. 87—88.

²⁰ PPR w walce o niepodległość i władze Ludu, Warszawa, 1963, стор. 108.

²¹ Z dziejów walk z reakcyjnym podziemiem (1945 r.) — “Z pola walki”, 1965, № 3, стор. 197.

²² PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okolniki Komitetu Centralnego I. 1946—I. 1947, Warszawa, 1968, стор. 47.

²³ L. Grot. Działania Ludowego Wojska Polskiego przeciwko zbrojnemu podziemiowi w latach 1944—1947.— Wojskowy przegląd historyczny, 1973, № 3, стор. 482.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 27/1, спр. 5542, арк. 325—326.

²⁵ W. Gora, R. Halaba. O utworzenie i utwalenie władzy Ludowej 1944—1948. Wybrane zagadnienia, Warszawa, 1968, стор. 206.

На виборах до сейму (18 січня 1947 р.) повну перемогу здобули партії Демократичного блоку. Вони одержали 327 мандатів з 444, тимчасом як дрібнобуржуазна ПСЛ — лише 24 мандати²⁶. Цей успіх демократичних сил знаменував перемогу трудящих, очолюваних робітничим класом, над буржуазно-поміщицьким табором у боротьбі за прогресивний соціалістичний розвиток Польщі.

У період становлення й зміцнення народно-демократичного ладу велику роль відіграла підтримка Народної Польщі з боку Радянського Союзу. СРСР подавав польському народові матеріальну допомогу у відбудові народного господарства, а його тверда й принципова позиція на міжнародній арені не допустила втручання імперіалістичних країн у внутрішні справи Польської республіки, реставрації там буржуазно-поміщицького ладу.

Розгром контрреволюційних сил, зміцнення і поглиблення революційних перетворень, успіхи у відбудові народного господарства створили умови для успішного соціалістичного будівництва в ПНР. «Протягом кількох років,— зазначається у Тезах ЦК ПОРП до 30-річчя Народної Польщі,— була завершена справа повалення старого укладу суспільних сил, сформованого заможними класами, і, одночасно, створення фундаменту нового суспільного ладу, який дав змогу розпочати соціалістичне будівництво»²⁷. Нинішня соціалістична Польща — це результат активної, творчої праці польського народу і насамперед героїчного робітничого класу.

²⁶ «Głos Ludu», 21 січня 1947 р.

²⁷ «Trybuna Ludu», 20 лютого 1974 р.

* * *

З ПРИВОДУ КНИГИ «ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ»

М. Я. ВАРШАВЧИК

Ми присутні при народженні нового серійного видання, розпочатого Сектором джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін Інституту історії СРСР Всесоюзної Академії наук¹. У вступі визначено основні напрями видання: висвітлення теоретичних проблем джерелознавства; розробка його історіографічних аспектів; публікація досліджень, присвячених розробці методів аналізу комплексів і окремих видів джерел (ці дослідження автори називають конкретно-джерелознавчими); залучення даних суміжних наук для вирішення джерелознавчих проблем. Відповідно до цих напрямів статті збірника згруповані у такі розділи: «Загальні питання джерелознавства», «Історіографія джерелознавства», «Джерелознавчий досвід історика», «Конкретно-джерелознавчі дослідження», «Кількісні методи в джерелознавстві». Вміщені у них статті — різні за обсягом, предметом і метою дослідження. Але навіть такі, що присвячені порівнюючим вузьким проблемам несуть на собі певне теоретичне навантаження, містять узагальнюючі висновки. Це забезпе-

¹ Источниковедение отечественной истории. Сборник статей. Выпуск I, М., 1973, 396 с. Посилання на сторінки збірника подаються в тексті.

чує високий теоретичний рівень книги в цілому. І це ж, а в першу чергу наявність у збірнику кількох проблемних статей, дає можливість в розмові про книгу зосередитись на деяких актуальних проблемах теоретичного джерелознавства.

Відкривається збірник статтею Б. Г. Литвака, в якій на відміну від праць, присвячених ленінському досвіду застосування статистичного методу для вивчення економічних явищ, досліджується ленінська методика статистичного аналізу політичних явищ. Розглянувши різні випадки прикладання В. І. Леніним статистичного методу до вивчення політичних явищ, автор характеризує стійкі джерелознавчі позиції В. І. Леніна: пошук у першу чергу неупереджених даних, які не «запрограмовані» на певну концепцію; насторожене ставлення до джерел, на змісті яких позначається суб'єктивна концепція автора; всебічна джерелознавча критика цих джерел з метою встановлення їх достовірності; статистична обробка і групування даних у формах, які дають «сукупність» фактів і відбивають багатоплановість явищ. Привертають, зокрема, увагу наведені в статті приклади ленінського вміння виявляти в джерелах приховану інформацію, тобто таку, що міститься у джерелі навіть всупереч авторським намірам і меті створення джерела. Взагалі вона привертає увагу читача ретельним розглядом дослідницьких прийомів В. І. Леніна встановленням і аналізом використаних ним джерел тощо. Щоправда один закид автора залишається не зовсім ясним. Він пише, що наведений в статті матеріал тим більш важливий тому, що ще не відійшли у минуле уявлення, ніби В. І. Ленін вважав можливим «вивчати кардинальні питання на окремих прикладах чи групах прикладів, так званих генералізуючих джерелах» (стор. 31). Залишимо осторонь твердження ніби генералізуючі джерела дають лише «прикладні», хоча його неточність очевидна. Скажемо лише, що якимось не пригадується, щоб хтось в літературі твердив про прихильність Володимира Ілліча тільки до генералізуючих джерел. Говорилось про інше, про допустимість різних способів вивчення масових джерел, про те, що саме статистичний метод дозволяє поряд із суцільним застосовувати вибіркове дослідження масових даних. І стаття Б. Г. Литвака такого погляду не спростовує.

Найбільш загальній, дуже актуальній і, можливо, найскладнішій проблемі джерелознавства про співвідношення його методології і методики присвячені статті Л. В. Черепніна, В. Т. Пашуто та інших авторів. Ця проблема останнім часом цілком закономірно привернула до себе увагу дослідників: розвиток джерелознавства, його самовизначення спеціальну галузь знань, вихід його на передові позиції фронту ідейної боротьби в історичній науці — все це робить дуже важливою розробку категорій методології, логіки, методики науки.

Проте деякі вихідні тези для вирішення цієї проблеми, поширені в джерелознавчій літературі й відбиті у названих статтях збірника, потребують, на наш погляд, додаткового обміркування.

Перш за все, що є методологія і що є методика джерелознавства? Стаття Л. В. Черепніна починається з в'яснення цих питань. Він у цьому погоджується з С. О. Шмідтом у тому, що «методика джерелознавства — це сукупність певних прийомів і правил їх використання в роботі джерелознавця» і що «методологія джерелознавства — це вчення про ці методи, про основні принципи джерелознавчого пізнання». До цього визначення методології Л. В. Черепнін додає роз'яснення, що обґрунтування прийомів пізнання джерел методологія буде на загальному розумінні теорії історичного процесу, на вченні про закони суспільного розвитку (стор. 32), підкреслюючи тим зв'язок методології джерелознавства з методологією історичної науки в цілому.

Л. В. Черепнін згодний, таким чином, з тим, що суть методології зводиться до обґрунтування методичних прийомів. Він пише: «Але якщо в завдання методології входить обґрунтування з позицій певної теорії суспільного розвитку прийомів аналізу і синтезу джерел, то природньо, що сукупність цих прийомів (методику) неправильно було б зводити цілком до професійної техніки або технології дослідницького процесу» (стор. 33). Залишимо поки що осторонь питання про наявність і питому вагу технічних елементів у методиці. Виділимо розуміння завдань методології як завдань обґрунтування методичних прийомів.

Тут напрошується ряд питань: методологія — це лише *вчення* про методи й принципи використання джерел чи й *сукупність* самих цих принципів і методів? Якщо вірно перше припущення, то чи не означає воно зведення ролі методології до того, щоб бути лише теорією методики? А сама методика, чи має вона теоретичну сторону, чи це лише сукупність практичних прийомів, введених за рамки теорії процесу дослідження?

Питання про зміст самого поняття методології широко обговорюється зараз в літературі, і не лише історичній. Існують і різні точки зору з цього приводу. Не будемо їх наводити, відзначимо лише, що, очевидно, найбільш плідною є точка зору, з якої методологія розглядається не лише як вчення про методи, а й як сукупність принципів і методів дослідження. Стосовно до джерелознавства методологію можна визначити як сукупність принципів і методів наукового вивчення джерел і використання їх в історичних дослідженнях. Джерелознавча методологія будується на методології історичної науки в цілому, або, точніше, перша є складовою частиною другої. Можливість прикладання методології історичної науки до вивчення джерел витікає з того, що марксистсько-ленінське джерелознавство розглядає саме джерело як історичне явище, історичний факт. Отже методологія джерелознавства включає в себе ті ж принципи (партійність, історизм, об'єктивність і всебічність розгляду) і ті ж методи (історичний, логічний, порівняльний, ретроспективний та ін.), що і методологія історичної науки. В структурі методології, яка все більше стає спеціальною галуззю історичної науки (процес розвитку історичного наукознавства аналогічний процесам, які відбуваються в інших науках), можна виділити два розділи: вчення про принципи і методи дослідження (теоретична методологія) і застосування цих принципів і методів в історичних дослідженнях (методологічна практика). В останньому розумінні ми й говоримо про методологію того чи іншого конкретного історичного дослідження*.

Методику ж, очевидно, слід розглядати як сукупність прийомів, за допомогою яких в роботі з джерелами реалізуються вимоги методології джерелознавства. Заманливо розглядати методику як прикладну методологію (а такий висновок напрошується, якщо зводити роль методології лише до обґрунтування методичних прийомів). Але це не так. По-перше, методологія й сама має прикладну сторону, і це ми

---

* В літературі, зокрема філософській, можна зустріти твердження про те, що методологія і метод науки — поняття різні. Перша — є вчення про принципи і методи дослідження, другий — їх застосування в практиці дослідження. Можливо, така точка зору й доцільна, коли під методологією розуміти матеріалістичну діалектику як універсальну методологію всіх наук. Але коли мати на увазі методологію окремої науки, то, очевидно, вона й складає її загальний метод і включає в себе й теоретичну і практичну сторони, про що ми й твердимо в тексті. Як видно, В. Т. Пашуто не розділяє метод як світоглядну категорію і методологію як теорію історичного пізнання (стор. 64, 68), і хоча й пише про методологію лише як про теорію пізнання, сам же переконливо демонструє практичне навантаження, практичний бік методу історичної науки.

відзначили в нашому визначенні. По-друге, і методика має певне теоретичне навантаження. Наприклад, розмова про суть методики, яку ми зараз ведемо, уже є теоретична методика. Методологія і методика мають один спільний предмет — об'єктивні закономірності процесу наукового пізнання, в нашому випадку — наукового пізнання джерел. В такому розумінні їх предмету — основа наукового підходу до них. У цьому ж — основа розуміння їх єдності, нерозривності, взаємопроникливості. Але якщо методологія має справу з більш загальними закономірностями вивчення джерел (наприклад, вивчення залежності змісту джерела від конкретних соціальних умов його утворення), то методика має справу з частковими, особливими закономірностями (наприклад, встановлення авторства, або складу тексту джерела, або місця і часу його утворення і т. ін.). Кінцевою метою всієї джерелознавчої роботи історика є отримання сукупності наукових фактів, методом досягнення її є джерелознавча критика. В критичному аналізі і синтезі джерел переломлюються принципи загальної методології історичної науки. Реалізуються завдання критики шляхом застосування сукупності методичних прийомів.

Всі автори, в тому числі й автори збірника, відмічають складність виявлення «кордонів» між методологією і методикою. Але ця складність лише збільшується, якщо сама методологія визначається нечітко. Найчастіше її змішують з теорією науки, не розрізняючи предмет методології і предмет науки. В. Т. Пашуто із схваленням наводить слова іншого автора про те, що до методології джерелознавства належить «визначення поняття історичного джерела, питань класифікації і систематизації, достовірності в її гносеологічному аспекті...» (стор. 76). Але питання про поняття джерела, про типологію джерел тощо — це питання не методології, а теорії джерелознавства, хоча й вирішуються вони нами, безперечно, з позицій марксистсько-ленінської методології.

Складність питання про співвідношення методології і методики полягає не лише у складності визначення стиків між ними. Воно має й інший аспект: методика включає в себе ряд прийомів вивчення джерел, які були вироблені ще немарксистським джерелознавством. Власне кажучи, проблема взаємовідносин методології і методики якщо не взагалі постала в літературі, то в усякому разі набрала гостроти саме у зв'язку з питанням про ставлення до джерелознавчої спадщини видатних буржуазних учених — А. С. Лаппо-Данилевського, О. О. Шахматова, М. Д. Присолкова, О. Є. Преснякова та ін. Виникла потреба пояснити, чому при явно хибних світоглядних — теоретичних і методологічних — позиціях ці вчені могли розробити методики, які багато в чому не втратили своєї цінності й сприйняті радянським джерелознавством.

Пояснення такому явищу дається різне. З цього приводу Л. В. Черепнін виділяє в джерелознавчій літературі останніх років дві точки зору. Одна полягає в твердженні про відносну незалежність дослідницької методики від методології. Друга — про залежність методики від методології, але виділені в методиці групи незалежних від методології технічних прийомів. Л. В. Черепнін виступає як прибічник другої точки зору і обґрунтовує її матеріалом, взятим із різних допоміжних історичних дисциплін. При цьому він підкреслює, що «методика джерелознавства складається із двох компонентів: один — це комплекс прийомів, спрямованих до вирішення завдань, підказаних безпосередньо методологією: наприклад, вивчення суспільних функцій джерел різного типу; другий — це те, що можна віднести до галузі техніки і що до методології прямого відношення не має: наприклад, виявлення календарних стилей у літописних зведеннях» (стор. 36). Разом з тим, зазначає далі автор, методологія втручається і в цю другу галузь; як тільки постає

питання про цілеспрямованість дослідження, методологія і тут спрямовує методика.

В. Т. Пашуто, який також в принципі відстоює твердження про залежність методики від методології, навіть не просто констатує наявність у методиці технічних елементів, а взагалі розділяє методика на «технічну», незалежну від методології, і «історичну», яка від методології залежить. Критерієм такого поділу, на думку автора, може бути те, що перша стосується форми джерела, а друга — його змісту (стор. 65). Інакше кажучи, прийом так званої «зовнішньої» критики — джерел розглядаються як технічна методика, «внутрішньої» критики, як методика історична. Поділ методики на два види є по суті доведенням до логічного кінця точки зору про наявність в методиці «технічних» і «нетехнічних» елементів. Але саме така логічна довершеність і настроює до сумнівів щодо обгрунтованості найпростішого, мабуть, поширеного пояснення придатності для нас методик буржуазних вчених: те, що ми сприймаємо від них, — це «техніка»; те, що вносимо самі в дослідження джерел, — це методика, заснована на методології (до речі, і автор цих рядків кілька разів писав про «технічні досягнення» буржуазних джерелознавців).

Спочатку щодо припущення про технічну методика як суму прийомів вивчення форми джерела. Його спірність очевидна. Наприклад, атрибуція джерела, тобто встановлення його авторства, — це завдання «зовнішньої» критики, отже воно може бути, за наведеною схемою, розв'язане засобами «технічної» методики. Але відомо, що не менше, ніж формальні ознаки, якщо не більше значення для атрибуції у ряді випадків має соціальний аналіз джерела. Крім того, і це головне у наведеному прикладі, в радянському джерелознавстві атрибуція джерела не зводиться лише до встановлення фізичного авторства, тобто до простої відповіді на питання, хто є автором джерела. Необхідно встановити класову приналежність, політичну позицію автора джерела, при тому саме в момент створення останнього, місце його в історичних подіях, міру обізнаності тощо. І самими лише традиційними прийомами завдання атрибуції вирішено бути не може. Та й взагалі вивчення форми джерела, як правило, невіддільне від вивчення його змісту, і на багато питань про походження джерела ми можемо відповісти, тільки вивчивши його зміст. «Текст не можна відірвати від того, що в тексті, від його соціального змісту», — слушно зазначає В. Т. Пашуто (стор. 71).

Очевидно, вивчення механізму залежності методики від методології не тільки не вичерпується, а й не полегшується поділом методики на «технічну» і «історичну». Можлива й інша відповідь на це питання. Вона підказується всією історією розвитку науки і культури. Відомо, що хибні світоглядні позиції, ідеалістичні концепції, хоча й стримували розвиток науки, але не могли зупинити його, бо наука, культура розвиваються за об'єктивними закономірностями. Досягнення практичних результатів в історії науки й культури йшло нерідко всупереч вихідним концепціям учених. Ця загальна схема поширюється й на історичну науку. Особливо значними досягненнями буржуазних учених можуть бути в окремих галузях науки (як, наприклад, в актовому джерелознавстві у Лаппо-Данилевського, в літописному — у Шахматова і т. д.).

Ці досягнення були незалежними саме від їх методології, що, до речі, побачили й самі представники буржуазної науки. Зокрема Лаппо-Данилевський, здається, першим і висловив припущення про наявність «технічних прийомів», «технічних правил» історичного дослідження і порівняв їх із інструментами, якими користується фізик для своїх робіт. Але будучи незалежними від *буржуазної методології*, виходячи за її

рамки, кращі методичні досягнення учених минулого цілком і повністю вкладаються в рамки вимог марксистсько-ленінської методології. Більше того, лише в системі марксистсько-ленінської методології і відповідної їй методики ці методичні прийоми зайняли своє місце й дістали належне теоретичне обґрунтування. Так, В. Т. Пашуто ґрунтовно і докладно показує місце розробленої О. О. Шахматовим порівняльно-текстологічної методики в радянському літописному джерелознавстві (стор. 68—73). Тільки кваліфікація її як «технічної» (стор. 71) здається нам непереконливою.

В критичному сприйманні досягнень минулого і включення їх у свою структуру джерелознавство не становить ніякого винятку щодо інших наук. Матеріалістична діалектика (а саме вона складає найбільш загальну методологію всіх наук, переломлюючись специфічно до завдань і особливостей кожної з них) увібрала в себе всі досягнення попередньої науки й культури. І методологія історичної науки складалась і розвивалась, сприймаючи емпіричний матеріал і достовірні висновки історичної науки минулого. Той факт, що окремі методичні досягнення з'явилися раніше, ніж склались марксистсько-ленінська методологія і методика, і сприймаються радянською наукою, лише підтверджує, що остання виступає законним і закономірним спадкоємцем всього цінного, що було створено історіографічною думкою минулого. Навіть ідеалістичною історіографією, її найкращими представниками.

І тут дуже цікаво було б спробувати знайти узагальнюючу відповідь на питання: які ж саме методичні досягнення буржуазних учених сприйнятливі для нас? Або інакше: чи є якась загальна ознака для тих методичних прийомів, які ми не відкидаємо, а сприймаємо? Звернемося для пошуків такої відповіді до відомих слів В. І. Леніна: «Розумний ідеалізм ближчий до розумного матеріалізму, ніж дурний матеріалізм»². Наводячи ці ленінські слова, С. О. Шмідт справедливо відмітив, що вони залишилися незасвоєними належним чином³. Але щоб їх засвоїти, треба, очевидно, зрозуміти, чим же саме, за яких же умов «розумний ідеалізм» може бути близький нам. І В. І. Ленін роз'яснює це, продовжуючи цитовану думку і показуючи, що він має на увазі *діалектичний* ідеалізм і його перевагу перед метафізичним, нерозвинутим, мертвим, грубим матеріалізмом⁴. От ми й сприймаємо від минулих дослідників, хоча вони й стояли на позиціях не матеріалістичного, а ідеалістичного розуміння історії, ті постереження, які об'єктивно відбивають діалектику реального процесу і процесу пізнання. Навіть «найтехнічніші» прийоми знаходять собі місце в нашій методиці і виявляються «живучими», переважаючи нашу методологією, якщо вони об'єктивно діалектичні. Це повністю стосується прийомів, наприклад, палеографічного, хронологічного, метрологічного і т. п. аналізу. І навряд чи правильно кваліфікувати їх як суто «технічні». Адже ж нікому не спаде на думку охрещувати «технічними» досягнення гегелівської філософії (про неї й говорив В. І. Ленін в наведених рядках), виправдовуючи їх сприйняття матеріалістичною діалектикою. І це в галузі методології, а не в галузі методики, де таке «виправдовування» ще менш потрібне.

Звичайно, говорячи про наслідування джерелознавчої спадщини минулого, не можна не бачити обмеженості можливостей буржуазної науки і її методики. Ми не маємо тут на увазі навмисне відмовлення представників буржуазної науки від науки, вдавання безчесних лакеїв бур-

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 29, стор. 231.

³ Див. С. О. Шмідт. Современные проблемы источниковедения.— Источниковедение. Теоретические и методические проблемы, М., 1969, стор. 55.

⁴ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 29, стор. 231.

жуазії до завідомо фальсифікаторських прийомів, які з науковими прийомами використання джерел нічого спільного не мають. Мова йде про сумлінних дослідників, які в силу обмеженості своєї класової позиції обмежували й свій методичний арсенал. Вони не могли висунути ті завдання дослідження, які висунула марксистсько-ленінська історична наука, не могли й розробити методику, потрібну для цього. Так, в уже наведеному прикладі з атрибуцією джерел сам підхід до джерела як до історичного факту, зумовленого сукупністю суспільних відносин, поставив перед радянським джерелознавством нові завдання вивчення особи автора і вироблення нових методичних прийомів. Або, наприклад, реалізація ленінської методологічної вказівки про необхідність спиратись у висновках на сукупність фактів висунула завдання розроблення прийомів синтетичної критики джерел.

Більше того, нам доводиться тоді, коли методичні спостереження буржуазних учених приходять у зіткнення, у нерозв'язну суперечність з їх методологією, начебто «захищати» їх самих від себе, «захищати» Лаппо-Данилевського від Лаппо-Данилевського, відстоюючи його методику проти його ж методології. В аналізі цієї суперечливості — один із важливих аспектів вивчення історіографічної спадщини буржуазних учених.

Але навряд чи слід для того, щоб довести залежність методики від методології і пояснити при цьому факт сприймання радянським джерелознавством деяких прийомів, вироблених ученими минулого, виділяти незалежну від методології «технічну» методику. В радянському джерелознавстві вся методика ґрунтується на марксистсько-ленінській методології, і те, що в методичний арсенал радянського джерелознавства входять прийоми, розроблені раніше, аж ніяк цієї принципової тези заперечити не може. Цінність же статей Л. В. Черепніна і В. Т. Пашуто полягає в тому, що в них видатні радянські вчені навели значну і ґрунтовну аргументацію на користь визнання залежності методики від методології. І значення такого вирішення цієї проблеми виходить, звичайно, за рамки питання про ставлення до джерелознавчої спадщини минулого. Проблема має принципове значення для дальшої розробки радянського джерелознавства в усіх його основних (методологічних і методичних) аспектах.

Серед найважливіших проблем джерелознавчої методології в статтях збірника розглядається принцип комуністичної партійності. На необхідності дальшої розробки цього принципу і застосування його в дослідницькій практиці наголошує В. Т. Пашуто. В його статті, зокрема, привертає увагу постановка питання про співвідношення понять класовості і партійності: партійність — це «найвища класовість», тобто наукове розуміння класових інтересів. Справедливо підкреслюється, що розробка проблеми партійності джерелознавства стає особливо актуальною тому, що саме воно все більше виходить на передній край боротьби ідеологій в історіографії (стор. 73). Академік М. М. Дружинін в статті підкреслює співпадіння марксистсько-ленінської партійності і об'єктивності у розгляді джерел (стор. 150) і розкриває його на конкретному джерелознавчому матеріалі.

Об'єктивність у підході до джерел означає неприпустимість їх «підгонки» під наперед задані висновки. Я. С. Лур'є дотепно зазначає, що «всяке «споживальницьке» використання джерел, всяка «підгонка» під наперед даний результат так само неприпустимі в нашій науці, як неточність і «нечистота» експерименту в природничих науках» (стор. 100).

Одним із складних джерелознавчих питань, які мають важливий практичний «вихід» і потребують попередньої теоретичної розробки, є

питання про достатність джерельної бази для розв'язання наукової проблеми. У збірнику воно набуло розгляду як питання про репрезентативність джерел, тобто про те, наскільки опрацьовувані дослідником джерела суть представницькі. У різних авторів до цього питання різний підхід, але всі вони відбивають різні його аспекти. Звичайно в літературі, особливо з поширенням статистичних методів обробки джерел, під репрезентативністю розуміється те, наскільки повно співпадають дані частини джерел, виділених для вивчення за допомогою статистичної перевірки, із тими даними, які були б отримані при вивченні всієї маси джерел. В. Б. Кобрін розглядає репрезентативність інакше: наскільки повно ті джерела, що збереглися, відбивають зміст всіх джерел, які утворились у свій час, але частково загинули. А. Г. Тартаковський у статті, яка охоплює й ряд інших питань, ставить питання про репрезентативність ще ширше: наскільки повно і всебічно джерела, що взагалі утворились, відбивають той чи інший історичний процес. Засоби вивчення такої репрезентативності він розглядає на матеріалі джерел про пожежу Москви у 1812 р.

Власне кажучи, останні два аспекти співпадають із серйозною методологічною проблемою прогалин у джерелах. У одному випадку (у Кобріна) йдеться про так звані штучні прогалини, тобто про загибель з різних причин джерел. У другому (у Тартаковського) — про так звані природні прогалини, які утворюються з різних, головним чином соціальних, причин. Вивчення конкретних ситуацій, які позначалися на складі утворюваних джерел дуже важливе в тому аспекті репрезентативності, який розробляється А. Г. Тартаковським, і значення його статті виходить за рамки вивчення джерел 1812 р.

Проблема репрезентативності джерел по-новому стоїть для вивчення новітньої радянської історії. Природні прогалини в джерелах при вивченні тем, близьких до сучасності, можуть бути певною мірою заповнені самим істориком шляхом постановки цілеспрямованих конкретних соціальних досліджень. Методика їх організації досліджується в статті Л. М. Дробіжевої.

В одному огляді немає можливості навіть торкнутися ні всіх статей, ні всіх проблем, висвітлюваних у збірнику. На заключення зробимо кілька загальних зауважень.

Про науковий рівень книжки свідчить, зокрема, той факт, що більшість статей носить полемічний характер. Полемізують між собою навіть автори уміщених поряд статей. Це добре, й хотілося, щоб цей дух принципової вимогливості зберігся й у подальших виданнях. Щоправда, тон упередженої зверхності не робить деякі статті більш переконливими (нам здається, що цим грішить у деяких місцях стаття О. О. Зіміна).

Загальна спрямованість і головні напрями видання здаються перспективними, відкривають простір для розробки актуальних проблем вітчизняного джерелознавства. Щодо структури книги, то очевидно, вона може бути й дещо вдосконалена. Обрана структура створює труднощі для розміщення статей. Наприклад, незрозуміло, чим за характером стаття Л. В. Дробіжевої, де розглядаються матеріали конкретних соціальних досліджень як історичне джерело, відрізняється від статей, вміщених у розділі «Загальні проблеми джерелознавства», хоча її й включено до розділу «Конкретно-джерелознавчі дослідження». Очевидно, саме поняття «конкретне джерелознавство» вимагає уточнення.

В цілому ж збірник «Источниковедение отечественной истории» є помітним внеском в історіографію сучасного джерелознавства. Науково-історична громадськість буде очікувати продовження цього видання.

Зашипки

С. І. Комарницький, М. Г. Кукурудзяк,
Ю. П. Ляпунов

**З ІСТОРІЇ СВЯТКУВАННЯ
ПЕРШОГО ТРАВНЯ
НА ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ
ЗА ЧАСІВ ПАНУВАННЯ
АВСТРО-УГОРСЬКИХ
ТА РУМУНСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ**

Протягом століть стогнала Північна Буковина під ярмом іноземних загарбників, які жорстоко експлуатували корінне населення, намагалися знищити його мову, національні звичаї та культуру. Але народні маси не схилили голови, вони активно виступали проти соціального і національного гноблення. Визволь-

на боротьба особливо посилилася із зростанням робітничого руху і поширенням марксистських ідей. В цьому чималу роль відіграло святкування Першого травня — дня бойового огляду сил робітничого класу і мобілізації його революційних рядів. На першотравневі демонстрації та маївки, незважаючи на жорстокий окупаційний режим, щороку виходили сотні й тисячі робітників та селян.

Вперше трудящі Буковини відзначили Першотравень у 1891 р. В цей день, як свідчать документи, припинили роботу всі чернівецькі друкарі¹.

До 1 Травня 1892 р. робітники готувалися вже заздалегідь. Це помітили місцеві власті. Чернівці наводнили поліція та жандармерія. Вони заарештовували та віддавали до суду розповсюджувачів листівок, заборонили домовласникам надавати приміщення для проведення зборів і мітингів. Але все це не зупинило трудящих: вони відзначили своє свято.

У 1895 р. в місті розповсюджувалися першотравневі листівки німецькою мовою, які закликали населення до боротьби проти вискувачів, за свої інтереси². У листівці, виданій Комітетом по підготовці відзначення Першотравня 1897 р., розкривається історичне значення свята трудящих, зокрема говорить, що «...в цей день найбільш чітко виявляється класова свідомість, сила і міць міжнародного пролетаріату»³.

З кожним роком множилося число тих, які відкрито виявляли свій протест проти існуючих порядків. За свідченням газети «Буковинський журнал», 1 Травня 1903 р. в одному з будинків міста «зібралась на мітинг велика частина місцевих робітників, щоб висловити свої вимоги і бажання, щоб розповісти про становище робітників»^{3а}. Під час свята 1904 р. вперше були висунуті антивоєнні гасла. Промовці, які виступали на мітингу, вимагали збереження миру й оголошували «війну — війні!».

Зростанню революційної і класової свідомості робітників певною мірою сприяла діяльність соціал-демократичної організації, створеної

¹ Газ. «Буковина», 1 травня 1891 р.

² Чернівецький краєзнавчий музей (далі — ЧКМ), інв. № 11 704-VII-4947/1.

³ Там же, інв. № 12 994-VI-2493.

^{3а} „Bucowinaer Journal”, 3 травня 1909 р.

на Буковині в кінці XIX ст. Проте в керівництві цієї організації, як й інших європейських соціал-демократичних партій, опинилися соціал-реформістські елементи. Буковинські праві соціал-демократи йшли на зговір з буржуазією, намагалися, щоб трудящі під час виступів висували лише окремі економічні вимоги. Цим вони політично обеззброювали робітничі маси.

Створення в Росії більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним, а також російська буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр., яка була першою народною революцією епохи імперіалізму, поклали початок піднесенню робітничого руху на Буковині, сприяли активізації діяльності революційної соціал-демократії. У січні — лютому 1905 р. тут піднімається хвиля масових мітингів, демонстрацій і страйків, учасники яких вже висували не тільки економічні, а й політичні вимоги, гаряче вітали російську революцію, висловлювали ненависть до царського режиму, одночасно виступаючи проти колоніальної політики австро-угорської монархії. Протягом 1905 р. страйки мали місце на 209 підприємствах Буковини, а в 1906 р. — на 162 підприємствах. Кількість страйкуєчих майже в 4 рази була більшою, ніж у 1901 р.⁴

Спільна боротьба проти експлуататорів зміцнювала солідарність трудящих. У політичних демонстраціях, мітингах і страйках брали участь робітники різних національностей.

Святкування 1 Травня 1906 р. дало новий поштовх революційному рухові трудящих Буковини. О 9-й год. ранку того дня робітники зібралися на площі Австрії (нині — Радянська). Всюди майоріли червоні прапори. Багатотисячна маса демонстрантів співала революційних пісень. Потім відбувся мітинг, на якому промовці відзначали великі «заслуги російського пролетаріату перед пролетаріатом усієї Європи»⁵.

Виступи робітників мали значний вплив на трудові селянські маси. В ході боротьби складався бойовий союз двох класів. У Чернівцях, Сторожинці й Лужанах робітники і селяни діяли спільно. В 1905—1907 рр. селянські заворушення охопили всю Буковину — і ту її частину, що входила до складу Росії (Хотинський повіт), і ту, що стогнала під владою Австро-Угорщини. На Хотинщині селяни розпочали відкриту боротьбу за землю. Наприклад, батраки с. Клішківець 9 квітня 1907 р. захопили монастирську землю і розділили її між собою⁶.

За роки революційного піднесення, в період першої російської революції політична свідомість робітників Буковини значно зросла. Це яскраво підтвердили їх наступні першотравневі виступи.

На двохтисячному мітингу 1 Травня 1908 р. робітники гаряче вітали героїчну боротьбу російського пролетаріату проти кривавого царизму. А 1 Травня 1909 р. понад 6000 трудящих зібралися біля міської ратуші, де промовці закликали виступати за 8-годинний робочий день, за рівне, таємне і загальне виборче право, вказували дальші шляхи боротьби з експлуататорами. Фабрики і заводи в цей день не працювали, а їх власники «скреготали зубами»⁷. В резолюції першотравневого мітингу 1909 р. трудящі протестували проти загарбницької політики капіталістичних держав, проти гонки озброєнь і вимагали забезпечення та збереження миру. Першотравневі мітинги пройшли також у ряді інших міст краю. Як повідомляє «Народний календар» за 1919 р., у Вижниці

⁴ І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.), К., 1960, стор. 139.

⁵ «Буковина», 4 травня 1906 р.

⁶ В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець, Н. Сирота, Б. Тимошук. Північна Буковина, її минуле і сучасне, Ужгород, 1969, стор. 65.

⁷ «Громадянин», 10 травня 1909 р.

« в саду Мінки Фріст відбулися народні збори, присвячені дню 1-го Травня 1909 року»⁸.

В 1912 р. у Чернівцях відбулася антивоєнна демонстрація. Проходячи повз австрійський військовий пам'ятник (на розі теперішніх вулиць Леніна і Червоноармійської), демонстранти скандували: «Геть мілітаризм!», «Геть капіталізм!». Потім 5 тис. учасників демонстрації зібралися на мітинг і одностайно прийняли резолюцію, спрямовану проти націоналізму, який розпалює ворожнечу між народами, «проти військових приготувань, які тяжким ярмом лягли на робітничий клас, проти війни, що ганьбить людську цивілізацію»⁹. «Робітники всіх націй,— говорилося в резолюції,— повинні використовувати зброю не одне проти одного, а проти гнобителів та експлуататорів, які поневолили робітничий клас»¹⁰. Такі ж виступи відбулися у Вижниці, Сторожинці та інших містах. Налякані їх розмахом, австрійські окупаційні власті вживали надзвичайних заходів. Президент Крайового управління Буковини у таємному циркулярі всім поліцейським та адміністративним властям від 29 квітня 1913 р. вказував: «Є ознаки того, що під час першотравневого свята в нинішньому році під виглядом демонстрації за мир відбудуться спроби антивоєнних виступів, що спрямовані, головним чином, проти здійснюваних військових заходів і проти дій монарха взагалі... Необхідно, щоб були взяті найширші запобіжні заходи і будь-які подібні виступи придушувалися в зародку»¹¹. У Чернівці були стягнуті частини військового гарнізону та охорони безпеки, включаючи кавалерію, 120 жандармів, мобілізовані всі службовці поліції. Було розроблено спеціальний стратегічний план придушення демонстрації. В краї лютувала цензура. Соціал-демократична газета «Vorwärts»* виходила з великими білими плямами на полосах і підписами: «конфісковано», а тиражі 4-х номерів підряд за травень 1913 р. були вилучені повністю¹².

Та, незважаючи на всі ці запобіжні заходи, демонстрація 1913 р. не тільки відбулася, а й перевершила попередні своїми розмірами. Багатотисячна процесія вийшла на вулиці міста з червоними прапорами і транспарантами¹³. Поліція кинулася відбирати їх. Проте плакатів і транспарантів було стільки, що, здавалося, їм кінця-краю немає. Над колоною заклично полум'яніли лозунги з вимогами збереження миру, проти розпалювання війни. Поліція спробувала відтіснити демонстрантів, які крокували центральною вулицею (тепер — ім. Леніна), у бічні провулки, але була зметена численним натовпом. Першотравневі демонстрації і мітинги пройшли також у Радівцях, Сереті (Південна Буковина), Сторожинці та інших населених пунктах¹⁴. Відбулися вони і в 1914 р. напередодні світової війни.

Перша світова війна принесла трудящим нові страждання, злидні і голод. На території Буковини розгорілися кровопролитні бої між австро-угорською і російською арміями. Чернівці кілька разів переходили з рук у руки. Влітку 1916 р. російська армія зайняла всю Буковину.

⁸ Народний календар за 1919 р., Чернівці, 1919, стор. 45; «Громадянин», 10 травня 1909 р.

⁹ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 3, оп. 1, спр. 11 400, арк. 1—22.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, ф. 10, оп. 1, спр. 1789, арк. 1.

* Газета «Vorwärts» — орган Буковинської організації соціал-демократів, виходила з 1897 по 1937 р.

¹² ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 11 524, арк. 1—85.

¹³ «Vorwärts», 10 травня 1913 р.

¹⁴ «Воля народа», 1 січня 1920 р.

Російський царизм встановив тут жорстокий режим, повністю збереглося соціальне і національне гноблення народних мас.

Тому трудящі краю з великою радістю зустріли звістку про Лютневу буржуазно-демократичну революцію в Росії і повалення царизму. Робітники, селяни Північної Буковини разом з революційними солдатами фронту обеззброїли поліцію та жандармерію, вигнали царського генерал-губернатора. 28 березня 1917 р. у Чернівцях була створена гарнізонна Рада солдатських депутатів. Такі ж Ради виникли у Садгорі, Новоселиці, Кіцмані, Вижниці, Сторожинці тощо¹⁵.

У квітні 1917 р. утворилася Чернівецька об'єднана соціал-демократична організація, до складу якої входили більшовики армійських частин і соціал-демократи-інтернаціоналісти.

Комітети, виконкоми, Ради, що виникали після Лютневої революції, спрямовували підготовку до Першотравня. Напередодні свята відбулося засідання Чернівецької гарнізонної Ради солдатських депутатів.

1 Травня 1917 р. з 10 год. ранку більше 10 тис. військових, робітників, службовців вирушили вулицями Ратушною та Головною (тепер — ім. Леніна). Вони несли червоні прапори, транспаранти з більшовицькими лозунгами. Центральну площу заповнили демонстранти. Музика військових оркестрів перемежовувалася з піснями¹⁶. Промовці вітали революцію, створення Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, вимагали закінчення кровопролитної війни, яка велася в інтересах поміщиків і капіталістів, закликали солдатів і трудящих об'єднатися і дати відсіч контрреволюції.

До пізнього вечора в різних місцях Чернівців проходили мітинги. За свідченням газети «Русский вестник» *, над містом літав «аероплан, обвішаний червоними прапорами»¹⁷.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції ознаменувала початок принципово нового етапу в розвитку класової боротьби трудящих Північної Буковини. З цього часу вони активно виступають за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Українською Радянською державою. На початку 1918 р. на території Хотинського, Новоселицького, Кельменецького та Сокирянського районів встановлюється Радянська влада. Тут були прийняті та втілені у життя ленінські Декрети про мир і землю, почалися перші соціалістичні перетворення. Проте в лютому 1918 р. ці райони окупували австро-угорські війська, а в листопаді 1918 р. за допомогою імперіалістів Антанти, використавши зраду українських буржуазних націоналістів, Північну Буковину захопила королівська Румунія. Та загарбникам не вдалося зламати волі народу до перемоги. З листопада 1918 р., після утворення Комуністичної партії Буковини, революційний рух народних мас стає ще більш організованим. Комуністи розуміли, що трудящі можуть швидше визволитися з-під соціального й національного гніту за умови спільних дій з робітниками і селянами Румунії. Саме тому Компартія Буковини в лютому 1926 р. звернулася через ЦК КП(б)У до Виконкому Комінтерну з проханням про включення її до складу Компартії Румунії. Це прохання було задоволено.

¹⁵ «Известия Черновицкого Совета солдатских депутатов», 17, 30 травня 1917 р.

¹⁶ «Русский вестник», 20 квітня 1917 р.

* Газета «Русский вестник» видавалася у Чернівцях при штабі військового генерал-губернатора з 19 березня по 25 квітня 1917 р. (за старим стилем). Представляючи інтереси російської буржуазії, що прийшла до влади, газета прагнула загальмувати революційний рух та ізолювати солдатські маси російської армії від трудящих Буковини. «Русский вестник» був закритий рішенням Чернівецької Ради солдатських депутатів.

¹⁷ «Русский вестник», 20 квітня 1917 р.

Комуністи Північної Буковини мали у своєму арсеналі різноманітні форми боротьби — як легальні, так і нелегальні. Однією з них була підготовка та проведення першотравневих мітингів, демонстрацій, майвок. Нелегко було за часів румунської окупації відзначати свято солідарності робітників усього світу. Поліція і жандармерія переслідували демонстрантів. Їх мучили і били в катівнях, сотнями кидали до в'язниць. Але ні переслідування, ні кривавий терор не залякали трудящих. Кожний рік на першотравневих прапорах полум'яніли лозунги боротьби проти війни, за інтернаціональну згуртованість усіх трудящих, захист першої у світі Країни Рад, соціальне й національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Широко, зокрема, відзначалось пролетарське свято у 1919 р. «Більше 10 000 учасників,— писала газета «Vorwärts»,— рушили вулицями в той час, коли площі і тротуари були густо заповнені людьми. Демонстранти несли прапори і транспаранти: «За мир серед народів», «Рівні права жінкам», «Захист матері»¹⁸. Разом з робітниками і селянами йшли студенти.

Така ж картина спостерігалася і 1921 р. «В Чернівцях,— писала газета «Коммунист»,— святкування 1 Травня носило вражаючий характер і супроводжувалося процесіями, мітингами і закритими засіданнями соціалістичної партії разом з професійними спілками»¹⁹.

У 1922 р. окупаційні власті офіційно заборонили святкування Першого травня. Але всупереч цьому трудящі Чернівців прибули на демонстрацію, організовано пройшли по всіх центральних вулицях та площах міста і зібралися на мітинг в парку Домінік, за резиденцією митрополита (тепер — парк ім. Шевченка). Промовці розповідали про боротьбу російського пролетаріату в 1917 р., закликали вимагати від уряду встановлення дипломатичних відносин з Радянською Росією, забезпечення свободи слова і права організації спілок, амністії учасникам загального страйку 1920 р.*, запровадження 8-годинного робочого дня на підприємствах. В демонстрації і мітингу взяло участь понад 8 тис. чоловік. У місті не працювали підприємства й установи, банки, магазини, зупинився міський транспорт, припинилися заняття у навчальних закладах. Це так налякало загарбників, що напередодні 1 Травня 1923 р. міністр внутрішніх справ Румунії генерал Войтояну надіслав до Чернівців телеграму, яка зобов'язувала місцеві власті: «Ні в якому разі не допустити вуличних демонстрацій, проходження по вулицях міста колонами чи окремими групами з соціалістичними лозунгами і плакатами або з червоними прапорами; навіть носіння таких окремими особами також забороняється»²⁰. І хоч місто та його околиці були наводнені військами і поліцією, на мітинг до Робітничого будинку прийшло більше 1000 чоловік. Коли їх розігнали солдати, вони поодиноці зібралися в міському парку, де й провели мітинг²¹.

Окупаційні власті шаленіли. 26 квітня 1924 р. комендант 8-ї дивізії видав таємний циркуляр, згідно з яким «в день 1 Травня війська повинні бути на казарменому становищі, офіцери залишатися на своїх постах. Кожна частина гарнізону повинна мати тривожний пікет, який би в найкоротший час зумів виступити в разі непередбачених випадків»²². Але

¹⁸ «Vorwärts», 10 травня 1919 р.; Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917—1941. Документи і матеріали, Чернівці, 1958, стор. 176.

¹⁹ «Коммунист», 14 травня 1921 р.

* У жовтні 1920 р. спалахнув Всерумунський загальний страйк, в якому взяли участь і трудящі Буковини.

²⁰ ЧОДА, ф. 38, оп. 1, спр. 2682, арк. 7.

²¹ Там же.

²² «Радянська Буковина», 30 квітня 1962 р.

і цього разу маївка відбулася. Колишній буковинський комуніст-підпільник Б. Кац згадує, що в першотравневі дні 1924 р. студенти організували молодіжну маївку на горі Цецино, улюбленому місці відпочинку чернівчан. Серед її учасників панував бадьорий настрій. У той день було зібрано багато коштів на допомогу політ'язням. На демонстрації 1 Травня 1925 р. трудяща молодь співала «Марсельезу» та інші революційні пісні. А в Центральний парк міста більше 2 тис. робітників і селян прийшли на мітинг, на якому прозвучали промови із закликом боротися за 8-годинний робочий день, виступати проти мілітаризму і підготовки нової війни²³.

У святкуванні 1 Травня 1926 р. взяло участь «понад 10 тисяч робітників та інших громадян»²⁴. Вони вирушили до Німецького будинку (тепер кінотеатр «Україна»), в саду якого провели збори. У місті, як зазначала газета «Socialismul»*, не працювали підприємства²⁵. Виступаючі таврували ганьбою сваволю окупантів, висловлювали протест проти переслідування суворої цензури та національного гноблення.

У 1929 р. на Буковині, у зв'язку з тимчасовим скасуванням стану воєнної облоги, а, отже, зменшення кількості військ і жандармерії, створилися сприятливі умови для проведення першотравневої демонстрації. Біля Робітничого будинку зібралися понад 12 тис. чоловік і рушили колоною центральними вулицями до міського парку на мітинг²⁶. Велику активність виявила молодь. Юнаки і дівчата роздавали демонстрантам портрети В. І. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Лібкнехта, А. Бебеля. Увечері в міському театрі відбулася вистава за п'єсою Максима Горького «На дні».

Румунські власті робили все, щоб перешкодити демонстраціям. У 1930 р. знову, в котрій уже раз, офіційно забороняється святкування 1 Травня. Місто перетворилося на військову казарму. Та коли настав Першотравень, у Чернівцях не працювали жодне підприємство, установи, магазини. Трудящі прийшли до Робітничого будинку на мітинг. Бажаючих потрапити на нього було стільки, що два зали не могли вмістити всіх. Багато людей стояли на вулиці під зливою і слухали виступи промовців²⁷.

У цей день Першотравню присвятили матеріали деякі друковані органи. Газета «Борець» — орган організації «Визволення»* у статті «До селян, робітників і до всіх трудящих» таврувала ганьбою політику румунського уряду. Звертаючись до трудящих, вона писала: «Всі ви в одному дні в році на 1 Травня підносите голову, сміло глядите своїм капіталістичним ворогам у вічі і, виступаючи гордо, ви відважно маніфестуєте перед ними, озброєними до зубів, свою міць і маніфестуєте волю працюючих увільнити себе і світ з неволі цього ворога»²⁸. Газета кликала робітників і селян до боротьби за 8-годинний робочий

²³ «Glasul Bucovinei», травень 1925 р.

²⁴ «Socialismul», 9 травня 1926 р.

* Газета «Socialismul» почала виходити у м. Бухаресті в 1907 р. як орган Соціалістичної партії Румунії. У травні 1921 р., коли з лівої частини партії утворилася Комуністична партія Румунії, «Соціалізм» стала її органом. В 1924 р. Комуністична партія була оголошена румунським урядом поза законом, і газета знову перейшла до Соціалістичної партії. У травні 1927 р. відбулося злиття соціал-демократичної і Соціалістичної партії Румунії. З того часу «Соціалізм» — орган соціал-демократичної партії, яка скотилася на позиції опортунізму.

²⁵ «Socialismul», 9 травня 1926 р.

²⁶ «Czernowitzer Allgemeine Zeitung», № 7251, 1929 р.

²⁷ ЧОДА, ф. 38, оп. 2, спр. 8240, арк. 16.

* «Визволення» — масова організація трудящих Північної Буковини, яка була під впливом комуністів.

²⁸ «Борець», 5 травня 1929 р.

день, підвищення заробітної плати, за землю для селян, за українську школу і українську культуру, за захист Радянського Союзу, за робітничо-селянську владу.

Напередодні 1 Травня 1931 р. ЦК Компартії і ЦК Комсомолу Румунії звернулися із закликом до трудящих вийти на першотравневі мітинги, демонстрації, страйки з вимогами задовольнити їх права. У відповідь на цей заклик група молодих робітників у Чернівцях влаштувала мітинг, на який зібралось близько 300 чоловік²⁹. Прибула поліція. Але його учасники не підкорилися наказові — розійтись. Відбулася сутичка. Організаторів мітингу було заарештовано і згідно з вироком трибуналу засуджено до трьох місяців тюремного ув'язнення та оштрафовано.

Активну участь у святкуванні Першотравня брали не тільки робітники і студенти, а й школярі. У травневі дні 1931 р. навіть учні початкової школи с. Берегомет розповсюджували комуністичні листівки. За це їх ув'язнили. Як писала 5 травня газета «Vorwärts», восьмирічних дітей привезли до жандармської казарми, де їх жорстоко допитували³⁰. Тільки після протесту селян і прогресивної інтелігенції дітей звільнили.

В інформаційному огляді і рапортах поліцейських органів 1932 р. зазначалося, що у Чернівцях, Мигові, Берегометі, Ревні та інших місцях Буковини відбувалися демонстрації та мітинги, розповсюджувалися комуністичні листівки. Ось одна з них: «Молоді робітники, безробітні, селяни, солдати, студенти й учні! Перше Травня є днем боротьби робітників і селян всього світу. Спілка Комуністичної Молоді закликає вас маніфестувати на вулицях в день 1 Травня... Молоді робітники! Ви працюєте по 12—14 годин на день. За таку ж працю ви одержуєте меншу зарплату, ніж ваші старші товариші, але і ця мізерна зарплата з дня на день зменшується... У день 1 Травня всі — на вулицю, до боротьби проти антирадянської війни, за робітничо-селянський уряд! Хай живе Комуністична партія і Комсомол! Хай живе революційна боротьба в день 1 Травня! З революційним, бойовим привітом! ЦК Комсомолу Румунії»³¹.

1 Травня 1932 р. в с. Іспасі Вижницького району з'явилися комуністичні листівки і червоні лозунги українською мовою, які закликали не воювати з Радянським Союзом на випадок війни³².

У 1933 р. чернівецька поліція, жандармерія і військові частини були наготові ще з 25 квітня, щоб перешкодити трудящим відзначити Першотравень. Обласний інспекторат поліції видав спеціальне розпорядження: «В одержаній інформації повідомляється, — писалося в ньому, — що комуністи вирішили з нагоди 1 Травня зробити на стінах будинків червоною фарбою написи: «Хай живе 1 Травня!», а 30 квітня вони мають намір провести нараду, на якій прийняти рішення щодо порядку святкування 1 Травня та про вивішування на телеграфних стовпах червоних прапорів. Пропонуємо вжити заходів до недопущення цих дій»³³. Однак і цього разу окупантам не вдалося повністю досягти своєї мети. Хоч демонстрація і мітинги у місті відкрито відбулися, все ж таємні збори проведені, на стінах будинків з'явилися революційні гасла. Підпільні комуністичні газети «Scinteia» («Іскра»), «Die rote Bucovina» («Червона Буковина»), «Der junge Komunist» («Молодий комуніст») та ін. присвятили робітничому святу передові статті. В Чернівцях та в інших містах і селах Буковини були розповсюджені листівки.

²⁹ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6918, арк. 3—5.

³⁰ «Vorwärts», 5 травня 1931 р.

³¹ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1854, арк. 84.

³² Там же, ф. 132, оп. 1, спр. 28, арк. 539.

³³ Там же, ф. 38, оп. 2, спр. 8240, арк. 16.

У 1937 р. в Румунії мали відбутися вибори до парламенту. Щоб не налякати тих виборців, які ще йшли за угодовською соціал-демократичною партією, уряд дозволив провести першотравневу демонстрацію, але тільки соціал-демократам. В директиві генеральної дирекції поліції від 22 квітня 1937 р. префектові Чернівецького повіту говорилося: «Маємо честь повідомити вас і військового коменданта, що у зв'язку з святкуванням 1 Травня Міністерство внутрішніх справ прийняло рішення дозволити святкування, але тільки робітникам, що належать до соціал-демократичної партії та генеральної конфедерації праці, і тільки зборами в закритих приміщеннях. Забороненим тепер робітничим організаціям об'єднаних профспілок, які знаходяться під впливом Комуністичної партії, не дозволяється в цей день проводити ніяких зборів. Дайте вказівки про згуртовану діяльність всіх військових частин і установ щодо подання вам допомоги»³⁴.

В умовах відкритої фашистської диктатури, що була встановлена в боярській Румунії, з 1933 р. аж до дня визволення робітники, селяни, студенти, згуртовані навколо комуністів, нелегально відзначали першотравневі дні. Незважаючи на жорстокі переслідування й арешти, вони брали участь у таємних зборах, мітингах, маївках, розповсюджували в містах і селах підпільні газети, листівки та маніфести, присвячені Першотравню і боротьбі за визволення. Колишній робітник з Хотина, підпільник Григорій Кавковський, часто згадує, як вони, ховаючись від жандармів, збиралися на маївки, з якою надією дивилися за Дністер, де колгоспне селянство Радянської України широко, радісно і вільно відзначало Першотравень.

А на Буковині в той час в'язниці ломилися від «неблагонадійних». Ще задалегідь до свята — 28, 29, 30 квітня — окупанти кидали їх за ґрати, а кого не встигли арештувати, — забирали вже з демонстрацій і маївок. Багатьом борцям за свободу і щастя народу не раз доводилося першотравневі свята зустрічати у румунських катівнях. Так, старший брат Григорія Кавковського — Іван, учасник комсомольського підпілля 30-х років, вісім років перебував у в'язницях «Дофтана», Карансебиш, Тиргу-Жіу. Його долю поділили тисячі прогресивно настроєних, передових людей. Зберігся лист одного з організаторів і керівників Комуністичної Спілки Молоді на Буковині — хотинця Іларіона Шитікова, який героїчно загинув під час Великої Вітчизняної війни: «Пригадую Перше травня 1939 року. Його довелося зустрічати разом з багатьма товаришми-однодумцями в сирих застінках чернівецької тюрми. В цей день під загрозою смерті ми все ж випустили стінгазету, в якій висловлювали свою віру в перемогу, бо знали, що кожна крапля крові, пролита в битвах з ворогом, не пропаде марно... Наші мрії здійснилися у 1940 р. Червона Армія звільнила нас назавжди»³⁵. А в 1941 р. на сторінках «Правди» виступила славна буковинська письменниця Ольга Кобилянська з статтею «Свято свободи, свято радості». «На вільну землю Буковини, — писала О. Ю. Кобилянська, — завітала перша щаслива весна. Цвітуть сади, розквітає щастя людей на волі. Ці дні були сповнені приємними заняттями для стариків, молодих, дітей. Ми підготувалися до свята, яке нам затьмарювали бояри десятки років підряд, свята великого, славного дня 1 Травня. Кожної весни поліція наповнювала тюрми людьми, які збиралися святкувати цей день... Кожного року в цей день тротуари були червоними від людської крові, на вулицях блищали багнети жандармів. Буковинці чекали дня, коли вони зможуть вийти вільні

³⁴ ЧОДА, ф. 133, оп. 1, спр. 81, арк. 40; ф. 132, оп. 2, спр. 64, арк. 99.

³⁵ «Радянське життя», 1 травня 1941 р.

на свято, згуртованими рядами, зі своїми піснями, з червоними прапорами. Радянська Вітчизна принесла нам свободу. Вона дала нам щастя в цьому році відсвяткувати, разом з великим народом Радянської держави, день 1 Травня, свято свободи, свято народної радості.

Цього урочистого дня я шлю від усієї душі вітання всьому радянському народу, вітання від серця, окриленого свободою»³⁶.

Отже, Першотравень 1941 р. буковинці відзначали уже громадянами великої Країни Рад. До третьої години ранку тривало свято. Ніколи ще стародавні Чернівці, та й уся Буковина, так вільно і радісно не відзначали цей день.

Виступаючи на першотравневому мітингу в Садгорі, депутат Верховної Ради УРСР, колишній комуніст-підпільник Микола Павлюк говорив, згадуючи недавнє минуле: «Ще й досі в нашій пам'яті свіжі картини, як ми колись потай від поліції святкували Перше травня. Лісок за селом Задубрівка, де ми проводили наше свято, не вирубаний. Він довго свідчитиме про те, як задубрівчани мужньо вели боротьбу проти румунської сваволі»³⁷.

Радісно й урочисто пройшли вулицями міст і сіл Радянської Буковини першотравневі колони у 1941 р. Це було свято весни і відродження народу, який страждав під ярмом румунських бояр. Над святковими колонами майорів червоний прапор — непереможний прапор Леніна, з яким Червона Армія принесла на Буковину визволення. З цим прапором було встановлено Радянську владу, проведено перші вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР. З цим прапором буковинці почали будувати своє оновлене життя.

Відтоді минуло багато років. Розквітла, зміцніла за цей час Радянська Буковина, і нині у великій братній сім'ї народів СРСР вона впевнено крокує до комунізму.

³⁶ ЧОДА, ф. 38, оп. 7, спр. 28, арк. 4.

³⁷ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 24, спр. 132, арк. 19-23.

О. Г. Ларіна
СРСР У БОРОТЬБІ
ЗА ЛІКВІДАЦІЮ
ЗАЛИШКІВ КОЛОНІАЛІЗМУ
В ГАЛУЗІ ОСВІТИ

Комуністична партія Радянського Союзу та уряд СРСР завжди керувалися і керуються вченням В. І. Леніна про культурну революцію як складову частину побудови соціалізму і комунізму в нашій країні.

У теоретичній спадщині геніального мислителя і вождя світового пролетаріату всебічно розроблені й обгрунтовані проблеми розвитку радянської культури відповідно до конкретно історичних умов. Надаючи величезного значення справі народної освіти, В. І. Ленін відзначав, що «такої дикої країни, в якій маси народу настільки були б *пограбовані* в розумінні освіти, світла і знання,— такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії»¹.

Без подолання культурної відсталості мас, їх достатньої освіченості, вважав Ленін, неможливі успіхи господарського будівництва й створення матеріально-технічної бази соціалізму. Виступаючи на I Все-

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 123.

російському з'їзді в справі освіти (1918 р.), він відзначав, що ніде трудящі маси не зацікавлені так у справжній культурі, як у нашій країні. «Трудящі тягнуться до знання, тому що воно необхідне їм для перемоги. Дев'ять десятих трудящих мас зрозуміли, що знання є знаряддям в їх боротьбі за визволення, що їх невдачі пояснюються браком освіти і що тепер від них самих залежить зробити освіту дійсно доступною всім»².

Поряд з необхідністю запровадження загальної початкової освіти одним з першочергових завдань Радянської влади була ліквідація неписьменності. «Поки у нас є в країні таке явище, як неписьменність,— писав Володимир Ілліч,— про політичну освіту надто важко говорити... Неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки»³.

Від неписьменності трьох чвертей населення до загальної середньої освіти молоді у масштабі всієї країни — такий шлях пройшло радянське суспільство за піввіку. Так, у 1972 р. кількість середніх шкіл в СРСР досягла 46 тис., а закінчили їх 72,3% учнів⁴. Тільки в Українській РСР у 1972/73 навчальному році майже 90% випускників восьмих класів здобули середню освіту⁵. Характеризуючи успіхи культурної революції в нашій країні, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у своєму виступі на Всесоюзному з'їзді вчителів у 1968 р. сказав: «Якщо користуватися шкільною термінологією, то можна сказати, що найбільш строгий учитель — історія поставила нашій країні по предмету «народна освіта» найвищий бал»⁶.

Враховуючи багатонаціональний склад Радянської держави і пов'язані з цим труднощі подолання культурної відсталості національних окраїн, радянську систему освіти можна по праву вважати блискучим взірцем для всіх прогресивних, демократичних сил світу, насамперед, для країн, що розвиваються.

Завдання розвитку освіти у цих країнах, зокрема на африканському континенті, визначаються, з одного боку, катастрофічним становищем, яке склалося у цій галузі в період колоніалізму, а з другого, — об'єктивними потребами національного розвитку, неможливого без достатньо підготовлених і освічених кадрів. Слід зазначити, що кількість неписьменних серед дорослого населення Африки під час одержання незалежності становила 80—85%, і лише 16% всіх дітей шкільного віку відвідувало школу⁷. Тому характерною особливістю для більшості африканських країн після розпаду колоніальної системи став розвиток освіти «вшир», що привело до значного збільшення кількості учнів, яка протягом 1960—1966 рр. потроїлася⁸.

Все це вимагало великої армії вчителів. Місцеві педагогічні інститути не могли задовольнити потреб системи народної освіти. На початку 1961 р. через гостру нестачу вчителів близько 17 млн. африканських дітей були позбавлені можливості вчитися⁹.

Тяжке минуле країн африканського континенту негативно впливає на загальний рівень їх соціально-економічного розвитку, в тому числі

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 37, стор. 75.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 52.

⁴ «Народное образование», 1973, № 8, стор. 8.

⁵ «Радянська школа», 1973, № 6, стор. 2.

⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 211.

⁷ Literacy as a factor of Development. World Congress of Ministers of Education on the Eradication of Illiteracy, Teheran, 8—19 вересня 1965 р., стор. 8.

⁸ UNESCO Statistical Yearbook, Paris, 1969, стор. 54—55.

⁹ «Курьер ЮНЕСКО», 1961, № 2, стор. 23.

й на систему освіти. Колоніальна освіта, за висловом президента Танзанії Д. Ньєрере, «не ставила своїм завданням готувати молодих людей для служби у власній країні... Вона намагалася прищепити їм моральні цінності колоніального суспільства й підготувати молодих людей для служби колоніальній державі»¹⁰. Якщо раніше освітні заклади у країнах Африки готували, в основному, працівників для нижчої допоміжної ланки апарату колоніальної адміністрації, обслуговуючий персонал для приватних компаній тощо, то після завоювання незалежності їх мета полягає в тому, щоб дати підростаючому поколінню необхідні знання в інтересах національного розвитку і в той же час залучити до навчання масу дорослого населення молодих африканських країн. Тому проблему забезпечення шкіл педагогічними кадрами незалежні держави Африки вирішують всіма засобами: підготовкою національних педагогічних кадрів, «експортом» учителів з-за кордону, використанням у початкових та середніх школах недостатньо кваліфікованих викладачів тощо. На початку 60-х років гостра нестача викладачів з природничо-наукових та технічних дисциплін змусила органи народної освіти залучити до роботи у школах людей, які не мали спеціальної педагогічної освіти. За статистичними даними, в цей період 89% всіх учителів належали до категорії некваліфікованих або малокваліфікованих, з них 55% не мали навіть середньої освіти, 34% мали освіту в обсязі початкової школи та 4-річних курсів¹¹.

Виходячи з того, що освіта є саме тією сферою, в якій формується світогляд та ідеологія людей, правлячі кола західних держав намагаються труднощі, що стоять перед африканськими країнами у підготовці національних кадрів, використати у своїх цілях. Коли питання про «допомогу» імперіалістичних держав країнам Африки в галузі освіти розглянути уважніше, то не можна не помітити, що перше місце, серед інших «друзів», за кількістю африканських студентів та обсягом «технічної допомоги» займають Сполучені Штати Америки, які в 1969 р. на підготовку вчителів для країн Африки виділили 80 млн. доларів¹². Цілком зрозуміло, що такі значні витрати диктуються не турботою американських правлячих кіл про підвищення загальноосвітнього рівня африканського населення. США розраховують на те, що ця «допомога» зведе до мінімуму революційно-демократичні завоювання у незалежних країнах Африки, спрямує їх у русло буржуазно-реформістських перетворень. Мета американських правлячих кіл полягає в тому, щоб створити у цих країнах прошарок інтелігенції, яка б стала носієм буржуазних ідей і з допомогою якої можна було б підготувати умови для посилення в цьому районі неоколоніалістської політики¹³. Щороку до Африки відряджається понад 500 наукових працівників та аспірантів переважно з гуманітарною освітою, надсилається багато літератури відповідного напрямку тощо. Таким чином, навчальні та наукові центри США беруть безпосередню участь в ідеологічній експансії на Чорний континент.

На відміну від капіталістичних держав допомога Радянського Союзу країнам Африки, як тим, що розвиваються, так і тим, які продовжують боротьбу за знищення колоніального гноблення, спрямована, по-перше, на те, щоб передати свій багатий досвід успішного здійснен-

¹⁰ J. K. Nyerere. Education for Self-Reliance, Dar es Salaam, 1967, стор. 3.

¹¹ Educational Planning. A World Survey of Problems and Prospects in Education, UNESCO, Paris, 1970, стор. 49.

¹² Див. А. А. Озадовський. Допомога чи експансія? К., 1972, стор. 26.

¹³ Докладніше про це див.: Н. А. Ермаков. Проблема подготовки кадров в странах Тропической Африки и политика США, М., 1966; А. А. Озадовський. Назв. праця; Дипломатия и кадры, под ред. В. Д. Щетинина, М., 1966.

ня культурної революції; по-друге,— сприяти забезпеченню африканських країн висококваліфікованими національними кадрами. Форми цієї допомоги різноманітні: робота радянських викладачів в африканських навчальних закладах, надання радянськими спеціалістами консультацій африканцям у процесі виробництва, навчання африканської молоді у вищих та середніх навчальних закладах нашої країни, матеріальна і технічна допомога в будівництві національних учбових закладів та ін.

Слід відзначити, що лише протягом 1960—1971 рр. Радянський Союз підготував для країн Африки понад 4000 спеціалістів вищої кваліфікації, в тому числі й викладачів вузів, допоміг країнам Африки у будівництві близько 50 навчальних закладів різного типу, з яких уже функціонують політехнічні інститути у Гвінеї та Ефіопії, вища інженерна школа в Тунісі, інститут нафти та газу, нафтовий і текстильний технікуми в Алжирі, сільськогосподарський інститут, вища адміністративна і вища партійна школа в Малі та ін.¹⁴

Імперіалісти Заходу, порівнюючи розміри фінансових внесків до фондів допомоги країн Африки з боку СРСР та окремих капіталістичних держав, зазначають, що за цифровими показниками вони не на користь Радянського Союзу. Але ж не можна при цьому не враховувати того, що, наприклад, будівництво лише одного політехнічного інституту в Конакрі (Гвінейська Республіка) обійшлося нашій країні в 1,2 млн. доларів, а це набагато перевищує суми внесків до такого роду фондів будь-якої із західних держав. За даними 1971 р., Радянський Союз подавав допомогу в будівництві 340 промислових, сільськогосподарських об'єктів та навчальних закладів Африки. Крім того, необхідно враховувати й ефективність цієї допомоги, яка дає змогу молодим незалежним країнам утверджувати й зміцнювати свою справжню політичну і економічну незалежність, а також успішно протистояти натискові міжнародного неоколоніалізму.

СРСР та інші країни соціалістичної співдружності відстоюють на міжнародній арені і, зокрема в ЮНЕСКО, благородну і справедливую справу рівноправності великих і малих держав, борються проти расової дискримінації та посягань неоколонізаторів на політичну та економічну незалежність африканських країн.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) почала свою діяльність у 1946 р. Але практично, доки до неї не вступили СРСР та інші соціалістичні країни, жодне скільки-небудь важливе питання, пов'язане з проблемами колоніалізму, навіть не ставилося на її обговорення. Вступ у 1954 р. до ЮНЕСКО СРСР, БРСР і УРСР ознаменував початок нового періоду в діяльності цієї організації, який характеризувався тим, що західні держави почали втрачати свій безроздільний контроль над нею. Зміни у співвідношенні сил на міжнародній арені з 1954 по 1960 рік, вступ до ЮНЕСКО 29 країн, що розвиваються, у тому числі 17 африканських, відіграли важливу роль у її подальшій еволюції. В результаті вже на XI сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (листопад 1960 р.) за ініціативою СРСР була прийнята резолюція 8 «Роль ЮНЕСКО у справі досягнення незалежності колоніальними країнами і народами»¹⁵, яка обговорювалася на черговій XII сесії (жовтень — листопад 1962 р.). Базуючись на рішеннях VIII, IX та XI сесій, XII сесія Генеральної конференції за пропозицією СРСР до-

¹⁴ О. М. Горбатов, Л. Я. Черкасскай. Сотрудничество СССР со странами Арабского Востока и Африки, М., 1973, стор. 276.

¹⁵ ЮНЕСКО. Акты Генеральной конференции, XI сес. Резолюции, Париж, 1960, стор. 71.

ручила Генеральному директорові приділити особливу увагу «питанням подолання відсталості в галузі науки, культури і освіти країн, які недавно завоювали національну незалежність або добиваються національної незалежності», а також «вивченню згубних наслідків колоніалізму в галузі освіти, науки і культури з метою сприяння практичному здійсненню заходів, спрямованих на викорінення цих наслідків і на зміцнення принципів расової і культурної рівності»¹⁶.

Питання про ліквідацію наслідків колоніалізму широко обговорювалися на XIII, XIV та XV сесіях Генеральної конференції ЮНЕСКО. У посланні глави Радянського уряду О. М. Косигіна XIV сесії Генеральної конференції особливо наголошувалося на необхідності якнайшвидшого вирішення таких проблем, як визволення всіх народів від колоніального рабства й викорінення його наслідків.

Західні держави неодноразово намагалися довести, що обговорення проблем колоніалізму не є компетенцією ЮНЕСКО і що допомагаючи народам, які борються, організація порушує принципи Статуту про невтручання у внутрішні справи інших держав. Тому на XIV сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, що відбулася 28 листопада 1966 р., Радянський Союз домігся прийняття резолюції «Про завдання ЮНЕСКО у світлі рішень XX сесії Генеральної Асамблеї ООН з питань ліквідації колоніалізму і расизму»¹⁷. В ній рішуче засуджувалося існування колоніальних режимів і всіх форм расової дискримінації та вимагалось не подавати будь-якої допомоги урядам Португалії, ПАР і незаконному режимові Яна Сміта, а також не запрошувати їх представників на відповідні конференції та інші заходи ЮНЕСКО доти, доки уряди цих країн не припинять своєї політики колоніального панування й расової дискримінації¹⁸. Таким чином, Португалія, ПАР і Південна Родезія були фактично усунуті від участі у діяльності ЮНЕСКО.

Разом з усіма антиколоніалістськими силами в ЮНЕСКО послідовну боротьбу проти колоніально-расистських режимів в Африці веде Українська Радянська Соціалістична Республіка, представники якої беруть активну участь у роботі сесій Генеральної конференції та її керівних органів.

На XV сесії Генеральної конференції (жовтень — листопад 1968 р.) представники від УРСР підтримали вимогу делегатів до Виконавчої ради і Генерального директора «подати всебічну допомогу народам, які борються за своє визволення від колоніального панування», а також «активно сприяти виконанню Декларації 1960 р. про надання незалежності колоніальним країнам і народам»¹⁹. На цій же сесії радянські делегати виступили з справедливою критикою Секретаріату ЮНЕСКО, який не розробив конкретних заходів щодо подання допомоги португальським колоніям (Анголі, Мозамбіку, Гвінеї-Бісау та Намібії). СРСР і соціалістичні країни активно сприяли прийняттю сесією додаткової резолюції 24 країн Африки, в якій Генеральна конференція гнівно засудила позицію уряду Португалії і закликала всі держави припинити будь-яке співробітництво з цією країною в галузі освіти, науки і культури²⁰.

¹⁶ ЮНЕСКО. Акты Генеральной конференции, XII сес. Резолюции, Париж, 1962, стор. 79—81.

¹⁷ ЮНЕСКО. Акты Генеральной конференции, XIV сес. Резолюции, Париж, 1966, стор. 110—111 (Рез. 10).

¹⁸ Records of the General Conference, XIV ses., Paris, 1966, Doc. 14 C/DR 143, стор. 936.

¹⁹ ЮНЕСКО: 15 C/DR (PLEN)7 від 13 листопада 1968 р., Париж, 1968.

²⁰ Док. ЮНЕСКО: 15 C/DR (PLEN)8 від 13 листопада 1968 р.

Виступаючи на XVI сесії Генеральної конференції, представник УРСР підкреслив, що «українська делегація буде голосувати проти рішення Комітету по перевірці повноважень, оскільки повноваження делегації Португалії недійсні. Представники уряду цієї країни, який здійснює політику колоніалізму і расової дискримінації в Африці, не можуть займати в ЮНЕСКО місце доти, доки він не відмовиться від своєї політики колоніального панування»²¹.

Борючись за втілення у життя позитивних рішень ЮНЕСКО, радянські представники в її законодавчих органах витримують запеклі атаки західних держав, які виступають проти будь-якої ефективної допомоги народам Африки, що борються. Так, весною 1970 р. делегат від СРСР проф. В. К. Собакін на 84 сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО запропонував піти назустріч Африканській партії незалежності Гвінеї і Зеленого Мису, яка через Організацію Африканської Єдності звернулася до ЮНЕСКО з проханням допомогти їй у виданні підручників для шкіл визволених районів. Відповідаючи на заперечення західних делегатів, радянський представник заявив, що порушенням принципів міжнародного права і втручанням у внутрішні справи народів є колоніалізм, а не боротьба з ним. Виконавча рада все ж прийняла надто непослідовне рішення — подавати допомогу тільки біженцям з африканських територій.

Проте вже на 85 сесії Виконавчої ради (осінь 1970 р.) та на XVI сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО СРСР й інші соціалістичні країни добилися прийняття резолюції, згідно з якою допомога ЮНЕСКО повинна подаватися всьому населенню та організаціям визволених від колоніального гноблення територій²².

Виконуючи рішення Генеральної конференції, в січні 1971 р. для зустрічі з представниками ОАЕ та африканських організацій в Ефіопію і Танзанію була направлена спеціальна місія ЮНЕСКО. За підсумками її діяльності Секретаріат ЮНЕСКО, при активній участі радянських співробітників, розробив рекомендації Виконавчій раді про конкретні заходи допомоги. Передбачалося: а) налагодити функціонування інституту середньої і технічної освіти Фронту визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО); б) видати шкільні підручники для визволених районів Гвінеї-Бісау; в) створити центр з підготовки педагогічного персоналу для початкових шкіл та ліквідації неписьменності²³.

Радянський Союз подає й значну матеріальну допомогу африканським країнам в галузі освіти. Про це, зокрема, свідчить відправка 1 млн. зошитів для шкіл визволених районів Анголи, Мозамбіку та Гвінеї-Бісау. Крім того, СРСР встановив 50 стипендій у вищих навчальних закладах для африканців, які брали участь у національно-визвольних рухах²⁴.

У «Проект накреслень середньотермінового плану на 1973—1978 рр.», прийнятий на XVII сесії Генеральної конференції (1972 р.), Радянський Союз та інші соціалістичні країни домоглися включення вимоги про розширення освітньої програми ЮНЕСКО для груп біженців із колоніальних територій і народів, які борються за визволення від колоніального гніту та всіх форм апартеїду.

Молоді африканські держави підтримують миролюбний зовнішньополітичний курс Радянського уряду, який сприяє процесові розрядки міжнародної напруженості.

²¹ Архив Комиссии УССР по делам ЮНЕСКО, XVI сес., К., 1970.

²² General Conference, XVI ses. DR/29 Prov., Paris, 1970, стор. 315.

²³ Див. С. А. Танган. Развивающиеся страны: образование и ЮНЕСКО, М., 1973, стор. 20.

²⁴ «Курьер ЮНЕСКО», 1973, № 11, стор. 24.

На допомогу викладачу історії

ПРО ВИСВІТЛЕННЯ НА УРОКАХ КЕРІВНОЇ РОЛІ КПРС В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розкриття зростання керівної ролі Комуністичної партії в будівництві соціалізму та комунізму є найважливішим завданням викладача курсу історії та суспільствознавства в середній школі. Треба показати дальший розвиток ленінського вчення про партію в Програмі КПРС, у рішеннях XXIII та XXIV з'їздів партії, Пленумів ЦК КПРС, у партійних документах до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення Союзу РСР та ін. Велике значення має доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

На уроках історії та суспільствознавства висвітлюються різні сторони керівництва економічним, соціально-політичним і культурним життям радянського народу, що його здійснює Комуністична партія.

Поряд з вивченням Тез ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» (розділ 1, п. 2), учитель знайомить старшокласників з Постановою ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», в якій сказано: «Спираючись на положення К. Маркса і Ф. Енгельса, на досвід російського і світового робітничого руху, творчо розвиваючи марксизм стосовно до епохи імперіалізму, Ленін створив цільне вчення про партію як найвищу форму революційної організації робітничого класу, всебічно розробив її теоретичні та організаційні основи, стратегію і тактику більшовизму, норми партійного життя і принципи партійного керівництва»¹.

Навчальна програма з суспільствознавства виділяє як самостійне питання характеристику розвинутого соціалістичного суспільства, його рис і особливостей. Враховуючи важливість цього питання, варто завершити вивчення підтеми «Соціалізм — перша фаза комуністичного суспільства» повторювально-підсумковим уроком, у ході якого треба показати, що «головним підсумком найглибших соціально-економічних перетворень, здійснених радянським народом під керівництвом КПРС, є побудова розвинутого соціалістичного суспільства»².

Глибоку характеристику розвинутого соціалістичного суспільства вчитель може знайти в доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», у якій зазначено, що розвинутий соціалізм характеризується високим рівнем розвитку продуктивних сил, наявністю зрілої, добре оснащеної технічної системи господарства як у місті, так і на селі. Завдяки величезним масштабам матеріального виробництва в СРСР, наше суспільство має тепер можливість

¹ Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова Центрального Комітету КПРС, К., 1973, стор. 4—5.

² Там же, стор. 8.

успішно розв'язувати значно ширше коло завдань, у тому числі й у галузі підвищення добробуту народу, забезпечуючи при цьому високі темпи розвитку науки й техніки і зростання виробництва засобів виробництва, можливість вирішувати проблеми, пов'язані з соціалістичною інтеграцією, зміцненням економічного й науково-технічного співробітництва з іншими соціалістичними країнами, надаючи ширшу допомогу країнам, що розвиваються, підтримувати на належному рівні обороноздатність нашої країни, домагаючись нових успіхів в економічному змаганні з капіталізмом.

Конкретний матеріал з цих питань учитель знайде в доповіді А. П. Кириленка на урочистому засіданні, присвяченому 56-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції³, а також у статті Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна «Соціально-економічний розвиток радянського багатонаціонального суспільства», вміщеній у журналі «Коммунист», № 17 за 1972 р.

Висвітлюючи великі досягнення Радянського Союзу, вчитель значає, що розвинутий соціалізм характеризується дальшим зростанням керівної ролі Комуністичної партії в усіх сферах економічного, соціально-політичного та культурного життя. Учнім треба поставити запитання: в чому полягають основні підсумки діяльності Комуністичної партії за сім десятиріч її існування? Відповідаючи на нього, старшокласники розкажуть про ряд етапів героїчної, самовідданої діяльності ленинської партії комуністів. Під керівництвом нашої партії було здійснено першу в світі переможну соціалістичну революцію, яка відкрила епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму й комунізму; було створено Союз Радянських Соціалістичних Республік, виникла нова історична спільність людей — радянський народ, утвердилось інтернаціональне братерство всіх націй і народностей нашої країни, розв'язано національне питання; радянський народ переміг у Великій Вітчизняній війні, відстояв свободу й незалежність нашої Батьківщини, завоювання соціалізму, врятував людство від фашистського рабства; трудящі нашої країни побудували розвинуте соціалістичне суспільство; нині під керівництвом Комуністичної партії радянський народ бореться за здійснення завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС щодо дальшого всебічного розвитку нашого суспільства, створення матеріально-технічної бази комунізму.

Радянські люди впевнені в успішному розв'язанні поставлених партією завдань комуністичного будівництва. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв образно сказав: «Вітер віку, вітер історії, своїм могутнім подихом наповнює вітрила корабля соціалізму. І корабель наш невимовно йде все далі, вперед — до сяючих горизонтів комунізму!»⁴

Розглядаючи процес переростання соціалізму в комунізм, учитель детально зупиниться на керівній ролі партії в комуністичному будівництві в нашій країні, роз'яснить всемірне піднесення ефективності суспільного виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, вдосконалення системи управління соціалістичною економікою, найраціональніше використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, підвищення дієвості соціалістичного змагання — це ключові проблеми, від успішного вирішення яких великою мірою залежить виконання програми, розробленої XXIV з'їздом КПРС. Л. І. Брежнєв слушно підкреслював: «Головне завдання зараз — це круто змінити орієнтацію, пере-

³ «Радянська Україна», 8 листопада 1973 р.

⁴ Л. І. Брежнєв. Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 48.

нести наголос на інтенсивні методи ведення господарства, забезпечити тим самим серйозне підвищення ефективності економіки. Йдеться про те, щоб економічне зростання дедалі більшою мірою відбувалося шляхом підвищення продуктивності праці і прискорення науково-технічного прогресу, шляхом повнішого використання діючих виробничих потужностей, шляхом підвищення віддачі від кожного вкладеного в господарство карбованця, кожної тонни використуваного металу, палива, цементу, добрив»⁵.

Ці важливі положення вчитель може конкретизувати таким фактичним матеріалом. Приріст промислової продукції в СРСР становив у 1973 р. 7,3% замість 5,8%, встановлених планом. Перевиконано планові завдання підвищення продуктивності праці. Великих успіхів досягнуто в сільському господарстві: зібрано 222,5 млн. т, або 13,6 млрд. пудів зерна — набагато більше, ніж будь-коли в історії Радянської держави; одержано рекордний урожай бавовни. Перевершено план підвищення реальних доходів населення. Більш як 11 млн. чол. поліпшено житлові умови⁶.

Доцільно доручити одному з учнів підготувати повідомлення про успіхи своєї області, міста, району чи села.

Багато десятикласників після закінчення школи почнуть працювати в сфері матеріального виробництва — на заводах, фабриках, у колгоспах. Тому слід приділяти більше уваги економічній освіті учнів. Зокрема, вони мають знати основні завдання дев'ятої п'ятирічки, прагнути особистої участі у великих зверненнях радянського народу.

В доступній формі на уроках та під час позакласної роботи треба розповісти учням про вдосконалення структури управління промисловою, інформувати їх про хід всенародного соціалістичного змагання.

Комуністична партія виховує у молоді високу трудову дисципліну, сумлінне ставлення до праці, чіткість, організованість: «Ми, товариші, будуємо не царство нероб, де ріки молочні та береги киселеві, — говорив Л. І. Брежнєв, — а найорганізованіше, найпрацьовитіше суспільство в історії людства. І жити в цьому суспільстві будуть найбільш працьовиті і сумлінні, організовані і високосвідомі люди»⁷.

Важливе навчально-виховне і практичне значення має розкриття суті сучасної науково-технічної революції в умовах розвинутого соціалізму та докорінної відмінності від подібного процесу за капіталізмом, показ величезної уваги, яку приділяє Комуністична партія проблемам науково-технічної революції, її практичному застосуванню з метою дальшого розвитку Радянської країни.

КПРС постійно дбає про зростання продуктивності праці, що є основою інтенсифікації виробництва, економії суспільних трудових затрат. Характерні щодо цього такі дані: на виробництво валового суспільного продукту вартістю в 1 млн. крб. у 1960 р. витрачалася праця 267 робітників, у 1970 р. — вже тільки 150, а в 1975 р. потрібна буде праця лише 113 робітників⁸.

На вивчення теми курсу суспільствознавства «Комуністична партія Радянського Союзу — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства» програма відводить 4 години. Пропонуємо такий план: Комуністична партія — авангард усього народу, політичний керівник робітничого класу, всіх трудящих. ВЛКСМ — її бойовий помічник і резерв; Програма і Статут партії, XXIV з'їзд КПРС про розвиток партії й

⁵ Там же, стор. 93.

⁶ «Радянська Україна», 18 грудня 1973 р.

⁷ Л. І. Брежнєв. Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. стор. 102—103.

⁸ «Коммунист», 1973 р., № 14, стор. 65.

деякі питання внутріпартійного життя; зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві; КПРС — складова частина міжнародного комуністичного руху, боротьба КПРС за єдність і згуртування його на основі марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму. Висвітлюючи цю тему, вчитель спирається на знання учнів з історії СРСР, УРСР і новітньої історії.

В розділі IX програми з історії СРСР і УРСР, що вивчається випускниками в третій чверті навчального року, вчитель розглядає питання, зв'язані з розширенням керівної ролі КПРС у період розгорнутого соціалізму. На основі вивчення матеріалів XXIII і XXIV з'їздів КПРС, рішень Пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України учні усвідомлюють суть партійного керівництва економічним, соціально-політичним і культурним життям радянського суспільства.

Тема VI курсу новітньої історії в 10 класі передбачає детальне висвітлення міжнародного значення XXIV з'їзду КПРС, показ дальшої розробки проблем світового революційного руху в Програмі КПРС, у рішеннях XXIII і XXIV з'їздів партії, вивчення боротьби КПРС за єдність світового комуністичного руху на основі марксизму-ленінізму й пролетарського інтернаціоналізму.

Для узагальнення знань доцільно організувати роботу учнів над промовою Л. І. Брежнєва, виголошеною при закритті XXIV з'їзду КПРС.

Аналіз на уроках історії СРСР і УРСР підсумків третього, вирішального року п'ятирічки дасть змогу показати, як Комуністична партія спрямовує енергію, досвід, уміння й трудовий ентузіазм радянського народу на розв'язання корінних завдань дев'ятого п'ятирічного плану. Вчитель має показати великі й благородні зусилля КПРС, спрямовані на втілення в життя Програми миру, виробленої XXIV з'їздом КПРС.

На уроках суспільствознавства учні поглиблюють і узагальнюють раніше здобуті знання про керівну роль партії.

Враховуючи важливість і складність матеріалу, переважно застосовується лекційний метод викладу, хоч час від часу доцільно вдаватися й до елементів бесіди.

В процесі вивчення теми учні можуть підготувати такі реферати: «Комсомол — бойовий помічник і резерв партії», «Комуністи — сучасні прометеї», «Розповідь про знайомого комуніста». Виклад можна зробити емоційнішим, якщо збагатити його образами з художньої літератури, скориставшись, наприклад, матеріалами збірника «Коммунисты» (М., 1957), віршем О. Межирова «Коммунисты, вперед!» («Комсомольская правда», 20 грудня 1966 р.). Уривки зі статей «Правды» під рубрикою «Комуністи сімдесятих» дають можливість розкрити героїку наших днів, показати чудові зразки служіння народові комуністів — робітників, колгоспників, інтелігентів.

Головну увагу на першому уроці даної теми слід приділити розкриттю питання про те, що відрізняє Комуністичну партію від усіх інших політичних партій, визначає її керівну роль у соціалістичному суспільстві. Дуже доречно тут навести слова Л. І. Брежнєва: «...ми, комуністи, — народ неспокійний. Ми хочемо зробити якнайбільше для поліпшення життя народу, для його щастя — і зробити по можливості швидше. В цьому, очевидно, одна з особливостей нашої партії.

Інша її особливість — в тому, що партія не тільки сама бореться за народні інтереси, а й уміє піднімати на цю боротьбу, вести за собою найширші маси трудящих. І народ відповідає партії високою активністю, масовим трудовим героїзмом»⁹.

⁹ Л. І. Брежнєв. Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік стор. 80—81.

Законспектувавши ці слова, учні повинні підібрати до них відповідний ілюстративний матеріал.

Далі вчитель показує джерела сили й непереможності Комуністичної партії, яка в своїй діяльності керується єдино правильною, науковою теорією марксизму-ленінізму. Комуністи — це партія революційної дії, яка нерозривно пов'язує теорію і практику в боротьбі за щастя людства. Для партії немає нічого вищого за інтереси народу. Сила комуністів — у високій згуртованості й залізній партійній дисципліні, в ленінських принципах організації, на яких вона заснована. Запорукою перемог на всьому її героїчному шляху є ідейна й організаційна єдність. Важливе джерело сили партії — самовідданість комуністів. Характерна риса КПРС — її послідовний інтернаціоналізм.

Особливу увагу учнів треба звернути на те, що партія є, насамперед, політичним вождем народу. Політика партії відповідає об'єктивним закономірностям розвитку суспільства, базується на марксистсько-ленінській теорії, відображає корінні інтереси радянського народу. Комуністична партія є також організатором, вихователем мас. Вона сприяє їх енергію й трудовий ентузіазм на здійснення цієї політики.

Для підготовки реферату «Комсомол — бойовий помічник і резерв партії» учні можуть знайти матеріали в посібнику для системи комсомольської освіти¹⁰. В учнівських виступах повинно бути підкреслено, що ленінська партія завжди приділяла велику увагу молоді, розглядаючи її як свого помічника в комуністичному будівництві. В резолюції XXIV з'їзду КПРС говориться: «В сучасних умовах дедалі більше зростають роль і значення комсомолу як резерву і найближчого помічника партії в комуністичному вихованні підростаючого покоління і будівництві нового суспільства. Центральне завдання комсомолу — виховувати молодь в дусі комуністичної ідейності, радянського патріотизму, інтернаціоналізму, високої організованості і дисциплінованості, вести серед молоді активну пропаганду досягнень і переваг соціалістичного ладу, добиватися, щоб кожна молода людина була активним будівником нового суспільства»¹¹.

Із звітної доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові вчитель може використати такий матеріал: у 1966—1971 рр. до партії вступило 1350 тис. комсомольців, що становить 45% її поповнення. Зросла суспільно-політична активність комсомолу. Більш як півмільйона депутатів міських Рад і близько 20% депутатів Верховної Ради СРСР — молодь¹². Величезним є вклад комсомолу в комуністичне будівництво: 7 млн. комсомольців брали участь в огляді технічної творчості молоді; 300 тис. добровольців направлені комсомолом на найважливіші будови країни: 100 великих промислових об'єктів оголошені Всесоюзними ударними комсомольськими будовами; 200 тис. юнаків і дівчат пішло працювати на підприємства торгівлі та громадського харчування, 1 млн. 200 тис. молодих людей взяли за оволодіння сільськими технічними професіями і т. д. Свідченням сумлінної праці на благо Батьківщини, вірності ленінським заповітам є нагородження 660 тис. комсомольців ювілейними медалями «За доблесну працю. В ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»¹³.

На другому уроці з даної теми необхідно підкреслити, що Комуністична партія була і залишається партією найпередовішого, найреволюційнішого робітничого класу, й нагадати при цьому ленінські слова:

¹⁰ Е. Бугаєв. Беседи о партии, М., 1972, розд. VIII.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 229—230.

¹² Там же, стор. 91.

¹³ Е. Бугаєв. Назв. праця, стор. 331.

«Звичайно, Робітнича партія здебільшого складається з робітників. Однак, чи є партія дійсно політичною робітничою партією чи ні, це залежить не тільки від того, чи складається вона з робітників, але також від того, хто нею керує і який зміст її дій і її політичної тактики. Тільки це останнє і визначає, чи маємо ми перед собою дійсно політичну партію пролетаріату»¹⁴. На ХХІІІ з'їзді КПРС вказувалося, що провідне місце в соціальному складі партії має належати робітничому класові.

Цікаву таблицю, що характеризує постійне зростання питомої ваги робітників у складі КПРС, можна знайти у статті «КПРС — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства»¹⁵.

Під час вивчення цієї теми надзвичайно важливо показати постійний ріст рядів партії, який свідчить про посилення її авторитету в народі, прагнення найкращих представників робітничого класу, селянства та інтелігенції зв'язати свою долю з ленінською партією комуністів. На 1 січня 1973 р. в партії було 14 821 031 членів і кандидатів¹⁶.

За роки Радянської влади постійно відбувається об'єктивний і неухильний процес інтернаціоналізації складу партії: якщо в дореволюційні роки вона об'єднувала представників 25 національностей, то в 1922 р. в складі КПРС були вже представники 70, а нині — 130 національностей¹⁷.

Надзвичайно велике значення для виховання поваги учнів до Комуністичної партії має розповідь учителя про високі вимоги до партійців. На ХХІV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв говорив: «Якщо ти комуніст, твій обов'язок не пасувати перед труднощами, не піддакувати відсталим настроям, а бути свідомим і активним бійцем партії. І в праці, і в громадському житті, і в навчанні, і в побуті — завжди і всюди комуніст повинен залишатися комуністом, з гідністю носити високе звання члена нашої ленінської партії»¹⁸.

Зразком служіння народові, справі комунізму є життя В. І. Леніна. «Життя Леніна — подвиг. Це — життя, яке пройшло в творчій роботі думки і безустанній революційній дії, в ідейних і політичних битвах. Ленін втілює у собі найвидатніші риси пролетарського революціонера: могутній розум, усе долаючу волю, священну ненависть до рабства і гноблення, революційну пристрасть, послідовний інтернаціоналізм, безмежну віру в творчі сили мас, величезний організаторський геній»¹⁹.

Цю думку вчитель може проілюструвати рядом промовистих фактів. Наведемо приклад. У 1935 р. московська радіостанція попросила своїх закордонних слухачів відповісти на запитання: хто, на їх думку, найвеличніша людина з усіх, чиї імена збереглися в історії людства? Ось одна з багатьох сотень відповідей, що прийшла з Бельгії: «Ленін. Він більше зробив добра за сім років, ніж усі великі люди світу за 20 століть»²⁰.

Характерною рисою В. І. Леніна була принциповість, особливо, коли справа торкалась партії, інтересів народу, дисципліни та обов'язку комуніста, непримиренність у боротьбі з ідейними ворогами. Цікавий і

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 221—222.

¹⁵ «Коммунист», 1973, № 13, стор. 13—25.

¹⁶ Там же, стор. 22.

¹⁷ І. Курас. КПРС — партія пролетарських інтернаціоналістів.— «Під прапором ленінізму», 1973 р., № 19, стор. 14.

¹⁸ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 109—110.

¹⁹ До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Збірник документів і матеріалів, К., 1970, стор. 30.

²⁰ О. Битов. Самый главный предмет.— «Учительская газета», 30 серпня 1969 р.

повчальний матеріал з цього питання вчитель знайде у статті О. Фіногеєва «Ленін і народ»²¹.

На уроці можна запропонувати учням пригадати біографії чудових комуністів — представників ленінської гвардії більшовиків, розповісти про наших сучасників — героїв дев'ятої п'ятирічки, з яких треба брати приклад тим, хто починає життя.

На третьому уроці — «Зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві» — вчитель спочатку зупиниться на тому, що питання про керівну роль партії в боротьбі за соціалістичну революцію, за побудову соціалізму й комунізму займає найважливіше місце в сучасній ідеологічній боротьбі. Наші ідейні вороги всіляко намагаються посіяти недовіря до комуністів, послабити їх вплив на широкі маси трудящих. Питання керівної ролі Комуністичної партії стало вузловим пунктом у боротьбі між марксистами-ленінцями й представниками різних течій і форм опортунізму.

Однак зростання керівної ролі партії робітничого класу — об'єктивний, закономірний, єдиний процес, який охоплює всі етапи боротьби як за перемогу соціалістичної революції, так і за побудову соціалізму й комунізму. Закономірність цього процесу зумовлена тим, що соціалістична революція, будівництво соціалізму й комунізму здійснюються не стихійно, а є результатом свідомої діяльності робітничого класу, всіх трудящих. Далі вчитель підводить учнів до розуміння того, що керувати цією діяльністю, нести соціалістичну свідомість у маси, організувати їх на будівництво нового суспільства може тільки Комуністична партія, яка об'єднує в своїх рядах найкращих представників робітничого класу, всіх трудящих, озброєна знаннями законів суспільного розвитку, володіє досвідом переконання мас, керівництва ними.

В матеріалах і документах XXIV з'їзду КПРС цьому питанню приділяється велика увага.

Дальше посилення керівної ролі партії визначається зростанням масштабів і все складнішими завданнями, що постають у ході комуністичного будівництва, потребують дедалі вищого рівня політичного та організаційного керівництва. Комуністична партія визначає напрямок, обсяг і темпи економічного розвитку країни, структуру народного господарства, шляхи підвищення продуктивності праці, забезпечення науково-технічного прогресу, форми й методи господарського керівництва.

Складні питання вирішує КПРС у галузі зовнішньої політики. Забезпечення сприятливих зовнішньополітичних умов для будівництва комунізму, дальшого зміцнення єдності й згуртування світової системи соціалізму, підтримка національно-визвольного руху й розвиток всебічного співробітництва з країнами, що розвиваються, боротьба проти агресивної політики імперіалізму, за міцний мир між народами, за відвернення нової світової війни — ось основні проблеми, які щодня в складних міжнародних умовах доводиться розв'язувати партії.

Велику увагу вчитель має приділити квітневому (1973 р.) Пленумові Центрального Комітету Комуністичної партії, який заслухав і обговорив доповідь Л. І. Брежнєва про міжнародну діяльність ЦК КПРС, спрямовану на втілення рішень XXIV з'їзду партії. В прийнятій Пленумом постанові цілком і повністю схвалюється здійснена Політбюро робота для забезпечення міцного миру в усьому світі і надійної безпеки для радянського народу, який буде комунізм²². Учні повинні знати про величезне

²¹ «Під прапором ленінізму», 1969 р., № 3.

²² «Коммунист», 1973, № 7, стор. 1—2.

схвалення, з яким зустріли радянські люди й усе прогресивне людство присудження Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. І. Брежнєву міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами».

Вчитель використовує також матеріали Всесвітнього конгресу миролюбних сил у Москві (жовтень 1973 р.) й на основі вивчення виступу Л. І. Брежнєва на конгресі поглиблює знання учнів про послідовну миролюбну політику КПРС і Радянського уряду.

Висока ідейність радянських людей, глибоке розуміння ними політики партії знаходять свій яскравий вияв у таких патріотичних починаннях останнього часу, як всенародне змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, за гідну зустріч 50-річчя утворення СРСР, за успішне виконання накреслень дев'ятої п'ятирічки.

Зростання керівної ролі партії зумовлюється далшим розвитком соціалістичної демократії, підвищенням ролі громадських організацій. Розширення і вдосконалення соціалістичної демократії, все активніша участь усіх радянських людей в управлінні державою, в керівництві господарським і культурним будівництвом, поліпшення роботи держапарату, посилення народного контролю за його діяльністю — головні напрямки політичного розвитку радянського суспільства на шляху до комунізму.

Побудована на принципі демократичного централізму, партія дбає про поширення послідовного демократизму й свідомої дисципліни на всі сфери життя радянського суспільства, забезпечує дальший розквіт як безпосередньої, так і представницької демократії. Будучи глибоко інтернаціоналістською організацією, маючи величезний авторитет, діючи методом переконання мас, Комуністична партія спрямовує діяльність державних і громадських організацій, домагається єдності всіх націй і народностей нашої країни, веде їх по шляху до комунізму.

Партійне керівництво будується на переконанні й силі ідейного впливу, спирається на цілковите довір'я трудящих до політики партії, на визнання її вождем і організатором мас.

В умовах комуністичного будівництва, як ніколи раніше, стає необхідним свідоме застосування суспільних законів і закономірностей. У зв'язку з цим найважливішим завданням партії й запорукою успішного будівництва нового суспільства стає творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії говориться: «ідеологічне осмислення явищ суспільного життя, його головних тенденцій, дає партії змогу передбачити хід суспільних процесів, виробляти вірний політичний курс, уникати помилок і суб'єктивістських рішень»²³.

Характеризуючи ідейно-теоретичну роботу партії на сучасному етапі, вчитель зосереджує увагу учнів на таких її напрямках: дальший розвиток вчення про керівну роль Комуністичної партії; конкретизація шляхів створення матеріально-технічної бази комунізму, розробка сучасних методів планування та управління соціалістичним народним господарством, а також шляхів підвищення його ефективності, розробка аграрної політики партії на сучасному етапі; правильне об'єктивне висвітлення історії нашого суспільства, гостра критика будь-яких спроб з непартійних, нектасових позицій оцінювати шлях радянського народу, применшувати значення його соціалістичних завоювань; розробка разом з іншими братніми комуністичними й робітничими партіями принципів розвитку світової системи соціалізму; аналіз нових явищ у розвитку сучасного капіталізму, які відбуваються під впливом науково-технічної революції та класової боротьби в розвинутих капіталі-

²³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 115.

стичних країнах; аналіз сучасного національно-визвольного руху, нових умов боротьби за мир, проти розв'язання третьої світової війни. Важливим завданням є викриття буржуазної ідеології, спроб правих і «лівих» опортуністів вихолостити революційне вчення пролетаріату, у викривленому вигляді зобразити практику комуністичного будівництва, світового революційного руху.

Щоб підсумувати урок, треба зупинитися на питанні про дальший розвиток XXIV з'їздом КПРС учення про керівну роль партії. Аналізуючи внутрішню й міжнародну обстановку, нову розстановку сил на міжнародній арені, економічний, соціально-політичний і духовний розвиток нашого суспільства, партія визначила шляхи його дальшого розвитку. Дійовим засобом підвищення керівної ролі партії є вдосконалення внутріпартійної роботи, дальше розгортання партійного будівництва. З'їзд зазначив, що одним із напрямків посилення керівної ролі партії є поліпшення діяльності первинних партійних організацій, яких на той час налічувалося в КПРС близько 400 тис.

Підручники з історії СРСР, УРСР, новітньої історії та суспільствознавства дають достатньо фактичного матеріалу з теми останнього уроку. Але в домашньому завданні слід передбачити самостійну роботу учнів над IV розділом Звітної доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії — «Розвиток партії і деякі питання внутріпартійного життя», а також над Постановою ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП».

Успішне засвоєння учнями питання про керівну роль партії значною мірою залежить від умілої організації їх самостійної роботи, від різноманітності форм і методів вивчення матеріалу, поєднання занять на уроці з позакласною роботою учнів.

Н. С. Кветний, С. Г. Притвар, Б. Й. Рабічер

ЛЮДИ ВИСОКОГО ОБОВ'ЯЗКУ

Комуністична партія Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни скеровувала всі діла й помисли нашого народу на перемогу над гітлерівськими загарбниками. Комуністи — вірні солдати своєї партії, люди високого обов'язку, міцної дисципліни й незламного ідейного гарту — були в авангарді бійців-фронтовиків, партизанів і підпільників, які громили ворога, а також на трудовому фронті, де кувалася наша зброя. Особистим прикладом, самовідданістю, бойовою доблестю, трудовим ентузіазмом комуністи запалювали воїнів і трудівників на масовий героїзм, цементували їх ряди, вели до перемоги.

ЦК КП(б)У в ті роки був бойовим штабом всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України. Він, зокрема, керував створенням партизанських формувань і підпільних груп, безпосередньо спрямовував їх бойову діяльність, розв'язуючи невідкладні питання через Український штаб партизанського руху, ЦК ЛКСМУ, місцеві партійні та комсомольські органи.

Авторові цих рядків довелося в той час працювати в апараті ЦК КП(б)У. Тепер, через три десятиріччя, його спогади про конкретні події, про людей, імена яких увійшли в історію, становлять певний інтерес.

НА ЧОЛІ — ПОЛІТБЮРО

У перші дні війни секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко проводив нараду апарату. Він широко поінформував присутніх про становище на фронтах, виклав і роз'яснив завдання, які належало розв'язати партійному апаратові у военний час. Окремо Михайло Олексійович зупинився на питанні про добір керівного складу для партійного підпілля та партизанських формувань. Перед відділом кадрів, у якому я працював інструктором, та організаційно-інструкторським відділом постали нові складні завдання. Значна частина відповідальних працівників уже пішла на фронт, а найближчим часом склад апарату мав ще скоротитися. Від кожного, хто залишався, вимагалася особливе напруження і самовідданість. Усі ми були готові виконати найскладніші завдання.

Бодай коротко треба сказати про М. О. Бурмистенка. Його глибоко поважали за широкий кругозір, компетентність, надзвичайну внутрішню зібраність, що була, мабуть, основною рисою характеру. Для всіх, а особливо молодших, велике значення мало те, що М. О. Бурмистенко належав до покоління комуністів, яке гартувалося у полум'ї громадянської війни і прийшло до партії, щоб разом з партквитком одержати гвинтівку і збройно захищати молоду радянську республіку від зовнішніх і внутрішніх ворогів.

...Ще шістнадцятирічним юнаком Михайло Бурмистенко боровся з контрреволюційними куркульськими бандами. Йому не минуло й сімнадцяти, коли в березні 1919 року він вступив до більшовицької партії, на початку 20-х років працював в органах ВЧК — ДПУ, очолював повітовий комітет комсомолу. Після служби в Червоній Армії вчився: здобув ґрунтовну освіту в Ленінградському комвузі та Комуністичному інституті журналістики в Москві. Редагував обласну газету. З 1932 року

Михайло Олексійович — на керівній партійній роботі, а з 1933 — в апараті ЦК ВКП(б), спочатку інструктор, потім заступник завідуючого відділом керівних партійних органів. З січня 1938 року він — другий секретар і член Політбюро ЦК КП(б)У.

Всі, хто знав Михайла Олексійовича, брали собі за зразок його стиль роботи, високу вимогливість до підлеглих, а передусім — до самого себе, чіткість, високе почуття відповідальності.

У дні, про які я почав свою розповідь, мене викликав секретар ЦК по кадрах М. С. Співак і наказав разом з двома іншими працівниками (лектором ЦК А. І. Горобеем та інструктором сільськогосподарського відділу Я. Н. Хильченком) виїхати до Житомира.

— З'явитесь в обком партії до уповноваженого ЦК товариша Гречухи, він дасть вам і загальні настанови, й конкретні доручення. Виїхати треба сьогодні ж.

У призначений час ми всі троє були в Житомирі, у М. С. Гречухи. Член Політбюро ЦК КП(б)У, Голова Президії Верховної Ради Української РСР М. С. Гречуха одразу прийняв нас. Він детально розповів про тяжкі бої Червоної Армії проти німецько-фашистських військ на Південно-Західному фронті, про те, що під тиском переважаючих сил ворога наші війська змушені відступати з боями, знищуючи живу силу й техніку гітлерівців, про необхідність організації партійного підпілля на території, яка може бути тимчасово захоплена ворогом.

Потім він запитав мене:

— Ви раніше працювали в Новограді-Волинському?

Я підтвердив.

— Дуже добре. Значить, ви знаєте це місто, а, можливо, й пам'ятаєте кого-небудь з місцевих жителів. Сьогодні ж виїжджайте туди. В райкомі зустрінете другого секретаря обкому партії товариша Колесникова, разом визначите потрібних людей, дасте їм необхідні установки й рішенням райкому оформите на підпільну роботу.

Прибувши до Новограда-Волинського, я зустрівся з Д. Т. Колесниковим. Ми накреслили план дій. Разом з секретарем райкому партії почали переглядати облікові картки місцевих комуністів. Треба було підібрати людей непризовного віку, таких, які потім не викликали б підозри. До того ж, вони мали бути достатньо зрілими політично, не дуже помітними за посадами та місцем роботи. Проте знайти таких людей було нелегко — майже всі комуністи були вже на фронті. Переглянувши багато облікових карток, ми відібрали для особистого знайомства з їх власниками близько двадцяти, склали список з домашніми адресами й через працівників райкому, які чергували вночі, почали викликати цих товаришів. Після першої загальної бесіди залишилося чоловік із п'ять, яких ми знову викликали й повели вже конкретнішу розмову. При цьому з'ясувалося, що потрібних людей ми поки що не виявили. Довелося все починати спочатку.

Вранці 3 липня в Новоград-Волинському райкомі партії ми слухали по радіо промову Й. В. Сталіна, в якій він виклав зміст директиви ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 29 червня про розгортання всенародної боротьби з німецько-фашистськими загарбниками, про допомогу Червоній Армії, зміцнення її тилу, необхідність швидкого й рішучого переведення всієї роботи на воєнний лад.

...Коли, нарешті, почали намічатися потрібні кандидатури, до райкому зайшов полковник і повідомив:

— Німецькі танки прорвалися до Корця, за двадцять вісім кілометрів звідси. Міст через Случ замінований. Прошу, товариші, терміново зібратися й переїхати на той бік річки.

Довелося припинити роботу, як кажуть, напівдорозі. Швидкий розвиток воєнних дій і на інших напрямках перешкодив підготовці потрібної кількості людей для роботи в підпіллі.

Повернувшись до Києва, ми знову включилися в роботу. Як і раніше, підтримували постійний зв'язок з обкомами, інформували секретарів ЦК з питань, які виникали в місцевих партійних органах, зокрема, у справі організації партійного підпілля й партизанського руху. Копітку й відповідальну роботу по виконанню вказівок ЦК КП(б)У щодо формування партизанських загонів та добору комуністів для партійного підпілля здійснювали з перших днів війни заступник завідуючого відділом кадрів Л. П. Дрожжин, а також завідуючий сектором партійних кадрів Н. К. Жуковський. Працівники апарату ЦК контролювали й конкретно допомагали партійним органам міста організовувати оборону Києва, налагоджувати виробництво продукції для потреб фронту, розв'язувати безліч питань, пов'язаних з евакуацією підприємств, складів, елеваторів. Мені, зокрема, довелося тривалий час організовувати вивезення хліба зі складів, розміщених на станції Борщагівка.

Наприкінці липня було прийнято рішення перевести апарат ЦК до Харкова, а в Києві залишити невелику групу — близько 20 чоловік — на чолі з секретарем ЦК по пропаганді Й. Г. Лисенком та секретарем ЦК по транспорту О. С. Ніколаєнком. До цієї групи включили й мене. Ввійшло сюди ще й приблизно стільки ж співробітників НКВС, які охороняли приміщення, обслуговували бюро перепусток. Основним завданням нашої групи було — допомагати партійним органам Києва в організації оборони міста, розв'язувати різні невідкладні питання, з якими населення зверталось до ЦК КП(б)У.

ПІДПІЛЬНИК ВІКТОР ХОХЛОВ

Наприкінці серпня 1941 року мені подзвонив давній і досить близький знайомий киянин Віктор Хохлов. Ми зустрілися в приміщенні ЦК й довго розмовляли, головним чином, про бурхливий розвиток воєнних подій, про серйозні випробування, які, напевне, доведеться нам витримати. Згадали й події семилітньої давності: як обоє разом були призвані до Червоної Армії, проходили в одному з підрозділів курс молодого бійця, як нас направили в одну роту, де Віктора обрали парторгом, а мене — комсоргом. Близько двох років ми разом ходили тоді в караул, на стрільбища, на різні аеродромні роботи, жили в одній казармі, мріяли і фантазували, як це буває з двадцятидволітніми...

Тепер ми були вже дещо інші. В. Хохлов став ще кремезнішим і якимсь аж надто зосередженим. Це була прекрасна людина. Дід його — Федір і батько — Гнат — робітники-металісти знаменитого київського заводу, який тепер називається «Більшовик», їхній нащадок — Віктор — кадровий робітник «Більшовика», токар високої кваліфікації, людина, яких називають робітничою кісточкою — плоть від плоті і кров від крові знаменитого російського пролетаріату. Він пройшов школу ленінського комсомолу, а в двадцять років (у 1932 р.) став членом Комуністичної партії. Я добре знав, що Віктор як комуніст — людина ідейно стійка, надзвичайно дисциплінована й організована, правдива й чесна, у стосунках з товаришами — щира і скромна.

Ми вже прощалися. Дуже кортіло запитати Віктора, чому він і досі в Києві, що робить? Проте якеś інтуїтивне відчуття змусило утриматися від такого прямого запитання.

— До зустрічі в Києві після цілковитого розгрому гітлерівців, — сказав Хохлов, тиснучи мені руку.

Пізніше мені стало відомо, що В. Г. Хохлов був залишений в окупованому ворогом Києві як заступник секретаря Київського підпільного міськкому партії. Він вів велику роботу, організовуючи боротьбу проти окупантів, згуртовуючи патріотів, для яких сам був взірцем безстрашного підпільника-бійця¹. Віктор віддав своє життя цій боротьбі, але справу, якій він служив, продовжили його бойові друзі комуністи-підпільники². 2 травня 1945 року В. Г. Хохлов посмертно нагороджений орденом Леніна.

13 вересня секретар ЦК Й. Г. Лисенко зібрав нашу групу на інструктаж. Нам повідомили, що ворог оточив Київ, ведеться підготовка до кругової оборони міста, в якій ми візьмемо участь як бійці. З цього моменту працівники ЦК КП(б)У буквально вдень і вночі були там, де влаштовувалися бойові точки для оборони міста, формувалися дружини добровольців-ополченців, до яких еступало все здорове населення, щоб разом з частинами Червоної Армії зі зброєю в руках битися проти лютого ворога...

17 вересня ввечері, коли всі зібралися у Й. Г. Лисенка, щоб доповісти про виконання завдань за день, він оголосив, що завтра війська гарнізону залишать бойові рубежі й відступлять за Дніпро. 18 вересня о 10-й ранку, як було наказано, вся наша група зібралася біля приміщення ЦК зі зброєю і, звичайно, без будь-яких особистих речей, навіть без запасу провізії. Автомашинами нас було доставлено на збірний пункт у Дарницькому лісі.

Днів із п'ять ми, разом з військовими частинами, з боями пробивалися з оточення й просувалися на схід. За цей час пройшли від Борисполя через Рогозів і Війтовці (тепер Поділля) до села Борщева, що під Баришівкою. По скупченню військ і цивільного населення ворог вів артилерійський вогонь і завдав нам значних втрат. На світанку, здається, 23 вересня 1941 року вся маса оточених людей з легким озброєнням почала переправлятися через Трубіж у Дернівські й Коржівські ліси. Німці займали вигідні позиції на високих горбах, вкритих лісом. Важка це була переправа... Після Борщева йшли далі на схід малими групами й також весь час з боями, зазнаючи втрат. З цього оточення вдалося вибратися небагатьом з нашої групи. У запеклому бою біля села Недри був убитий секретар ЦК по транспорту О. С. Ніколаєнко, який вів автоматний вогонь по гітлерівцях.

ДВА ЛЕКТОРИ ЦК

Серед тих, хто залишився обороняти Київ, був і лектор ЦК І. П. Ликов. До війни ми разом працювали в ЦК ЛКСМУ, нас обох направили на роботу в апарат ЦК КП(б)У (в 1940 р.), і ми, звичайно, добре знали один одного, а тепер, в умовах війни, зішлись ще ближче. Іванові Петровичу було тоді 35 років. В минулому він — комсомольський працівник з Донбасу, член партії з 1927 року, працював у політвідділі МТС, журналіст³. Тепер ми разом бували у виробничих колективах, навчальних закладах, різних установах, виступали на зборах і мітингах, закликаючи людей допомагати військам гарнізону. А справи буквально накочувалися одна на одну. Треба було зміцнювати оборонні рубежі, добиватися збільшення виробництва боєприпасів, спорядження і продовольства, організовано проводити евакуацію людей та обладнання

¹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, К., 1963, стор. 234, 364—367; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 319, 420.

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-а, спр. 130.

³ Там же, оп. 238, спр. 3, арк. 181.

підприємств, охороняти народне добро й посилювати пильність в зв'язку з підривними діями шпигунів і диверсантів. Усе це нам доводилося робити разом в останні дні перебування в Києві. Разом ми й залишили Київ і зустрілися аж у Борщеві. Домовилися триматись один одного, щоб і далі йти разом.

22 вересня увечері нашій групі з 18 чоловік було наказано перейти на лівий берег Трубежа і звідти повідомити через зв'язківця про місце нашого розташування. У Баришівці ми насочили на засідку німецьких автоматників. Група встигла залягти, але одного бійця німці поранили. Це був Іван Ликов, який лежав поруч зі мною. Ваня застогнав, взяв мою руку і поклав на свою голову... Спочатку я насто-рожився: чому він без каски?.. За мить відчув на голові щось мокре й гаряче...

— Я поранений в голову,— сказав він тихо.

Куля пробила каску і застряла в черепі. Вона процупувалась. Як же бути? Нам необхідно пройти Баришівку, у якій були гітлерівці, треба виконати наказ. Ми не відстрілювались. Один з бійців нашої групи зайшов німецьким автоматникам у тил, кинув туди гранату і стрільба одразу припинилася. Ми з Ликовим порадилися і вирішили, що до ранку він пересидить в укритті, а потім піде в село і попросить покликати лікаря. Йому необхідно було зробити операцію. Я назвав І. Ликову кілька адрес людей, яких знав і вважав надійними, в тому числі й адресу своєї матері, вона жила недалеко. Ми попрощалися...

Наша група виконала наказ: ми пройшли Баришівку, переправилися по запасному мосту через річку і послали червоноармійця з повідомленням. Наступного дня, коли сталася та трагічна битва на Трубежі, полковник Сидорчук вдало перейшов з великою групою бійців на протилежний берег.

Через два роки, коли ця місцевість була визволена, я опитав усіх, куди міг звертатися Ваня, але ніхто нічого не знав. Так і досі точно не відомо, яка доля спіткала цього прекрасного комуніста, патріота, людину, яка все своє недовге життя віддала великій справі Комуністичної партії.

У цій же київській групі був лектор ЦК К. К. Дубина. У перші дні війни ми з ним спільно готували збори і мітинги, на яких він часто виступав з доповідями й промовами. На той час Кузьма Кіндратович був уже цілком зрілим партійним працівником, теоретично підготовленим, з чималим досвідом педагогічної та агітаційно-пропагандистської роботи. До того ж, він був неабияким майстром слова.

...Ось в одному з цехів «Ленінської кузні» перед робітниками виступає старший політрук Дубина. Він час від часу поправляє окуляри в чорній оправі і не дуже голосно, але виразно викладає матеріал доповіді: розповідає про події на фронтах, про діяльність партійних органів Києва, спрямовану на зміцнення оборони міста, вселяє в серця людей віру, що ми обов'язково переможемо ненависного ворога. Ідейна переконаність і партійна пристрасність відчувалися у кожному його слові, у кожному скупому жесті. Безумовно, це був здібний лектор, пропагандист, агітатор.

18 вересня ми разом виїхали з Києва, але вже за Борисполем опинилися в різних групах і тільки через два місяці після виходу з оточення зустрілися у Воронежі. К. К. Дубина залишився працювати в апараті ЦК.

НЕЗАБУТНІ КОМСОМОЛЬЦІ

Разом з групою співробітників ЦК КП(б)У 18 вересня 1941 р. з Києва виїхали перший секретар ЦК ЛКСМУ Я. О. Хоменко, завідуючий військово-фізкультурним відділом Б. І. Миронов та завідуючий відділом піонерської роботи і шкіл Л. Л. Ачкасов.

Борис Іванович Миронов — невисокого зросту, худорлявий, здавалося, не дуже сильний, але насправді міцний і дуже енергійний. Він виділявся в апараті ЦК комсомолу вмінням завжди використовувати нові форми роботи, які народжувалися в гущі комсомольських мас. Пригадую, особливо багато зробив Борис для створення добровільних формувань під час фінсько-радянської війни. Він користувався великим авторитетом серед працівників ЦК ЛКСМУ, був секретарем партійної організації. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Миронов за дорученням секретаріату ЦК ЛКСМУ вів велику роботу, створюючи комсомольські підрозділи у народному ополченні Києва, організовуючи з комсомольців і молоді партизанські загони і групи, які прибували до Києва і звідси переправлялися через лінію фронту.

Лев Львович Ачкасов щодо зовнішності — повна протилежність своєму другові: високий, винятково сильний. Широко ерудований, начитаний, завжди обізнаний з новинками художньої і суспільно-політичної літератури, він прекрасно знав історію дитячого комуністичного руху, був здібним організатором.

Борис Миронов і Лев Ачкасов багато зробили для оборони Києва, для створення партизанських загонів і комсомольського підпілля. Мужньо трималися вони під час прориву з оточення. Вирушивши з Борисполя, щоб з'єднатися з частинами, оточеними в районі Пирятина, мидесь тут розминулися в людській тісноті...

У 1942 році стало відомо, що Л. Ачкасов і Б. Миронов діють у складі підпільних груп в Запоріжжі⁴. Після визволення міста ми дізналися, що Л. Ачкасов (псевдонім Карпенко) і Б. Миронов (Махальчук) були схоплені агентами гестапо і по-звірячому закатовані.

* * *

Наприкінці жовтня 1942 року мене було включено до складу оперативної групи при Військовій Раді Південно-Західного фронту, завданням якої була організація партизанського руху і партійного підпілля на Україні⁵. Перед жовтневими святами ми прибули до Воронежа. 9 чи 10 листопада М. С. Співак зібрав нашу групу (9 чол.) на першу нараду. Він доповів про розподіл обов'язків: начальником групи затверджено його, заступником — А. Н. Зленка. А. Н. Зленку, І. Ф. Чепурному, В. С. Костенку доручалися питання партійного підпілля; Л. П. Дрожжину і В. А. Нарижному — питання партизанського руху; М. А. Кузнецову — комсомольське підпілля. Г. М. Караваєва було відряджено до ЦК ВКП(б) для термінового розв'язання питань, які могли виникати на фронті і в тилу. М. О. Гавриленко — перший заступник завідуючого відділом кадрів — мав стежити за підтриманням контактів з працівниками номенклатури ЦК. Уточнюючи наші обов'язки, М. С. Співак підкреслив, що група особливої уваги повинна приділити встановленню зв'язків з підпільниками та підпільними комітетами, а також відновленню роботи старих та створенню нових шкіл по підготовці кадрів для парти-

⁴ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов, Запорожье, 1959, стор. 182—185; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968, стор. 214—215.

⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 337.

занських загонів. У грудні Воронежська міська Рада надала в розпорядження нашої групи будиночок на вулиці Пушкінській, 40.

Керівництво партійним підпіллям і партизанським рухом в тилу ворога ЦК КП(б)У здійснював через свій апарат, діючі (Харківський, Луганський, Сталінський) обкоми, секретарів обкомів, які перебували в розпорядженні ЦК. Велику роботу вели особисто секретар ЦК КП(б)У по кадрах М. С. Співак і завідуючий організаційно-інструкторським відділом ЦК А. Н. Зленко. Досвідчені партійні працівники, з багатим життєвим досвідом, вони вміло працювали з людьми, кваліфіковано розв'язували важливі спеціальні питання.

Кілька місяців у нашому будиночку, щодня, з ранку до вечора, можна було бачити, як працював із зв'язківцями полковий комісар А. Н. Зленко, а пізно вночі він знову і знову вивчав знаменитий зошит, у якому його ж рукою були записані імена і псевдоніми, явки і легенди членів підпільних комітетів і окремих підпільників.

А. Н. Зленко встановив зв'язок з секретарем Воронежського обкому ВКП(б) по кадрах Некрасовим, який допомагав добирати необхідних людей.

І. Ф. Чепурний підбирав людей для партизанських шкіл. Мені було доручено вести цю роботу у Воронежському обкомі комсомолу. Згодом у нашому будиночку на Пушкінській, 40, з'явилася молодь: Володя Портянко, Толя Коротун, Надя Сарана, Надя Шейко, Зіна Сиромятникова... Нещодавно я зустрівся в Дніпропетровську з Н. О. Сараною. Разом ми згадували ті дні. «Коли почалася війна,—розповідала Надія Онисимівна,—я була студенткою Харківського авіаційного інституту. нас евакуювали до Казані. ...За мобілізацією обкому комсомолу Татарії я пішла вчитися у спецшколу, де й «знайшов» мене Іван Федосійович Чепурний». Те, що зробили ці юнаки та дівчата для підпільних комітетів, назавжди збережеться в пам'яті людей.

З нашою оперативною групою підтримувала найтісніший зв'язок спеціальна група Наркомату внутрішніх справ УРСР, якою керував заступник наркома Т. А. Строкач.

Після визволення від німецько-фашистських загарбників деяких районів Донбасу в лютому 1942 р. апарати ЦК, РНК та Президії Верховної Ради УРСР переїхали до Луганська. Оперативна група фактично припинила своє існування. Всі функції щодо організації і керівництва партійним підпіллям і партизанським рухом повністю зосередилися у відділах ЦК.

* * *

У травні 1942 року було створено Український штаб партизанського руху (УШПР). Потрібний був деякий час для формування апарату УШПР, добору керівного складу. Ця справа дещо затяглася тому, що майже весь апарат ЦК, зокрема, відділ кадрів перебував спочатку у Луганську, потім — у Сталінграді, Саратові і, нарешті, у вересні — жовтні більшість працівників переїхала до Москви.

ЦК КП(б)У розмістився на Тверському бульварі, 18, тут же у флігелях працювали УШПР та ЦК ЛКСМУ. Було завершено формування апарату партизанського штабу, створено необхідну його базу. Начальником штабу було призначено Т. А. Строкача, начальником управління кадрів — Л. П. Дрожжина. Групі секретарів обкомів партії по кадрах було доручено керівництво важливими ланками в УШПР. Серед них — секретар Одеського обкому КП(б)У Л. І. Найдек, секретар Дніпропетровського обкому партії М. М. Кучмій, секретар ЦК КП(б)У по електропромисловості П. П. Мацуй та ін.

Закінчувався важкий 1942 рік. Німецько-фашистські війська підійшли до Сталінграда, де розгорнулися запеклі бої. Поряд з підготовкою до вирішального удару по ворогу на фронтах зміцнювалися партизанські формування. Уже вся країна знала про героїчні бойові дії славних народних месників України, Білорусії, Смоленщини та інших тимчасово окупованих територій. З'єднання, якими командували О. Ф. Федоров, С. А. Ковпак, О. М. Сабуров та інші, успішно громили гітлерівців. Значних втрат ворогу завдавали підпільні організації.

Підпільники й партизани нещадно били ворога, поєднуючи свої сили, діяли в тісному зв'язку.

Ще на початку війни місцеві партійні органи створили спільну матеріальну базу для підпілля і партизан. З наближенням фронту частина підпільників залишалася на своїй території, у містах і селах, у підготовлених для цього пунктах, з часом створила нові партизанські групи і загони (Донбас, Дніпропетровщина та ін.). Інші йшли в ліси на підготовлені бази, активізували діяльність уже створених партизанських загонів і організовували нові (Чернігівщина та ін.). Інколи підпільний партійний орган з'єднувався з діючими на його або суміжній території партизанськими формуваннями і боровся з ворогом спільно (Полтавщина).

В. С. КОСТЕНКО

(Далі буде)

Наш календар

ДО 90-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
О. В. ПІЛАЦЬКОЇ

О. В. Пілацька народилася 18(30) липня 1884 р. в Москві в родині механіка. 1901 р. вона закінчила Ермоло-Маріїнське училище, а 1903 р. поступила на фельдшерські курси при Катерининській лікарні. Тут во-

на зблизилася з революційно настроєними студентами, брала участь в сходках, демонстраціях протесту проти реакційних професорів. Вона організувала явки у себе на квартирі, переховувала нелегальну літературу. 1904 р. Ольга Володимирівна вступила в ряди соціал-демократичної робітничої партії. Напередодні революції 1905 р. відважна революціонерка завідувала складом літератури при Московському комітеті партії і проводила партійну роботу серед друкарських робітників. Під час грудневого збройного повстання 1905 р. в складі санітарної дружини Ольга подавала допомогу пораненим на барикадах робітникам Кушнірзовської друкарні. Після поразки грудневого збройного повстання О. В. Пілацька разом з іншими революціонерами, серед яких був її чоловік — відомий революціонер В. М. Загорський, продовжувала революційну боротьбу в підпіллі, входила до складу Миського районного комітету РСДРП м. Москви.

В складних умовах працювала в той час більшовицька партія, не припинялися масові арешти, обшуки. Уникаючи переслідування поліції, Ольга Володимирівна з чоловіком емігрували до Англії. Восени 1909 р. вона повернулася до Москви, налагодила зв'язки з членами Московського комітету РСДРП, займалася розповсюдженням газет «Пролетарій» і «Соціал-демократ». У вересні 1910 р. Ольгу Володимирівну заарештували і вислали під гласний нагляд поліції в Саратов, але через два місяці вона емігрувала в Лейпціг, де перебував її чоловік. Там була створена група сприяння РСДРП, якою керував відомий діяч партії О. А. П'ятницький. Загорські брали активну участь в роботі групи, зокрема, в підготовці Празької партійної конференції 1912 р. У них зупинялися делегати, які їхали через Лейпціг до Праги, а потім поверталися в Росію. В Лейпцігу відбулася зустріч Ольги Володимирівни з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. Володимир Ілліч приїжджав в це місто, під час одного перебування там жив у Загорських. Зустрічі і бесіди з Володимиром Іллічем допомогли О. В. Пілацькій глибше усвідомити завдання більшовиків в складних умовах підпілля та світової війни.

Напередодні світової війни О. В. Пілацька повернулася в Росію, до Москви, зв'язалася з підпільними більшовицькими організаціями, вела революційну пропаганду серед робітників. Вона працювала тоді перекладачем англійської мови у Російсько-американській торговельній палаті.

Після Лютневої революції 1917 р. Московський комітет РСДРП направив О. В. Пілацьку партійним організатором в Миський район. В той час в партійних організаціях і на підприємствах району йшло обговорення Квітневих тез В. І. Леніна, які націлили партію і пролетаріат Росії на соціалістичну революцію. Ольга Володимирівна брала активну участь у пропаганді Квітневих тез. Вона входила до складу Військово-Революційного Комітету району, брала участь у проведенні збройного повстання і встановленні Радянської влади в м. Москві, а після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції включилася в роботу по будівництву молодої Радянської держави. О. В. Пілацька працювала в Миському райкомі партії, входила до складу Московської надзвичайної комісії, працювала секретарем агітпропу ЦК РКП(б), а згодом — в Голвополітосвіті¹.

За рішенням XI з'їзду РКП(б) Центральний Комітет в 1922 р. направив тисячу досвідчених комуністів на постійну роботу в місцеві партійні організації. У червні того року О. В. Пілацька приїхала на Україну, де працювала в Катеринославі заступ-

¹ Н. Астахова, О. Целларіус. Ольга Пілацька, К., 1973.

ником завідуючого агітпропом губкому, завідуючою агітпропом Центрального райкому партії. З липня 1926 р. Ольга Володимирівна — завідувача відділом ЦК КП(б)У по роботі серед робітниць і селянок. Одночасно вона співробітничала в журналах «Комунарка України», «Селянка України» та в періодичній пресі.

Після XV з'їзду ВКП(б) жінвідділ ЦК КП(б)У провів значну роботу по висуванню жінок на керівну партійну і радянську роботу. При її безпосередній участі активізувалась робота делегатських жіночих зборів (1927 р. на Україні діяло більше 2 тис.), які відігравали велику роль у громадсько-політичному житті республіки. З ініціативи жінвідділу ЦК КП(б)У в Харкові 1927 р. при ВУЦВК'у були створені Всеукраїнські курси жіночого активу на 250 чол., в роботі яких брала активну участь Ольга Володимирівна.

Велику роботу вела О. В. Пілацька і як член Оргбюро ЦК КП(б)У. Вона працювала в комісіях по розробці заходів про початкову школу, про роботу профспілок серед робітників та їх дружин, була членом ради Інституту радянського будівництва.

Талант О. В. Пілацької як державного діяча особливо яскраво виявився в період її роботи заступником голови Держплану УРСР, де вона працювала керівником сектора праці, науки, культури і охорони здоров'я з 1930 по 1937 р. В той час на Україні здійснювалось велике культурне будівництво. Ольга Володимирівна брала активну участь у розробці п'ятирічних планів розвитку господарства і культури республіки. Одночасно з роботою в Держплані вона у вересні 1932 р. була призначена директором Інституту історії партії та Жовтневої революції², а наприкінці 1933 р. за сумісництвом — директором Інституту червоної професури.

Ольга Володимирівна все своє життя була бійцем партії. Заповнюючи анкети делегата партійних з'їздів, на питання про основну професію вона завжди відповідала: «Партійний працівник»³. Значне місце в її житті займала міжнародна діяльність. Як делегат від Радянського Союзу О. В. Пілацька була учасницею конгресів Міжнародного кооперативного альянсу у Стокгольмі (1927 р.), Лондоні (1936 р.). Вона брала участь в роботі Всесвітнього жіночого антивоєнного конгресу в Парижі, на якому її обрали до Антифашистського комітету жінок від України, була постійним членом Товариства культурного зв'язку з закордоном, обиралася делегатом VI конгресу Комуністичного Інтернаціоналу (1928 р.).

Ольга Володимирівна Пілацька була делегатом XV—XVII з'їздів ВКП(б), IX—XIII з'їздів КП(б)У. На IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.) її обрали кандидатом у члени ЦК КП(б)У, на X—XIII з'їздах — членом ЦК КП(б)У. З 1926 по 1937 р. О. В. Пілацька входила до складу Оргбюро ЦК КП(б)У, з 1927 по 1937 р. — член Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету X, XI, XII і XIII скликань. На VI Всесоюзному з'їзді Рад її обрали членом Центрального Виконавчого Комітету СРСР.

Все своє прекрасне життя полум'яна революціонерка віддала боротьбі за щастя народу.

І. Л. Комарова

БІЛЬШОВИК-ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ

(До 75-річчя
з дня народження О. Х. Алексакіса)

Алексакіс. Його життєвий шлях був коротким, але яскравий слід залишив він в історії революційної боротьби за Радянську владу, організації молодіжного пролетарського руху на Україні.

Різномірно обдарований, надзвичайно сміливий і в той же час винятково скромний молодий комуніст усі свої здібності й енергію віддав боротьбі за торжество соціалізму, за світле майбутнє нашого суспільства.

Грек за національністю, Оріон Алексакіс народився 30 червня 1899 р. у Балаклаві (нині район Севастополя) в сім'ї дрібного службовця. Тут минуло його дитинство, тут уперше побачив він соціальну нерівність в царській Росії, гноблення трудящих експлуататорами-капіталістами. Уже в старших класах Севастопольської гімназії, яку

В. І. Ленін у статті «Насущні завдання нашого руху» вказував: «Треба готувати людей, які присвячують революції... все своє життя...»¹. До цієї плеяди більшовиків-ленінців належав і Оріон Христофорович

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 358.

він закінчив з золотою медаллю², талановитий юнак стає на шлях революційної діяльності. Спілкуючись з більшовиками, він організує нелегальний гурток, де молодь з інтересом вивчає марксизм. Захоплений ідеями цього вчення, О. Алексакіс активно включається в боротьбу за визволення робітничого класу. У квітні 1917-го, коли йому ще не виповнилося 18 років, вступає до лєнінської партії.

Помітивши в молодому революціонері здібності організатора, Севастопольський комітет більшовиків залучає його до створення молодіжної пролетарської спілки. Ораторський талант О. Алексакіса, революційна пристрасть, непримиренність до ворогів робітничого класу, до всіляких угодовців незабаром об'єднують навколо нього трудову молодь міста. 11 червня 1917 р., коли була організована Соціалістична спілка молоді Севастополя, його одногослосно обирають її головою. У Статуті ССМ, в підготовці якого він брав активну участь, відзначалося, що основними завданнями цієї організації є: підготовка і залучення широких верств молоді до участі в політичній і соціальній боротьбі пролетаріату, розвиток класової самосвідомості, боротьба з націоналізмом³. Молодіжна організація відразу ж стає на інтернаціоналістську точку зору робітничого класу.

З вересня 1917 р. О. Алексакіс уже в Києві. Товариші по партії виявляють йому велике довіря, обравши його членом Київського комітету РСДРП(б) Міського району⁴. В дні Жовтневого збройного повстання в Києві він зі зброєю в руках бився на барикадах революції, був поранений.

В січні 1918 р. О. Алексакіс за завданням партії повернувся до Севастополя. Молодий більшовик стає секретарем міського військово-революційного комітету. Він бере активну участь у встановленні Радянської влади в Криму, бореться з контрреволюцією. О. Алексакіс часто виступає на військових судах Чорноморського флоту, співробітничав в пресі. У своїх промовах і публікаціях він пристрасно, непримиренно викриває зрадницьку політику буржуазних партій, гнівно таврує меншовиків, есерів та їх прихвостнів.

Після окупації Криму кайзерівськими військами О. Алексакіс деякий час працює в парторганізаціях Вятки і Владимира, де був членом губпарткому⁵. У грудні 1918 р., прагнучи на найнебезпечніші ділянки боротьби, полум'яний більшовик добивається переведення на підпільну роботу в Харків. Після визволення міста у 1919 р. він, як член губернського комітету КП(б)У, керує тимчасовим бюро по створенню Комуністичної спілки молоді Харкова⁶, а також входить до редколегії її органу — журналу «Юний комуніст».

У березні 1919 р. О. Алексакіс одержує призначення на посаду комісара Задніпровської дивізії і в її складі бере участь у визволенні Криму.

Теоретичні знання, відданість революційній справі, неабиякі здібності організатора мас, агітатора-пропагандиста і провідника лєнінських ідей висунули О. Алексакіса в ряди визначних діячів більшовицької партії. Як згадував учасник боротьби за владу Рад на Україні Ю. П. Гавен, «... він був одним з найвидатніших кримських працівників у 1919 році»⁷.

У травні Кримський обком партії відкликає О. Алексакіса з армії. Його обирають головою Севастопольського ревкому, членом обласного комітету партії. Після евакуації радянських військ із Криму О. Алексакіс працює в Москві — в Комінтерні і Свердловському комуністичному університеті, в якому він читає лекції з історії партії і міжнародного революційного руху.

В березні 1920 р. після створення в Мелітополі бюро Кримського обкому партії О. Алексакіс переходить в його розпорядження. Одночасно він редагує місцеву більшовицьку газету. Тут О. Алексакіса обирають делегатом ІХ з'їзду РКП(б), а в липні — серпні він бере участь в роботі ІІ конгресу Комінтерну.

Оріон Христофорович Алексакіс загинув у вересні 1920 р., виконуючи відповідальне завдання Виконкому Комінтерну, у віці трохи більше 21 року. Його юне полум'яне серце до останньої секунди билосся в одному ритмі з більшовицькою партією. Все життя О. Алексакіса — вірного лєнінця, революціонера, публіциста, оратора — приклад служіння безсмертній справі Великого Жовтня, справі пролетарського інтернаціоналізму.

В. І. Ш а м к о

² Г. Б а б и ч е в. Естафета поколінь, Симферополь, 1973, стор. 14.

³ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 38, арк. 44.

⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 10, арк. 107.

⁵ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 233, арк. 1.

⁶ «Юнацький рух», 1928, № 5, стор. 81.

⁷ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 233, арк. 4.

ДО 50-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІСТОРИКА
Д. М. СТАШЕВСЬКОГО

Дмитро Миколайович Сташевський прожив коротке, але творчо насичене життя. За 16 років своєї науково-дослідної діяльності історика він написав багато праць-монографій і брошур, що

свідчить про його безсумнівні здібності та наукову цілеспрямованість.

Д. М. Сташевський народився 2 серпня 1924 р. у Києві в сім'ї інженера-будівельника. 1939 р. закінчив 7 класів 79-ї середньої школи, потім вчився у 12-й артилерійській спецшколі, де закінчив 9 класів.

У липні 1941 р. разом з батьками евакуювався у м. Куйбишев, де до жовтня 1943 р. працював на одному з заводів спочатку контролером відділу технічного контролю, а потім газозварником¹.

З осені 1943 р. Дмитро Миколайович навчався у Куйбишевському авіаційному технікумі. Водночас він складав екзамени за 10 класів.

1944 р. повернувся до Києва і в листопаді вступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету, який успішно закінчив у 1949 р. Після закінчення університету Д. М. Сташевський одержав спеціальність «історик-міжнародник, референт-перекладач». Дмитро Миколайович досконало володів англійською, міг читати необхідну літературу німецькою та польською мовами.

Протягом 1945—1951 рр. перебував у рядах Ленінського комсомолу. У 1952 р. Дмитро Миколайович вступив до Комуністичної партії.

З липня 1949 р. по березень 1950 р. працював зав. відділом Українського Товариства культурних зв'язків із закордоном. Водночас склав вступні екзамени і був прийнятий до аспірантури на кафедру історії міжнародних відносин та зовнішньої політики СРСР Київського університету². 1953 р. Д. М. Сташевський успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Тема його дослідження «Провал експансіоністських планів США щодо Радянської Росії в 1921—1922 рр.»³.

З березня 1953 р. він працював молодшим науковим співробітником, а з листопада 1957 р. і до кінця життя — старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. Неодноразово виконував обов'язки зав. відділом та вченого секретаря Інституту.

Д. М. Сташевський досліджував актуальні, мало розроблені в радянській історіографії проблеми, що мають безперечне теоретичне і практичне значення. Його увагу привертало важливі питання революційного руху, особливо міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, антирадянська політика американського імперіалізму та боротьба прогресивних кіл США за нормалізацію відносин з Радянським Союзом, методи здійснення імперіалістичної економічної та політичної інтервенції щодо Країни Рад та ін.⁴

Друкуватись історик почав у 1954 р. з публіцистичних виступів у газетах. Свої перші статті він присвячував становищу трудящих у світі капіталу, актуальним подіям в США, Північній Африці, Індонезії, на Кіпрі, виступам світової громадськості проти мілітаризації Західної Німеччини⁵.

Водночас молодий історик поступово розгортав наукові дослідження. У 1955 р. радянські люди широко відзначили 50-річчя першої російської революції. Не залишився осторонь від цієї важливої справи і Д. М. Сташевський, який опублікував ряд науково-популярних праць, присвячених міжнародному значенню революції 1905—1907 рр. у Росії⁶.

До 40-річчя Великого Жовтня він виступив у «Наукових записках Інституту історії АН УРСР» (К., 1957) з статтею «Велика Жовтнева соціалістична революція і світовий революційний рух», у якій розкрив революціонізуючий вплив молодого Країни Рад на розгортання визвольної боротьби робітничого класу, трудящих у зарубіжних країнах. Протягом тривалого часу історик займався дослідженням міжнародного становища Радянської держави до середини 20-х років. Особливу увагу він приділяв викриттю антирадянських підступів міжнародного імперіалізму.

1957 р. побачила світ перша монографія Д. М. Сташевського «Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917—1924)». У книжці автор більш

¹ Науковий архів Інституту історії АН УРСР (далі — НА ІІ АН УРСР), ф. 1, оп. 1 л, спр. 723, арк. 17.

² НА ІІ АН УРСР, ф. 1, оп. 1 л, спр. 723, арк. 17 зв.

³ Там же, арк. 6, 17 зв.

⁴ Дмитро Миколайович Сташевський. — «УІЖ», 1969, № 7, стор. 159.

⁵ НА ІІ АН УРСР, ф. 1, оп. 1 л, спр. 723, арк. 27; «Покажчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії (1956—1967)». К., 1969, стор. 241—243; «УІЖ», 1971, № 2 стор. 158.

⁶ Д. М. Сташевський. Перша російська революція 1905—1907 рр. та її всесвітньо-історичне значення, К., 1955; його ж. Перша російська революція. — «Соціалістична культура», 1955, № 2.

повно і глибоко дослідив тему, порушену ще в кандидатській дисертації, яка не виходила за хронологічні межі 1921—1922 рр.

Автор переконливо показав, що соціалістична революція в Росії, докорінно змінивши співвідношення сил на міжнародній арені, була могутнім фактором дальшого поглиблення загальної кризи імперіалізму. Величезний вплив мав Великий Жовтень на революційну боротьбу світового пролетаріату.

Автор прийшов до правильного висновку про те, що імперіалісти різних країн об'єдналися для жорстокої боротьби проти республіки Рад.

На великому фактичному матеріалі Д. М. Сташевський переконливо показав, що головна роль в організації громадянської війни в нашій країні належала міжнародному імперіалізмові. Згодом капіталістичні держави вдалися до засобів економічної інтервенції. Керуючись ленінським положенням про необхідність мирного співіснування двох соціально-економічних систем, Радянський уряд прагнув до встановлення взаємовигідних відносин з зарубіжними країнами, що ґрунтувалися на неутручанні у внутрішні справи один одного.

Проте в своїй книжці Д. М. Сташевський обмежився лише висвітленням зовнішньополітичних подій. Слід було б показати злочинні дії міжнародного імперіалізму в організації контрреволюційних сил всередині країни у 1921—1925 рр.

Однак дана монографія є певним вкладом у радянську історіографію.

В окремій ґрунтовній статті історик висвітлив політику США в «російському питанні» на Вашингтонській конференції 1921—1922 рр. («УІЖ», 1958, № 4).

У своїй творчості Д. М. Сташевський розробляв паралельно питання зовнішньої політики СРСР та міжнародних відносин міжвоєнного періоду, з одного боку, і сучасного йому міжнародного становища. До останньої тематики належить брошура історика «Міжнародне значення семирічного плану розвитку народного господарства СРСР» (К., 1959). У цій праці Д. М. Сташевський широко показав відгуки передової світової громадськості на семирічний план, переконливо спростував безпідставні закиди щодо нього наших недругів. Автор висловив обґрунтоване передбачення про те, що семирічка буде могутнім засобом збереження і зміцнення миру в усьому світі.

Дана брошура є цікавим зразком поєднання історичного дослідження, оскільки автор наводить чимало фактичного матеріалу, статистичних відомостей про розвиток економіки нашої країни та США з 1913 до 1958 р., з побудованим на відповідних історичних відомостях прогнозом на майбутнє.

Тему економічної експансії американського імперіалізму в роки революційного піднесення після Великого Жовтня, порушену в першій монографії тільки щодо Країни Рад, в наступній монографії історик поширив і на буржуазні європейські країни⁷. У книжці головна увага приділяється економічній інтервенції США під виглядом «допомоги» країнам Центральної і Східної Європи, а також Радянській Росії. У вступі автор подав ґрунтовний критичний огляд використаних джерел (зокрема, архівних) та літератури. Він переконливо показав, як в офіційних американських документальних публікаціях, у мемуарах діячів США та буржуазній історичній літературі замовчувався та применшувався інтервенціоністський характер згаданої вище «допомоги» США.

Спіраючись на марксистсько-ленінську методологію, залучаючи великий фактичний матеріал, автор переконливо довів, що імперіалістична експансія США під виглядом «допомоги» переслідувала гегемоністські цілі. Вивозячи продовольство в Європу, американські монополісти намагалися відвернути економічну кризу в США, а також, головним чином, встановити свій контроль над провідними галузями економіки європейських країн.

Книга викриває намагання імперіалістів США використати голод 1921—1922 рр. у Радянській Росії для здійснення економічної інтервенції та повалення Радянської влади.

Однак праця не позбавлена певних прогалин. Так, Д. М. Сташевський не висвітлив злочинної ролі американської «допомоги» у підготовці та проведенні кронштадтського контрреволюційного заколоту в березні 1921 р., не подав конкретних матеріалів про американську допомогу решткам контрреволюційних армій і банд, вигнаних Червоною Армією за межі Країни Рад⁸.

Окремі сторінки перевантажені цифрами та таблицями про розмір американської «допомоги» без належного аналізу, не використано деяких корисних публікацій.

Однак книга заслуговує високої оцінки як серйозне наукове дослідження, що супроводжується великим довідковим апаратом, бібліографією документальних публікацій та літератури.

⁷ Д. М. Сташевський. Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919—1923), К., 1960.

⁸ О. А. Макаренко. Імперіалістична експансія під виглядом «допомоги». — «УІЖ», 1962, № 1, стор. 130—133.

Експансіоністську економічну політику США щодо Польщі після першої світової війни історик висвітлив в окремій монографії, виданій польською мовою в ПНР⁹. Таким чином, науковий доробок Д. М. Сташевського став надбанням і широкого кола читачів у Польщі, що свідчить про оригінальність та актуальність даного дослідження.

В Українській Радянській Енциклопедії він опублікував великі статті: «Антифашистський рух», «Паризькі мирні договори 1947 р.», «Рух прихильників миру».

У 1963—1964 рр. вийшла серія брошур «Україна на міжнародній арені», в кожній з яких поетапно відображено зовнішньополітичні зв'язки республіки. Це була перша спроба розкрити важливу тему. Д. М. Сташевському належить книжечка, присвячена періоду 1921—1924 рр., в якій він розкрив історичне значення утворення СРСР, на конкретному матеріалі показав крах дипломатичної блокади Країни Рад.

Серія брошур «Україна на міжнародній арені» дістала загальне схвалення громадськості. Автори доопрацювали свої теми. У 1969 р. Д. М. Сташевський опублікував брошуру «За кулісами дипломатичної блокади»¹⁰, розширивши як період дослідження, так і його регіон, на матеріалі всього Радянського Союзу.

1970 р. у Держполітвидаві України автори згаданої серії брошур опублікували узагальнюючу колективну монографію «Україна і зарубіжний світ». У ній Д. М. Сташевському належить розділ «Міжнародні відносини та зовнішня політика Радянської України в 1921—1924 роках».

В 60-х роках Д. М. Сташевський сформувався як серйозний, висококваліфікований дослідник. У червні 1966 р. він захистив у Москві на засіданні Вченої ради Інституту історії АН СРСР докторську дисертацію на тему «Діяльність американських організацій допомоги в Європі (1919—1923 рр.)»¹¹. 14 січня 1967 р. рішенням ВАКу історикові присуджено вчений ступінь доктора історичних наук¹².

До 50-річчя Великого Жовтня вчений опублікував науково-популярну брошуру «Незламна сила пролетарської солідарності», в якій на значному фактичному матеріалі висвітлив дії міжнародного робітничого класу на підтримку молоді Країни Рад в 1917—1924 рр.

В останні роки свого життя історик працював над важливою темою, присвяченою боротьбі прогресивних сил США за визнання Радянської держави в 1917—1933 рр. У 1969 р. побачила світ його остання ґрунтовна монографія «Прогресивні сили США в боротьбі за признание Советского государства. 1917—1933». Вчений успішно узагальнив великий фактичний матеріал з питання, що вже досить широко висвітлювалося, але не в повному обсязі (за окремими тематичними лініями та окремими вузькими періодами). У вступі критично охарактеризовано праці американських буржуазних авторів, розкрито ступінь розробки порушуваних нашим істориком питань у творах радянських дослідників новітньої історії США.

Автор порушив теоретичне питання про невизнання як політичну зброю США у боротьбі проти Радянської держави, а також за історичними етапами висвітлив рух у США на підтримку Радянської Росії в 1917—1920 рр.; допомогу прогресивної американської громадськості у відбудові народного господарства СРСР (1921—1923 рр.); внутріполітичну боротьбу в США з «російського питання» в період відносної стабілізації капіталізму; встановлення дипломатичних відносин між США та СРСР в 1933 р.

Нині, коли спостерігається певне потепління у відносинах між СРСР і США, дана книга є досить актуальною, оскільки висвітлює важливі сторінки передісторії цього потепління.

Зауважимо, що монографія написана винятково на основі опублікованих джерел та наукової літератури, без використання архівів США, що певною мірою знижує її наукову цінність¹³.

Взагалі, для створення повноцінних наукових досліджень із загальної історії величезне значення має тривала і серйозна робота в зарубіжних архівах, установах та бібліотеках. Щодо цього Д. М. Сташевський мав певні можливості. Він одержував наукові відрядження до Польщі, Чехословаччини, Англії. Найбільше виїжджав до

⁹ D. Staszewski. Interwencja pod pozorem pomocy. Działalność misji żywnościowych Stanów Zjednoczonych w Polsce, Warszawa, 1964.

¹⁰ Д. М. Сташевський. За кулісами дипломатичної блокади. Боротьба ленінської дипломатії за нормалізацію відносин з капіталістичними країнами (1917—1924), К., 1969.

¹¹ «УІЖ», 1966, № 10, стор. 155.

¹² НА ІІ АН УРСР, ф. 1, оп. 1 л, спр. 723, арк. 36.

¹³ Монографія «Шестнадцять лет непризнания. Политика США в отношении Советского государства в 1917—1933 гг.» (К., 1971) Г. М. Цветкова, написана з використанням неопублікованих матеріалів державного департаменту, міністерства торгівлі США, рукописного відділу Бібліотеки конгресу, фондів ряду університетських бібліотек та ін., містить цінні відомості з теми Д. М. Сташевського. Особливо це стосується матеріалів судових процесів над прогресивними діячами.

ПНР. У лютому 1958 р., з 2 липня до 15 серпня 1961 р. працював у польських архівах нових актів, Міністерства закордонних справ, Міністерства внутрішніх справ, Центральному військовому, воеводському Краківському та інших установах¹⁴. У грудні 1968 р. він брав участь у скликаній Сілезьким науково-дослідним інститутом (Катовіце) наукової сесії, присвяченій 50-річчю Комуністичної партії Польщі¹⁵. З 2 по 29 серпня 1960 р. Д. М. Сташевський був слухачем міжнародної школи славістів у Празі, в якій читалися лекції з історії Чехословаччини. Водночас історик працював у бібліотеках, архівах, знайомився з культурним життям країни¹⁶. У першій половині 1968 р. учений здійснив короткочасну поїздку до Англії¹⁷.

З усього цього можна зробити висновок про плідність наукових відряджень фахівця загальної історії до зарубіжних країн. Саме досить тривале перебування ученого в Польщі дало можливість написати і видати в цій країні ґрунтовну монографію. Відрядження в інші країни були епізодичними, мало продуктивними.

Д. М. Сташевський брав участь у наукових конференціях та сесіях. Так, у травні 1965 р. в Києві на науковій сесії Республіканської координаційної ради АН УРСР з проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» він виступив з доповіддю «Основні етапи і форми боротьби міжнародного пролетаріату проти антирадянської інтервенції (1918—1924 рр.)»¹⁸, яка містила ряд теоретичних узагальнень.

Історик брав активну участь у громадському житті. Часто виступав перед трудящими з лекціями про міжнародне становище і зовнішню політику СРСР. Дмитро Миколайович неодноразово обирався до місцевому Інституту історії АН УРСР.

Вчений багато та самовіддано працював на науковій ниві. 4 травня 1969 р. Д. М. Сташевський передчасно помер через хворобу серця, залишивши цінну наукову спадщину.

Уже після його смерті вийшла стаття, написана Дмитром Миколайовичем у співавторстві з А. Д. Скабою, «Комінтерн у боротьбі за єдиний фронт проти фашизму (1933—1939 рр.)». У колективній монографії «Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945» (К., 1970) Д. М. Сташевському, який керував підготовкою першої частини, присвяченої 1933—1945 рр., належать підрозділи про міжнародні організації в боротьбі проти фашизму, характер і форми антифашистського руху.

Загалом історик написав чотири ґрунтовні монографії, в яких порушуються актуальні питання історичної науки, 5 науково-популярних брошур і понад 20 статей у журналах та газетах, розділів у колективних монографіях та рецензій на наукові праці. Д. М. Сташевський виступав відповідальним редактором наукових досліджень¹⁹. Він залишив помітний слід в радянській історіографії.

Його життєвий та творчий шлях становить безперечний інтерес у літопису радянської історичної науки. Адже Д. М. Сташевський належав до обдарованих, високоосвічених, безмежно відданих Комуністичній партії та Радянській Вітчизні істориків-міжнародників республіки.

А. В. Санцевич

¹⁴ НА ІІ АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 759, арк. 1; спр. 1031, арк. 56.

¹⁵ НА ІІ АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 314, арк. 2.

¹⁶ «УІЖ», 1962, № 2, стор. 153.

¹⁷ НА ІІ АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 246, арк. 2.

¹⁸ «УІЖ», 1965, № 7, стор. 147.

¹⁹ В. С. Коваль. Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1942 р.—червень 1943 р.), К., 1958; А. А. Макаренко. Мировой пролетариат—Стране Советов. Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь Советской стране. 1921—1923, К., 1963.

ПІВІСТОРИЧЧЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КОМУНИ ім. Г. І. КОТОВСЬКОГО

У соціалістичній перебудові українського села велика роль належить колгоспам, організованим на початку 20-х років, їх практичній діяльності.

На 1 жовтня 1924 р. на Україні було створено 4939 колективних господарств¹, серед них — Бессарабська комуна ім. Г. І. Котовського*. Їй належить одне з перших місць в історії становлення великого усупільненого виробництва, побудови сільськогосподарського соціалістичного підприємства колгоспного типу в республіці. Створена вона за ініціативою прославленого героя

¹ Історія колективізації сільського господарства УРСР, т. 1, К., стор. 753.

* Вона знаходиться в с. Ободівка Тростянецького району Вінницької області.

громадянської війни Г. І. Котовського з демобілізованих червоноармійців і політичних емігрантів — учасників Хотинського і Татарбунарського повстань у Бессарабії.

В червні 1923 р. Г. І. Котовський звернувся до Голови ВУЦВКУ Г. І. Петровського з листом: «...До Вас, дорогий наш Григорію Івановичу, гаряче прохання всіх бійців нашого корпусу... допомогти їм створити комуни в одному з радгоспів»². Тоді ж уповноважені ініціативної групи Гайдуков і Васильєв на ту ж адресу писали: «Ми..., свідомі бійці за комунізм, вирішили з фронту бойового перейти на фронт праці й організувати комунальне господарство... Серед нас є хороші землероби, садівники і скотарі... Просимо Вашої допомоги»³.

Організацію комуни командуванням корпусу було доручено В. Ф. Левицькому і М. О. Гажалову. Ядром майбутнього колективного господарства стала група червоноармійців, що мали демобілізуватись (29 чоловік): Д. Максимов, А. Дрига, І. Гончаренко, Г. Чорба, І. Гуменюк, В. Харлампієв, І. Гунько та ін. Багато з них були вихідцями з Бессарабії, тому на перших же зборах комуни, 2 серпня 1924 р., їй дали назву «Бессарабської». З серпня 1924 р. було обрано раду комуни у складі В. Левицького (голова), М. Гажалова (заступник), Д. Максимова і В. Харлампієва. Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, щоб кожна комуна, або артіль, стала розсадником комуністичних ідей серед селянства, практичною школою будівництва нового соціалістичного ладу⁴, організатори колективного господарства так визначили завдання і цілі комуни: створити зразково-показове господарство, впроваджувати в життя комунізм у господарсько-політичному відношенні, залучати селян до колективного обробітку землі⁵. Для розв'язання цих завдань було вироблено «Основні правила комуни імені Г. І. Котовського, обов'язкові для кожного члена»⁶.

Читаючи ці документи, робиш висновок, що тільки політично грамотні, зрілі люди, які пройшли прекрасну школу політичного виховання в Червоній Армії і ознайомилися там з ленінською ідеєю перебудови дрібного, одноосібного селянського господарства, могли створити на світанку колгоспного ладу цей своєрідний кодекс про працю, соціалістичну дисципліну і комуністичну мораль. «Основні правила» комунарів, вироблені піввіку тому, звучать як завдання сьогодняшнього дня, поставлені партією в галузі виховання людини комуністичного суспільства.

Важко було комунарам починати громадське господарювання. Заможна частина селянства зустріла організацію комуни вороже. Земля поросла бур'яном, не було сільськогосподарських знарядь і необхідних приміщень. Але на той час, коли партія взяла курс на проведення масової колективізації, комуна вже була великим, багатогалузевим, добре організованим господарством, яке об'єднувало виробництво сільськогосподарської сировини з її промисловою переробкою. Дістав розв'язання ряд складних питань кооперативного будівництва — організація й оплата праці, господарського розрахунку, керування великим господарством, цілорічне використання робочої сили та ін.

Уже на другий-третій рік існування в Бессарабській, як і в небагатьох інших передових комунах на Україні (наприклад, Ксаверівська на Житомирщині), дійшли висновку, що не можна існувати й розвиватися на основі зрівняльного розподілу доходів, який породжує утриманську психологію у трудівників, не стимулює зростання продуктивності праці й особистої матеріальної заінтересованості в ній та колгоспному виробництві. На порядку денному став лозунг: «Досить жити за спільний рахунок, заробляйте!» Всі роботи комуни було переведено на відрядну оплату праці, в результаті чого її продуктивність і доходи комунарів зросли в 2—3 рази⁷.

Великих успіхів було досягнуто в рільництві. Сівозміна стала основою висококультурного землеробства в господарстві комуни. Агротехнічні вимоги спеціалістів виконувалися бездоганно. Земля щедро оплачувала старанню працю землеробів. Рік у рік комуна збирала високі врожаї озимої пшениці, кукурудзи в зерні, цукрових буряків.

В комуні приділялася велика увага агрозоотехніці. Вже в першу зиму 1925 р. в агротехнічному гуртку навчалися рільники, садівники і тваринники. У 1927 р. почала працювати сільськогосподарська школа, яку разом з комунарами відвідували й члени інших колективних господарств Ободівського району. 1930 р. при комуні був організований перший в колективних господарствах Радянського Союзу робітфак, який підготував до вступу у вузи понад 200 чол.

Комунари подавали велику допомогу селянам, не об'єднаним в колективах. У зразковому господарстві останні багато чого вчилися, одержували від нього чистосортне насіння, племінну худобу й птицю і в тимчасове користування сільсько-

² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 4, спр. 415, арк. 148.

³ Там же, стор. 152.

⁴ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 39, стор. 354—355.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 4, спр. 415, арк. 149.

⁶ Там же, арк. 153.

⁷ «Коллективист», 1928, № 17—18, стор. 22.

господарський реманент. Своєю працею, тракторами комунари допомагали також незможному селянству обробляти поле.

Комуна мала цілий комплекс промислових підприємств: млин, олійницю, молочний завод, на якому виготовлялися вершкове масло і голландський сир, томатну фабрику, макаронне виробництво тощо. Широко практикувалася переробка фруктів і овочів — повидловаріння, сушка фруктів і овочів, цибулі, картоплі, кропу. Всю цю продукцію у комуни закуповувала Московська робітничка кооперація для працівників арктичних експедицій і полярних станцій. У Балановському озері розводили рибу і раків. Щороку Наркомзовнішторг закуповував їх понад 40 т для продажу за кордоном.

Самостійною галуззю була відгодівля худоби, яку продавали на м'ясо у промислові центри (протягом року до 500—600 волів).

Був у комуні і підсобний цех, який не мав прямого відношення до головного завдання комуни, — цех вишивки українських сорочок, що працював на договірній основі з кустарною кооперацією.

Всі ці підсобні підприємства, підвищуючи товарність і доходність господарства, сприяли зайнятості робочої сили восени, після збирання врожаю, а також, деякою мірою, і в зимові місяці.

Керівництво таким різнобічним господарством вперше в практиці колгоспного будівництва здійснювалося в комуні ім. Г. І. Котовського за допомогою «Укроргбуду» (цей досвід ліг потім в основу роботи багатьох великих колгоспів і радгоспів). В ній були організовані: агротваринницький відділ, підсобних підприємств, збуто-постачальницький і фінансовий, відділи будівництва і капітального ремонту, побуту і культури. Відділи очолювали члени ради комуни, планову комісію — економісти.

Всі комунари брали активну участь в управлінні господарством. «Бессарабська комуна зуміла краще інших комун залучити членів комуни до управління господарством, — писав у журналі «Коллективист» інструктор Колгоспцентру ЦСР, який обслідував кращі комуни України. — Тут рада комуни затверджує... матеріал, який їй подають виробничі наради і комісії — нормування праці, культурно-освітня, санітарна та інші... Все, що мають зробити, все, що робиться..., знає кожний комунар. Засідання ради завжди багатолюдні — на них присутні 50 і більше комунарів... Комунари сміливо вносять свої пропозиції, вказують на помічені ними недоліки, які негайно передаються на розгляд контрольній комісії, що складається з найбільш авторитетних і поважаних комунарів, а це має велике виховне значення»⁸.

В роки великої перебудови села комуна ім. Г. І. Котовського була маяком, який освітлював шлях трудівникам землі до нового життя. На Всесоюзному огляді колективних господарств у 1929 р. вона удостоєна грамоти ЦВК СРСР. «Комунари, — говориться в ній, — вийшли в перші ряди колективізації». Під цими словами стояв підпис М. І. Калініна⁹. В тому ж році президія Всесоюзної ради колгоспів визнала комуна ім. Г. І. Котовського за здійснену нею роботу дослідно-показовою станцією всесоюзного значення.

Ознайомитися з досягненнями комуни приїжджали з усіх кінців країни. Тільки в 1929 р. її відвідало понад 10 тис. чол. Серед численних відгуків був і такий: «Ось наочно показано силу, енергію, ентузіазм кооперативного плану Леніна»¹⁰.

У серпні 1930 р. Наркомзем УРСР зацікавився досвідом комуни в галузі впровадження госпрозрахунку — вона була першим підприємством у сільськогосподарському виробництві, де його почали застосовувати в окремих галузях господарства (цехах). Питання було заслухане на засіданні науково-технічної ради. Голова комуни В. Ф. Левицький, доповідаючи раді, повідомив, що всі цехи переведено на госпрозрахунок, «всі розрахунки провадяться на основі чеків... Жодний цех нікому нічого не відпускає, не одержавши відповідної чекової оплати. Це дає кожному цеху можливість будувати свою роботу, знаючи її результати; за все платити, за все одержувати... Впровадження госпрозрахунку дало можливість комуні побачити ясну картину по кожному цеху окремо...»¹¹. По доповіді була прийнята постанова — вважати Бессарабську комуна першим дослідним господарством, приписавши його до Українського науково-дослідного інституту організації й економіки сільського господарства. На останній покладалася відповідальність за організацію науково-дослідних робіт в комуні¹². Поряд з принципом госпрозрахунковості в окремих галузях і в усьому господарстві в цілому існував також особистий госпрозрахунок кожного комунара.

Рівень розвитку господарства комуни на той час був настільки високий, що в її керівництві виникла ідея створити агроіндустріальний комбінат, який би кооперував виробничі процеси. Малося на увазі об'єднати на певній території не тільки колгосп-

⁸ «Коллективист», 1928, № 16, стор. 22.

⁹ Вторая слава котовцев, Кишинев, 1965, стор. 44.

¹⁰ Там же.

¹¹ Історія колективізації..., т. II, стор. 471.

¹² Там же, стор. 473.

не виробництво з його переробними підприємствами, а й радгоспи та державні підприємства — цукрові і спиртові заводи. Але ця ідея як несвоєчасна була відкинута. Однак те, що понад 40 років тому народилося в комуні і про що мріяли її трудівники, тепер, в інших економічних умовах, перетворюється в життя. «Поступово в міру економічної доцільності, — відзначається у Програмі КПРС, — складуться аграрно-промислові об'єднання, в яких сільське господарство органічно поєднуюватиметься з промисловою переробкою його продукції, при раціональній спеціалізації і кооперуванні сільськогосподарських та промислових підприємств»¹³.

В рік Великого перелому комуна була базою, звідки партійні органи черпали кадри організаторів нових колгоспів. Багато комунарів стали головами колективних господарств: Г. Мельник (с. Ободівка), Ф. Щекін (с. Цибулівка), І. Мититель (с. Стратіївка), Ф. Єзерський (с. Буди) і т. д. Колишні комунари працювали директорами радгоспів, МТС, займали відповідальні посади в республіканських організаціях. В. Левицький у 30-х роках був членом колегії Наркомзему України, М. Гажалов — членом правління Колгоспцентру республіки, С. Мокрицький, закінчивши Академію соціалістичного землеробства в Москві, в рідній Молдаві в 50-х роках працював заступником міністра сільського господарства, потім заступником голови Держплану УРСР.

Путівку в життя комуна дала й іншим своїм членам. А. Кучер закінчив Ленінградське військово-морське училище, нині контр-адмірал, Є. Демченко і О. Кукумань стали лікарями, А. Кукумань — вчитель, В. Колотвин — інженер-кораблебудівник і т. д.

У 1934 р. комуна ім. Г. І. Котовського перейшла на статут сільськогосподарської артіль. На той час вона являла собою велике, багатогалузеве господарство, в якому налічувалося 650 чол. В артілі було 100 комуністів, 150 членів ВЛКСМ.

Багато комунарів брали участь у Великій Вітчизняній війні радянського народу. Захищаючи Батьківщину, загинули В. Харлампієв, І. Гунько, організатор партизанської групи на території Ободівського району А. Квашенко та інші.

Розпочату батьками справу успішно продовжують їх нащадки. Нинішній колгосп ім. Котовського має 5000 га землі, до півсотні тракторів різних марок, понад 30 комбайнів. Сотні електромоторів замінили ручну працю людей. Боротьба за високу врожайність кожного гектара — в центрі уваги колгоспників. За три роки дев'ятої п'ятирічки на 600 га пшениці колгосп щорічно одержував по 35—38 ц зерна з кожного; пшениця «безоста-1» дала по 38—40, а «Кавказ» — 43—45 ц.

Значних успіхів досягнуто у вирощуванні цукрових буряків — понад 300 ц з кожного гектара. А ланки М. Рейвах і Г. Хомляк добилися ще кращих результатів, вирощуючи, відповідно, 361 і 429 ц коренів з кожного гектара. Тільки від цукрових буряків колгосп рік у рік одержує понад півтора мільйона карбованців прибутку.

Щороку колгосп засипає в державні засіки 150—175 тис. пудів зерна. Виконуються плани розвитку тваринництва та здачі м'яса державі.

Змився і зовнішній вигляд Ободівки. Нові криті залізом і шифером будинки колгоспників, приміщення механізаторів і тваринників, майстерні побутового обслуговування, продовольчі і промтоварні магазини, Будинок культури визначають колишнє комунарське містечко. В п'яти школах села працює понад 100 педагогів, вчиться близько півтори тисячі школярів. Зведено новий навчальний корпус з кабінетами фізики, хімії, біології, географії і великим спортивним залом. Жителі села одержують понад п'ять з половиною тисяч газет і близько двох тисяч журналів. У кожній сім'ї телевізор або приймач. Є лікарня на сто ліжок, родильний будинок, поліклініка. Здоров'я членів колгоспу та їх сімей оберігають 30 лікарів, 40 фельдшерів і медичних сестер.

Праця нащадків комунарів високо оцінена партією і державою. Сотні колгоспників нагороджено орденами і медалями, серед них завідувача фермою А. П. Родіонова — орденом Жовтневої Революції; орденом Трудового Червоного Прапора — доярка Д. С. Грабовик, ланкова І. В. Савченко та інші.

Комуна ім. Г. І. Котовського пройшла важкий, але славний шлях. Для багатьох колективних господарств вона була прикладом, справжньою школою будівництва нового життя на селі.

Відзначаючи заслуги ветеранів колгоспного руху, Л. І. Брежнев на III Всесоюзному з'їзді колгоспників говорив: скільки б не відшуміло часів і подій, скільки б не змінилося покоління, ніколи не зітруться в пам'яті народів діла активних борців за перебудову села — перших комунарів, сільських комуністів, комсомольців, учителів, сількорів та ізбачів, робітників-двадцятип'яти тисячників, працівників політвідділів МТС і радгоспів. Це були герої великої битви¹⁴.

М. О. Гажалов, В. І. Кисельов.

¹³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 74.

¹⁴ Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 465.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ЛЕНІНСЬКОГО ПРИЗОВУ МОЛОДІ В КОМСОМОЛ У 1924 р.

Для трудящих Радянського Союзу смерть В. І. Леніна була тяжкою втрагою. Класові вороги намагалися скористатися з цього, сподіваючись на розкол у партійних лавах, на ослаблення зв'язків партії з народом. Та вороги прорахувалися. Робітничий клас, усі трудящі молоді Країни Рад ще тісніше згуртувалися навколо партії та її Центрального Комітету. Єднання трудящих з партією, їх готовність продовжувати справу Леніна втілилися в прагненні передових робітників і селян вступати в партію. Враховуючи ці прагнення, Пленум ЦК РКП(б), що відбувся 29—31 січня 1924 р., оголосив ленінський призов — тримісячну кампанію залучення до партії робітників від верстата, зокрема робітничої молоді.

Комсомол також оголосив ленінський призов молоді в свої ряди. Він відіграв важливу роль в організаційно-політичному зміцненні спілки молоді. Ленінський призов до комсомолу, що проходив з лютого до липня 1924 р., нерозривно пов'язаний з присвоєнням йому імені Леніна. Ця важлива політична кампанія включала комплекс заходів, спрямованих на поліпшення соціального складу комсомолу, розширення його зв'язків з молоддю, посилення ідейно-політичного виховання комсомольців, зростання їх громадської активності.

Ця славна сторінка історії ленінського комсомолу широко висвітлена в радянській науковій літературі. І природно, що особливо детально вона розкрита в книжках, брошурах і статтях, які спеціально досліджують або пропагують історію ВЛКСМ. Дана стаття присвячена оглядові саме історико-комсомольської літератури.

Уже в 20-х — на початку 30-х років цю тему зачіпали як короткі нариси з історії комсомолу країни¹, так і брошури з історії його місцевих організацій². Ці видання, що створювалися по гарячих слідах подій їх безпосередніми учасниками або свідками, містять чималий фактичний матеріал про хід і результати ленінського призову. Разом з тим їм властиві загальні недоліки історико-комсомольської літератури тих років, зокрема, ілюстративність, вузьке коло використуваних джерел, суперечливість узагальнюючих даних. Так, в одних виданнях твердиться, що ленінський набір дав комсомолу більш як 160 тис. нових членів³, в інших — близько 150 тис.⁴

В другій половині 30-х — на початку 50-х років, незважаючи на значне скорочення кількості історико-комсомольських видань, було зроблено певний крок вперед у вивченні питань ленінського призову. В літературі використовуються окремі нові документи, показується значення партійного керівництва комсомолом. Так, О. Сергеев у статті «Комсомол у роки відбудови народного господарства СРСР», опублікованій у журналі «Юный коммунист»⁵, висвітлюючи основний зміст резолюції XIII з'їзду РКП(б) «Про роботу серед молоді», розкриває значення рішень з'їзду для ідейно-політичного загартування комсомольців, їх виховання в дусі непримиренної боротьби проти будь-яких антиленінських ухилів. Автор вказує, що зміцнення лав комсомолу на основі ленінського призову було тісно пов'язане з поліпшенням роботи спілки після V з'їзду у жовтні 1922 р. і особливо після XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 р. Деякі питання знайшли відображення в загальних працях популярного характеру про історію комсомолу⁶. В ряді публікацій завдяки викори-

¹ В. Орлов. Краткая история РЛКСМ, М., 1925; В. Миросшевский. История РЛКСМ. Краткий очерк, Харьков, 1925; А. Шохин. Краткая история ВЛКСМ, М., 1928, та ін.

² С. Белоцерковский. Очерки истории ЛКСМУ, Харьков, 1926; С. Симанков. Тезисы по истории комсомола Вятской губернии, Вятка, 1926, та ін.

³ В. Миросшевский. Назв. праця, стор. 32; Балашов, Нелепин. ВЛКСМ. За 10 лет в цифрах, М., 1928, стор. 3.

⁴ В. Орлов. Назв. праця, стор. 86.

⁵ «Юный коммунист», 1937, № 12, стор. 36—39.

⁶ С. Остряков. XX лет ВЛКСМ. Историческая справка, М., 1938, стор. 62—64; Двадцать лет ЛКСМУ, К., 1939, стор. 72—73, та ін.

станню окремих нових документів наводяться повніші підсумкові дані. Про 250 тис. юнаків і дівчат, що вступили до спілки молоді за ленінським призовом, говориться, наприклад, у брошурі С. Мурашова «Руководство ВКП(б) — источник силы и крепости комсомола» (М., 1948, стор. 17) *. Однак поглиблене вивчення проблеми гальмувалося домінуючою в історико-комсомольській літературі увагою до опису практичної роботи ВЛКСМ, певним звуженням тематики досліджень.

В умовах загального піднесення радянської історичної науки на основі рішень ХХ—ХХІV з'їздів КПРС значно посилюється інтерес до вивчення історії ВЛКСМ. Збільшився випуск спеціальної літератури, створено ряд великих монографій. Тільки протягом 1956—1967 рр. в країні видано близько 500 праць з історії комсомолу⁷. Підвищилась якість, поглибилася тематика, розширилися географічні рамки досліджень. Історико-комсомольській проблематиці присвячено чимало кандидатських і ряд докторських дисертацій⁸. Частина авторів спеціально досліджує різні аспекти участі РКСМ, її республіканських та губернських організацій у ленінському призові в партію та комсомол. Широко розгорнулася публікація документів ВЛКСМ і, зокрема, про організаційну та ідейно-виховну роботу комсомолу в перші роки соціалістичного будівництва. Останнім часом особливо посилюється увага дослідників до питань комсомольського будівництва. Все це значно розширило й збагатило уявлення про характер роботи, пов'язаної з проведенням ленінського призову в комсомол, його результати і значення.

Історіографію комсомолу відбудовного періоду вивчає С. Педан, проте в його працях ленінський призов до комсомолу не висвітлюється⁹.

В історичній літературі підкреслюється, що ленінський призов до партії активізував діяльність комсомольських організацій у підготовці найкращих своїх вихованців до вступу в партію та в залученні неспілкової молоді до лав комсомолу. Спираючись на документальний, фактичний матеріал, багато дослідників показує, що масовий потяг юнаків і дівчат до комсомолу, який почався уже в перші дні після смерті В. І. Леніна, пояснювався зрослим авторитетом спілки в молодіжному середовищі. Молоді робітники й селяни побачили в ній організацію, де можна взяти діяльну участь у виконанні заповітів Ілліча.

Ленінський призов до комсомолу мав характер широко організованої кампанії. Про це свідчать хронологічні рамки його проведення. На жаль, автори популярних брошур і статей не виділяють їх, обмежуючись загальною згадкою про одночасне проходження призову в комсомол з призовом у партію. Не виділені вони й у книзі «Ленінський комсомол»¹⁰. Багато авторів показує хронологію призову уривчастими даними про його динаміку протягом кількох місяців 1924 р.

Не скрізь у літературі точно, у відповідності з рішенням РКСМ, датується початок ленінського набору до спілки. Деякі дослідники називають 15 лютого¹¹, інші — 1 або 3 лютого¹². Посилання на січневий пленум ЦК РКСМ, останнє засідання якого проходило 1 лютого 1924 р., не переконливе. Пленум не розглядав питання про кампанію масового набору до спілки. Як правильно відзначав історик комсомолу А. Журов, ЦК РКСМ не прийняв спеціальної постанови. Початок призову в комсомол він переконливо датує постановою Бюро ЦК РКСМ від 5 лютого 1924 р.

* Автор не зміг у рамках невеликої популярної брошури повідомити характер використовуваного джерела. Тому ця, повніша цифра, на жаль, не привернула уваги наступних дослідників.

⁷ А. А. Резник. Историография комсомола периода его возникновения и первых лет деятельности (1917—1920 гг.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Л., 1968, стор. 15.

⁸ Див.: Позывные истории (Ученые записки по истории ВЛКСМ), вып. 2, М., 1972, стор. 377—413; вып. 3, М., 1973, стор. 379—395.

⁹ С. А. Педан. Обзор современной литературы по истории Ленинского комсомола в восстановительный период (1921—1925 гг.).— Ученые записки ЛГУ, серия исторических наук, вып. 35, Л., 1970; його ж. Комсомол в годы восстановления народного хозяйства. Очерки историографии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Л., 1972.

¹⁰ Див.: Ленинский комсомол. Очерки по истории ВЛКСМ (1918—1941 гг.), т. 1, М., 1969, стор. 419—420.

¹¹ А. Р. Пугачев и В. А. Золотарев. Комсомолы и молодежь Томской губернии в период восстановления народного хозяйства.— Из истории Томской комсомольской организации, Томск, 1958, стор. 63; Г. В. Волохин. Борьба Коммунистической партии за идейно-организационное укрепление комсомола в 1921—1925 гг.— Труды Ставропольского сельскохозяйственного института, вып. XIII, Ставрополь, 1963, стор. 86, та ін.

¹² Т. А. Круглова. Ленинский призыв в комсомол и усиление идейно-воспитательной работы комсомольских организаций Урала (1924—1926 гг.).— «Ученые записки Пермского университета», 1966, № 151, стор. 98; Ф. С. Коротаев. Ленинский призыв.— История комсомола Прикамья, Пермь, 1968, стор. 62.

«Про кампанію по залученню членів РКСМ — робітників від верстата в РКП», де й містяться рішення про одночасний масовий прийом у комсомол робітничого юнацтва і припинення в зв'язку з цим на два місяці прийому до спілки всіх, крім робітників від верстата і селян, зайнятих у сільському господарстві¹³. Постанова зобов'язувала оргвідділ підготувати відповідну телеграму губкомам РКСМ¹⁴. Повний її текст за підписом першого секретаря ЦК РКСМ П. Смородіна було опубліковано в комсомольській пресі.

Значніші розходження в літературі допущені в питанні про час завершення кампанії призову в комсомол. Лише частина авторів приблизно датує його. З ряду книг і брошур про цей строк можна судити тільки за місяцем 1924 р., яким автор завершує цифрові підсумки призову, тобто за умовним показником, здебільшого підказаним дослідникові фактичним матеріалом, що був у його розпорядженні.

Окремі автори закінчують виклад фактичного матеріалу початком травня 1924 р.¹⁵ Однак ширше розповсюдження в історико-комсомольській літературі здобула точка зору про те, що ленінський призов до спілки не обмежувався строком у 2—3 місяці. Це була значно триваліша кампанія, яка завершилася на час роботи VI з'їзду комсомолу¹⁶. Цей з'їзд, що проходив 12—18 липня 1924 р., як і губернські та республіканські комсомольські конференції, що передували йому, аналізуючи всю діяльність комсомольських організацій, одночасно також підвів підсумки ленінського призову до комсомолу. В постанові з'їзду вказано на важливість посилення ідейно-політичного виховання нового поповнення рядів спілки, залучення його до активної комсомольської роботи. Як видно із стенографічного звіту та збірника резолюцій і постанов VI з'їзду РЛКСМ¹⁷, на його засіданнях говорилося про роботу ЦК РКСМ та місцевих комсомольських комітетів по організації ленінського призову в комсомол, наводилися наявні на той час цифрові підсумки. Разом з тим було охарактеризовано значення призову для зміцнення рядів спілки, дано оцінку соціального складу та рівня політичної грамотності й загальноосвітньої підготовки комсомольців ленінського призову, визначено практичні заходи для їх ідейно-політичного виховання.

З цього логічно випливає, що підсумки ленінського призову як масової кампанії по розширенню та зміцненню лав спілки не підводилися ні вересневим, ні січневим (1925 р.) Пленумами ЦК РЛКСМ, хоч на них і обговорювалися питання про зростання рядів комсомолу¹⁸.

Про те, що саме до VI з'їзду комсомолу було завершено в цілому по країні кампанію ленінського призову в комсомол, свідчать, прямо чи посередньо, й архівні комсомольські документи. Так, у параграфі «Зростання і склад спілки за рік» розділу «Пояснювальна записка до зведення: склад РЛКСМ на 1-ше січня 1925 року» документу ЦК РЛКСМ «Склад РЛКСМ по губерніях, областях і республіках на 1-ше січня 1925 року», переданого в оргрозподілі ЦК РКП(б), зазначається: «...період ленінського набору (перші два квартали) має найзначніший процент нашарування»¹⁹ (тобто приріст нових членів спілки.— В. М.) Завершення ленінського призову в комсомол на час VI з'їзду РЛКСМ підтверджується також окремими документами оргвідділу ЦК комсомолу за 1924 р., що зберігаються в Центральному архіві ВЛКСМ. Так, друкарський бланк анкети обліково-статистичного підвідділу ЦК РЛКСМ «Зведення про ленінський призов до РЛКСМ» містить таке пояснення: «...тими, хто вступив у спілку за ленінським набором, слід вважати «прийнятих у члени за період з 1 лютого по 1 липня 1924 року». Аналогічним чином вказує на дату завершення ленінського набору й інший документ — «Пояснювальна записка до зведення: склад РЛКСМ на 1-е жовтня 1924 року».

¹³ А. Е. Журов. С именем Ленина.— «Молодой коммунист», 1967, № 8, стор. 49.

¹⁴ Центральний архів ВЛКСМ (далі — ЦА ВЛКСМ), ф. 1, оп. 3, спр. 10, протокол № 72 засідання Бюро ЦК РКСМ від 5 лютого 1924 р., § 21.

¹⁵ А. М. Залаялов. Республика встает из руин.— Очерки истории комсомола Татарии, Казань. 1960, стор. 41; И. А. Смирнов. Биография мужества. Из истории комсомола Смоленщины, М., 1968, стор. 74, та ін.

¹⁶ Из истории Томской комсомольской организации, стор. 65; О. І. Івасенко. З історії комсомолу Волині (1918—1925 рр.). Житомирський державний педагогічний інститут ім. І. Франка.— Наукові записки, т. 13. Серія суспільних наук, вип. 1, Житомир, 1961, стор. 52—53; Г. В. Волохін. Назв. праця, стор. 87; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1968, стор. 170; Очерк истории Ленинградской организации ВЛКСМ, Л., 1969, стор. 114, та ін.

¹⁷ VI съезд Российской Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. Стенографический отчет, М., 1924; Резолюции и постановления VI Всесоюзного съезда РЛКСМ, Л., 1925.

¹⁸ ЦА ВЛКСМ, протокол № 2 засідання Пленуму ЦК РЛКСМ від 18, 19, 20 вересня 1924 р.; матеріали третього Пленума ЦК РЛКСМ.— «Юный коммунист», 1925, № 4-5, 6.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 68, спр. 157, арк. 29 зв.

В 1967 р. А. Журов на сторінках журналу «Молодой коммунист» (№ 8, стор. 49) висловлював міркування, що комсомол країни проводив ленінський набір по листопаду 1924 р. Проте цей висновок не супроводжується достатньою документальною аргументацією. З цією метою в окремих працях аналізується циркулярний лист ЦК РКСМ «Про продовження вербування робітничо-селянського юнацтва в РКП та РКСМ» від 20 травня 1924 р.²⁰ Спираючись на цей документ, А. Журов зробив висновок про те, що в травні 1924 р. ЦК РКСМ прийняв рішення і звернувся до місцевих комсомольських організацій з закликом про продовження ленінського набору в спілку до листопада²¹. Проте інші автори, й передусім Г. Волохін, який першим ввів у науковий оборот згадуваний циркуляр ЦК РКСМ, вважають, що в ньому поставлені завдання дальшого залучення робітничо-селянської молоді в комсомол у зв'язку з політичною необхідністю посилити вплив партії на комсомол, на молоде покоління²². Правильність такої оцінки стає ще очевиднішою при ознайомленні з іншими комсомольськими документами. Так, у резолюції квітневого (1924 р.) Пленуму РКСМ «Про підсумки обговорення чергових завдань Спілки» підкреслено, що ленінський заклик у комсомол має бути посилені і розширені, і що «...ця кампанія повинна перейти потім у систематичну вербовку»²³ робітничо-селянської молоді. На необхідність «продовження вербування робітничого та селянського юнацтва в комсомол з наданням йому характеру постійної і посиленої роботи»²⁴ (підкреслено нами.—В. М.) ЦК РКСМ вказував у циркулярі від 20 травня. І, нарешті, вміщена в журналі «Юный коммунист» від 25 серпня 1924 р. стаття-огляд «Про зростання рядів РЛКСМ» повідомляє, що «кампанія ленінського набору... перетворюється у нас на постійну органічну роботу по охопленню широких шарів трудящої молоді»²⁵. Контрольні цифри і дати, вказані в циркулярі від 20 травня²⁶, буде правильніше, мабуть, вважати не конкретним завданням і строками завершення ленінського набору в спілку, а відображенням практики внутріспілкової роботи 1924—1925 рр., коли місцевим комсомольським організаціям встановлювалися орієнтовні показники з метою посилення роботи, спрямованої на поповнення лав комсомолу.

Можна, таким чином, вважати, що, по-перше, ленінський призов у комсомол був продовжений не в травні, а в квітні, у відповідності з постановою квітневого Пленуму ЦК РКСМ; по-друге, робота в комсомольських організаціях з метою якомога ширшого залучення до спілки робітничо-селянської молоді, розпочата ленінським призовом, не обмежувалася певними календарними строками, а велася постійно, щоб перетворити РКСМ на масову організацію.

У монографії, виданій у 1970 р., А. Журов не повторює своєї попередньої думки, а справедливо вважає, що призов завершився до VI з'їзду РЛКСМ²⁷. Власне, навіть простий перегляд протоколів засідань Президії Білоруського Бюро ЦК РКСМ, Бюро ЦК ЛКСМБ за 1924 р. показує, що проведення ленінського призову в спілку — одна з важливих сторін діяльності комсомолу республіки до середини року, але не пізніше²⁸. Проте його первісний висновок про строки продовження призову до комсомолу ще повторюють у своїх працях деякі історики комсомолу²⁹.

Лейтмотивом літератури про ленінський призов у комсомол є відображення його важливої ролі в розширенні кількісного та поліпшенні якісного складу рядів спілки.

²⁰ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 12, арк. 49.

²¹ А. Е. Журов. С именем Ленина, стор. 49—50.

²² Г. В. Волохін. Назв. праця, стор. 88—89; В. А. Динес. Комсомол принимает имя Ленина, Саратов, 1973, стор. 27.

²³ ЦА ВЛКСМ, протокол № 7 засідання Пленуму ЦК РКСМ від 7 квітня 1924 р., п. 3.

²⁴ Товарищ комсомол. Документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ (1918—1968 гг.), т. 1, М., 1969, стор. 135.

²⁵ «Юный коммунист», 1924, № 10, стор. 376.

²⁶ В документі, зокрема, сказано: «Виходячи із завдання поступового охоплення в лавах спілки всієї робітничої молоді, ЦК вважає потрібним завербувати (у комсомол.—В. М.) на час 7-ї річниці Жовтневої революції 150 тисяч робітничої молоді». І одночасно «...завербувати в ряди спілки 200 тисяч селянського юнацтва».— Товарищ комсомол, т. 1, стор. 135, 136.

²⁷ А. Е. Журов. Под руководством партии. Деятельность КПБ по созданию и руководству комсомолом Белоруссии. 1917—1925 гг., Минск, стор. 157.

²⁸ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 10, спр. 356.

²⁹ В. Рибалко. Комсомол Украины і ленінський призов. Матеріали першої республіканської науково-теоретичної конференції, присвяченої 50-річчю ЛКСМ України. Вип. 1, Одеса, 1970, стор. 81; В. И. Ключкин. Руководство партии комсомолом и его деятельность в 1921—1925 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Л., 1972, стор. 28; А. Д. Сыроватский. Возникновение и укрепление Якутской организации ВЛКСМ. 1920—1925 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Якутск, 1973, стор. 17, та ін.

Для висвітлення цього питання всемірно використовуються в поєднанні з різними документами статистичні матеріали. Частина авторів обмежується порівнянням цифрових даних про кількісний і якісний склад комсомолу наприкінці 1923 — на початку 1924 р. та в наступних місяцях³⁰. Але з такого порівняння можна одержати схематичну, неповну картину. Повне, завершене уявлення дають лише дані про загальну кількість прийнятих до спілки.

Слід зауважити, що у відомостях про кількісний і якісний склад прийнятих по ленінському набору, є значні розходження. Це пояснюється, передусім, тогочасною недосконалістю обліку статистики в комсомолі. Звіти обліково-статистичного підрозділу ЦК ВЛКСМ за 1923—1925 рр., що зберігаються в Центральному архіві ВЛКСМ, свідчать, що чверть губкомів РКСМ взагалі не подала статистичних звітів за 1923 р., а половина звітувала не за всі свої організації. Чітка, загальноохоплююча робота обліково-статистичного апарату комітетів комсомолу налагоджувалася поступово. Великі труднощі в ній, особливо в обліку масових кампаній, констатував ЦК РКСМ у своєму звіті VI з'їздові комсомолу³¹. Журнал ЦК РКСМ «Юный коммунист» критикував багато губернських комітетів комсомолу за недбале, неуважне ставлення до обліку ленінського набору³². Постанова секретаріату ЦК РКСМ про підготовку до VI з'їзду комсомолу узагальнених статистичних матеріалів про ленінський набір не була виконана. Повна картина кількісного складу призову в РКСМ була врахована статистичним апаратом комсомолу не на час VI з'їзду, а лише на кінець III кварталу 1924 р.

Висвітлюючи ленінський призов, історики комсомолу, за винятком А. Журова, не порівняли опублікованих та архівних документів комсомольської статистики. Недостатньо проаналізовані збірники статистичних матеріалів, опублікованих ЦК комсомолу в 1924—1925 рр., повідомлення періодичної преси. В результаті некритичного ставлення до статистичних даних, що містилися в матеріалах VI з'їзду РЛКСМ³³, в історико-комсомольській літературі наводилися різні, суперечливі цифри. Навіть у виданнях останніх років ряд авторів вдовольнився повторенням цифрових даних минулих років³⁴, хоча А. Журов ще в 1967 р. у статті «З ім'ям Леніна» звернув увагу на неточність підсумкових цифр ленінського призову в комсомол (150—170 тис.)³⁵, повсюдно поширених в літературі. 1970 р. в монографії «Под руководством партии» він документально обґрунтував свою точку зору, висловив думку, що неповний характер даних про ленінський призов до комсомолу пояснюється затримкою розгляду місцевими організаціями РКСМ заяв про прийом до спілки, а також обліком тільки прийнятих з числа робітників*. Для встановлення абсолютної цифри прийнятих за призовом А. Журов використав документ ЦПА ІМЛ — наведене вище статистичне зведення ЦК РЛКСМ про склад РЛКСМ на 1 січня 1925 р., де викладаються дані про приріст чисельного складу членів спілки за 1924 р., абсолютні — за весь рік і процентні — по кварталах. Врахувавши абсолютні цифри поквартального приросту, автор підсумував дані I і II кварталів³⁶. Хоч виведена А. Журовим цифра більша за ту, що наводиться в літературі, її не можна визнати точною (автор пише: «Це близько 300 тисяч»), бо в ній відображений поквартальний приріст і не враховані помісячні дані прийому в ряди спілки. Подібним чином вираховане і тому неточне запропоноване А. Журовим число прийнятих до спілки в лютому — листопаді 1924 р. — 400 тис. чол., що вже здобуло поширення в ряді публікацій³⁷.

³⁰ И. П. П а н о в. В труде, как в бою (Комсомол Енисейской губернии в период восстановления народного хозяйства. 1921—1925 гг.), Красноярск, 1958, стор. 51; В. И. К л ю к и н. Юные коммунисты. Исторический очерк о Кировской организации ВЛКСМ, 1918—1945 гг., Киров, 1960, стор. 132; й о г о ж. Коммуны будущей творцы. Очерки истории Кировской организации ВЛКСМ, Киров, 1971, стор. 138, та ін.

³¹ Отчет Центрального Комитета РКСМ VI Всероссийскому съезду, М., 1924, стор. 18—19.

³² «Юный коммунист», 1924, № 5, стор. 144.

³³ Отчет Центрального Комитета РКСМ VI Всероссийскому съезду, стор. XI, 4; Шестой съезд Российской Коммунистической Союз Молодежи. Стенографический отчет, стор. 38, 177.

³⁴ 150 тис. комсомольців ленінського призову — у В. Є. Максимової та Н. М. Туманової (Наш Ленинский комсомол, Л., 1971, стор. 133); більше 170 тис. — у А. Т. Давидюка в авторефераті дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук (Деятельность Коммунистической партии по идейно-организационному укреплению комсомола Украины в 1921—1925 гг., К., 1973, стор. 19); 160 тис. — у «Справочнике комсомольского активиста» (М., Воениздат, 1972, стор. 46), та ін.

³⁵ «Молодой коммунист», 1967, № 8, стор. 50.

* З останнім поясненням не можна погодитись, оскільки немає документів про особливий облік тільки робітничої молоді. Комітети РКСМ враховували всіх вступаючих за призовом, незалежно від їх соціального становища чи будь-яких інших якісних характеристик.

³⁶ А. Е. Журов. Под руководством партии, стор. 156—157.

³⁷ Див. наприклад: Наш Ленинский комсомол. Учебное пособие, М., 1972, стор. 107.

Отже, в жодній праці не аналізуються поквартальні й помісячні статистичні відомості за першу половину 1924 р., а проте їх порівняння дає можливість встановити загальне число прийнятих у члени комсомолу за період з 1 лютого по 1 липня 1924 р., тобто фактично за час ленінського набору. Виявлення й зіставлення таких даних дозволяє авторові цих рядків вважати, що ленінський призов дав комсомолові країни більше 300 100 нових членів.

Соціальний склад ленінського призову в комсомол був визначений його цілями, вказаними в постанові ЦК РКСМ від 5 лютого 1924 р. та у відповідних постановках республіканських, обласних і губернських комітетів комсомолу. В історичній літературі детально описується масовий вступ у ряди опілки молоді, особливо в основних промислових центрах, на найбільших підприємствах країни. Саме серед молодих робітників — найсвідомішої і найзгуртованішої частини молоді — ленінський призов проходив особливо успішно. Як повідомляє М. Трущенко, вже за перший тиждень призову в РКСМ вступило 800 робітників заводу «Красное Сормово»³⁸. Протягом двох місяців (лютий-березень) осередок РКСМ заводу «Красный путиловец» збільшився вчетверо, як зазначає В. Волохін³⁹. Комсомольські осередки Красноі Пресні прийняли 1900 робітників, лише С. Піналов⁴⁰. Яскраві факти про прийом до комсомолу робітничої молоді викладають і інші автори⁴¹.

Ленінський призов викликав політичне піднесення й серед селянської молоді. Проте її участь у ленінському призові в комсомол вивчено менше. Переконливий конкретний матеріал про проведення ленінського призову серед молодих селян Білорусії виклав А. Журов. Він перший звернув увагу на значення наради в ЦК РКП(б) 3 квітня 1924 р. про роботу комсомолу з метою розширення прийому трудящих селян у спілку молоді⁴². Цікаві факти про великий потяг сільської молоді до комсомолу наводить В. Клюкін у четвертому розділі книги «Ленінський комсомол»⁴³. Конференції безпартійної селянської молоді — одна з форм масової роботи в період ленінського призову — описані в працях інших авторів⁴⁴.

Ленінський призов знайшов широкий відгук у найвіддаленіших районах країни, серед трудящої молоді всіх народів СРСР. Історики підкреслюють, що в комсомольській організації союзних республік вплилося багато представників робітничо-селянської молоді корінних національностей⁴⁵. У тих республіках та областях, де чисельність робітників була незначною, призов здійснювався головним чином за рахунок молодих селян і ремісників. Цікаві факти про залучення до лав спілки юнаків і дівчат середньо-азіатських республік висвітлює А. Хамідходжаєв⁴⁶. У Казахстані, зазначає М. Тереник, комсомольські осередки були створені навіть у найвіддаленіших аулах⁴⁷. Т. Попков підкреслював, що в період ленінського призову в Мордовії комсомольські осередки виникли майже в усіх селах⁴⁸. Ленінський призов у комсомол мав, отже, велике значення для зміцнення інтернаціональної згуртованості багатонаціональної молоді нашої країни.

³⁸ Н. В. Трущенко. Этапы большого пути (Очерки истории Горьковской организации ВЛКСМ), Горький, 1958, стор. 65.

³⁹ В. Г. Волохин. Назв. праця, стор. 87.

⁴⁰ С. А. Піналов. Зростання Московської комсомольської організації в зв'язку з ленінським призовом в партію (1924—1925 рр.).— Учені записки Харківського державного бібліотечного інституту. Вип. V, Питання історії та історії культурно-освітньої роботи, Харків, 1960, стор. 184.

⁴¹ В. А. Динес. Назв. праця, стор. 23, 27, та ін.

⁴² А. Е. Журов. Под руководством партии, стор. 156—158; його ж. С именем Ленина, стор. 50.

⁴³ Ленинский комсомол, т. 1, стор. 419—420.

⁴⁴ Н. Ерошкевич. Очерки по истории комсомола Алтая, Барнаул, 1957, стор. 34.

⁴⁵ А. Г. Багрянцев. Из истории Семиреченского комсомола, 1918—1925 гг., Алма-Ата, 1960, стор. 32; А. Е. Журов. Под руководством партии, стор. 56; М. С. Тереник. По ленинскому призыву.— «Блокнот агитатора», Алма-Ата, 1964, № 18, стор. 56; С. А. Кокаев. Северо-Осетинская комсомольская организация в восстановительный период. 1921—1925 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Махачкала, 1968, стор. 10; Т. Ш. Саяшов. Ленинский комсомол Башкирии, Уфа, 1967, стор. 85, та ін.

⁴⁶ А. Хамидходжаев. Из истории ленинского призыва молодежи Средней Азии в комсомол.— Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1964, стор. 54—55.

⁴⁷ М. С. Тереник. Комсомол — активный помощник партии в борьбе за восстановление народного хозяйства Казахстана (1921—1925 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Алма-Ата, 1966, стор. 10.

⁴⁸ Нас водила молодость. Из истории комсомола Мордовии, Саранск, 1971, стор. 87.

Серед великого й різноманітного фактичного матеріалу про зміцнення комсомольських рядів у другій половині 1924 р. в історико-комсомольській літературі, на жаль, майже не наводяться дані про соціальний склад комсомольців ленінського набору, зокрема, про рід занять, загальноосвітню й політичну підготовку, вік і стать. Це найменш вивчене питання. Воно фрагментарно висвітлено в окремих працях з історії місцевих комсомольських організацій⁴⁹. Так, в «Очерках по истории Ленинградской организации ВЛКСМ» наведено абсолютне число робітників і селян, процент старших вікових груп молоді в складі комсомольців ленінського призову. Однак будь-які цифрові дані щодо цього по країні в цілому відсутні навіть у книзі «Ленинський комсомол». Твердження деяких авторів про те, що абсолютне число молодих робітників, прийнятих у спілку по країні, становило 160 тис.⁵⁰, або 170 тис.⁵¹, документально не підтверджуються. Тут, очевидно, потрібен ще глибший джерелознавчий пошук, широке вивчення літератури. Труднощі з'ясування повної картини якісного і, передусім, соціального складу комсомольців ленінського призову спричинюються вузьким колом наявних друкованих та архівних джерел з цього питання.

Статистичні дані про якісний склад призову, які є в друкованих джерелах, широко використовуються істориками комсомолу. Досить повно характеризують соціальний склад ленінського призову автори праць з історії комсомолу України⁵². Цьому великою мірою сприяє використання статистичного збірника «Ленинський комсомол України в цифрах», який містить хорошу розробку відомостей про якісний склад ленінського призову в комсомол: загальнореспубліканські та погубернські дані про кількість робітників, селян і службовців (за соціальним становищем), юнаків і дівчат⁵³.

У Центральному архіві ВЛКСМ є узагальнені дані вибіркових обстежень якісного складу комсомольців ленінського призову по країні. Виконуючи постанову секретаріату ЦК РКСМ про вивчення складу ленінського набору⁵⁴, ЦК і губкоми комсомолу провели значну роботу в цьому напрямку*. Дані про якісний склад ленінського призову увійшли в статистичний збірник «РЛКСМ за 1924 год», підготовлений обліково-статистичним підрозділом ЦК РЛКСМ і віддрукований на ротапринті 18 січня 1925 р. Це — єдині офіційні статистичні відомості ЦК РЛКСМ про соціальний (за родом занять), віковий, статевий склад комсомольців ленінського призову, рівень їх загальної освіти і політичної підготовки. Всі матеріали, узагальнені обліково-статистичним підрозділом ЦК РЛКСМ, були розіслані в місцеві комсомольські організації⁵⁵. За цими даними якісні характеристики складу комсомольців ленінського призову (в процентах) такі. За родом занять: робітників — 43,8; батраків — 5,7; селян-бідняків — 30,9; селян-середняків — 9,5; службовців — 2,8; тих, що проходили службу в армії та на флоті — 1,8; учнів і студентів — 3,1; інших — 2,4. За віком: 14—16 років — 14,1; 17—18 років — 32; 19—20 років — 30,7; 21—22 роки — 19,1; 23 роки і старших — 3,3. За рівнем загальної освіти: письмених — 96,8 (в тому числі випускників ФЗУ — 5,5), неписьмених — 3,2. За рівнем політичної підготовки: ті, що закінчили школи політграмоти і гуртки, — 12,2; тих, що продовжували навчатися в них, — 63,9; тих, що не одержали політичної освіти — 23,9. Серед ленінського набору було юнаків — 84%, дівчат — 16%. По промислових губерніях ці показники були вищі за середній рівень: робітників біля верстатів — 46,8%, письмених — 99,1% (в тому числі тих, хто закінчив школи ФЗУ — 11%), дівчат — 18,2%.

Наукові публікації розкривають велику агітаційно-пропагандистську та організаційно-масову діяльність комітетів РКСМ, спрямовану на успішне проведення ленінського призову до комсомолу. У відповідності з рішенням ЦК РКСМ від 5 лютого

⁴⁹ Г. А. Аветисян. Комсомол Закавказья в борьбе за осуществление социалистических преобразований. 1921—1925 гг.—«Вестник АН Армянской ССР», 1966, № 4, стор. 21; Так нам сердце велело. Очерки истории комсомольской организации Свердловской области, Свердловск, 1968, стор. 108, та ін.

⁵⁰ Очерки истории Ленинградской организации ВЛКСМ, стор. 114.

⁵¹ В. А. Динес. Назв. праця, стор. 26.

⁵² С. Журавльов. На відбудові. 1921—1925 рр., К., 1960, стор. 81—82; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, стор. 170; А. Т. Давидюк. Участь комсомольських організацій республіки у проведенні ленінського призову в партію.—«УІЖ», 1974, № 1, стор. 42—43, та ін.

⁵³ Ленинский комсомол Украины в цифрах. Информационно-статистический и учетный подотдел ЦК ЛКСМУ, Харьков, 1926, стор. 10.

⁵⁴ «Юный коммунист», 1924, № 5, стор. 144.

* Узагальнювалися спеціальні звіти 29 губкомів РЛКСМ. Узагальнені дані були досить характерними, оскільки вибір районів обстеження забезпечував репрезентативність основних соціальних, вікових, національних та інших груп комсомолу країни. Статистичний огляд групує дані промислових, землеробських губерній, національних республік та областей, а також середні, тобто по всіх 29 губкомах (це — майже третина всіх губкомів РЛКСМ).

⁵⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 44, арк. 70.

1924 р. були прийняті розгорнуті постанови ЦК комсомолу національних республік, «убкомів РКСМ, які містили комплекс заходів.

Різноманітну ініціативу виявили місцеві комітети. Деякі з них встановлювали орієнтовні цифри зростання організацій РКСМ. Але політичне піднесення молоді було таким великим, що справжні результати перевищували сподівані. Прийом у члени спілки був масовим. Його порядок для робітничої і селянської молоді спрощувався. Збільше того, комсомольські осередки і комітети, йдучи назустріч молоді, практикували розгляд колективних заяв, нерідко — прийом цілих груп молоді. Частина істориків комсомолу, концентруючи увагу на цій суттєвій стороні організації призову, зазнала позу увагою іншу, не менш важливу — вимогливе ставлення до тих, хто бажав поповнити ряди спілки. Трапляються навіть твердження про переважання кампанійських методів, про те, ніби комсомол перейшов до індивідуального прийому в члени спілки лише після 1924 р.⁵⁶ Однак оперативність розгляду заяв про прийом у спілку, масовий характер кампанії не виключали, а, навпаки, передбачали суворе дотримання індивідуального підходу до вступаючих. Масовість рядів Ленінського комсомолу ніколи не досягалася за рахунок зниження вимогливості до вступаючих. Так було і в дні ленінського призову в спілку. Саме про це йдеться в ряді досліджень: підкреслюється, що в комсомол приймали не всіх, а кращих. Це підтверджується типовими прикладами здійснення персонального добору у виробничих осередках РКСМ. За даними, наведеними С. Піналовим по 6 міських районах Москви, з 7923 заяв було задоволено 4944⁵⁷. Відмовляли тим, хто несумлінно ставився до своїх обов'язків на виробництві, ігнорував громадську роботу і т. п.

Ленінський призов став переломним моментом у процесі кількісного і якісного зростання комсомолу. Його успішне здійснення збагатило форми й методи роботи комсомольських організацій, які дбали про розширення своїх рядів, допомогло виправити помилки тим активістам, яким властива була «масобоязнь». Багато істориків висвітлюють хід і результат призову на фоні розвитку внутріспілкового життя, виконання комсомолом настанов партії. XIII з'їзд РКП(б), що проходив 23—31 травня 1924 р., широко обговорив питання про роботу серед молоді. На з'їзді вказувалося, що комсомол — організація значно ширша за своїм соціальним складом, ніж партія. Було сказано, що треба залучити до спілки всю робітничу молодь, втягувати в неї селянську бідняцьку молодь, кращі елементи середняків і найбільш ідеологічно близькі пролетаріатові елементи інтелігенції⁵⁸. Нагромаджений у зв'язку з ленінським призовом досвід допоміг комсомольським організаціям успішно здійснити директиви XIII з'їзду РКП(б). В другій половині 1924 р., а потім у 1925 р. зростання рядів комсомолу не знижується, а здійснюється швидкими темпами. Так, якщо на перше січня 1924 р. налічувалося 406 600 членів комсомолу, а на перше липня — 702 000, то на 1 січня 1925 р. — 1 020 456, а ще через рік — 1 640 107⁵⁹. Величезний чисельний ріст комсомольських рядів вимагав посилення ідейно-політичного виховання комсомольців, особливо нового поповнення. Вже у лютому 1924 р. ЦК РКСМ прийняв постанову про роботу з тими, хто вступив до спілки, і розіслав на місця циркулярного листа «Про пропаганду ленізму в спілці». Пропаганда ленізму стала головним змістом цієї ідейно-виховної роботи комсомолу.

В історико-комсомольських працях, що в тій чи іншій мірі висвітлювали ленінський призов до комсомолу, як правило, підкреслюється особлива важливість виховання комсомольців у дусі ленізму і традицій більшовицької партії в умовах орожих вилазок троцькістів. Великий і цікавий фактичний матеріал про поглиблення змісту і вдосконалення форм пропагандистської діяльності комсомольських організацій, посилення ідейного загартування і зростання громадської активності комсомольців, у тому числі нового поповнення, викладається в працях Г. Аветісяна, Г. Воєхіна, Л. Вишнякової, А. Журова, С. Журавльова, В. Ключіна, Т. Круглової, С. Піналова, А. Шохіна та ряду інших істориків комсомолу.

Таким чином, розгляд історико-комсомольських праць показує, що за останні 10—15 років проведена значна робота для вивчення ленінського призову в комсомол 1924 р. Безумовно, дальше вивчення питань ленінського призову в комсомол — одне назрілих завдань історико-комсомольської літератури.

В. С. Михайлюк

⁵⁶ Т. А. Круглова. Комсомол Урала в годы восстановления народного хозяйства. 1919—1927 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Пермь, 1966, стор. 15.

⁵⁷ С. А. Пиналов. Назв. праця, стор. 184.

⁵⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Частина I, вид. 7, К., 1954, стор. 74.

⁵⁹ Статистический сборник о состоянии РКСМ за период с 1 октября 1922 года о 1 января 1924 года. Вып. I, Учетно-статистический отдел ЦК РКСМ, М., 1924, тдел второй, стор. 12; Комсомол СССР. Статистический сборник о численном и качественном составе и политпросветработе РЛКСМ с 1-го июля 1924 года по 1-е января 1926 года. Выпуск восьмой, М., 1926, стор. 13.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

В. М. БАЧИНСЬКИЙ. КПРС У БОРОТЬБІ ЗА ПІДВИЩЕННЯ ДОБРОБУТУ ТРУДЯЩИХ.

*За матеріалами промислових підприємств
України. 1959—1966 рр.,
видавниче об'єднання «Вища школа»,
вид-во при Київському державному
університеті, К., 1974, 176 с.*

Рецензована праця вийшла у світ після XXIV з'їзду КПРС, на якому підкреслювалося, що зростання добробуту радянського народу — найвища мета економічної політики партії. «З перших днів Радянської влади наша партія і держава,— говорив на з'їзді Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— робили в цьому напрямі все, що могли. Однак протягом тривалого часу наші можливості внаслідок певних історичних причин були обмежені. Тепер вони серйозно розширились, і це дає партії підставу поставити питання про те, щоб ще більше націлити господарське будівництво на поліпшення життя народу»¹.

Новим свідченням цього є рішення грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС та прийняті Верховною Радою Союзу РСР закони про Державний план розвитку народного господарства і бюджет на 1974 р. «Виконання і перевиконання плану 1974 року,— говориться у Зверненні Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу,— матиме визначальне значення не тільки для успішного завершення цієї п'ятирічки, а й буде важливим кроком до створення міцної основи для дальшого зростання економічного потенціалу і підвищення матеріального добробуту і культурного рівня народу в наступному п'ятиріччі»².

У рецензованій книжці автор показав діяльність партії щодо підвищення матеріального добробуту трудящих, висвітлив найголовніші фактори його зростання.

Ця тема вже не раз привертала увагу радянських істориків, які підкреслювали, що добробут народу є настійною потребою самого господарського розвитку, однією з важливих підойм швидкого піднесення виробництва. Адже виробництво і поліпшення життєвого рівня трудящих при соціалізмі взаємозв'язані і взаємообумовлені.

Фундаментом зростання добробуту робітничого класу є розвиток важкої індустрії, на основі якої відбувається дальший розвиток виробництва предметів народного споживання. Автор аналізує цей процес на матеріалах багатьох промислових підприємств України. Залучивши велике коло джерел, партійні документи, він детально простежує боротьбу партії за підвищення добробуту населення. Дослідник фактично розкрив усі основні фактори підвищення добробуту робітників: підвищення та вдосконалення заробітної плати, збільшення доходів за рахунок суспільних фондів споживання, поліпшення роботи торгівлі та побутового обслуговування, покращення житлових умов, охорона здоров'я, поліпшення умов праці та відпочинку. У книжці цілком правильно наголошується на тому, що саме праця людини в умовах соціалістичного суспільства є джерелом зростання її добробуту, що метою соціалістичного виробництва є не збагачення певної групи осіб чи якогось класу за рахунок інших, а піднесення добробуту всього суспільства.

Але тут варто зазначити, що, хоч у назві дослідження хронологічні рамки охоплюють 1959—1966 рр., автор чомусь обмежився 1964 р.

Недоліком рецензованої праці є й те, що в ній не показано хіби в економічній роботі, що призвели до погіршення забезпечення трудящих, зокрема робітничого класу, навіть товарами першої необхідності. Саме про це йшлося на вересневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Побіжно автор аналізує розвиток сільського господарства і дає власну трактовку відомих істин. На березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначалося, що причини відставання сільського господарства полягали в тому, що, по-перше, не завжди враховувалася (а нерідко навіть ігнорувалася) дія економічних законів розвитку соціалістичного господарства, по-друге, перед сільським господарством ставилися ве-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 229.

² Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу, К., 1974, стор. 9.

ликі завдання, але вони не підкріплювалися необхідними економічними заходами, зокрема, правильним визначенням цін на сільськогосподарську продукцію і промислові товари, виділенням відповідних капіталовкладень і поліпшенням матеріально-технічного постачання, по-третє, практично дуже мало робилося для піднесення культури землеробства, підвищення родючості землі, по-четверте, в діяльності партійних, радянських, земельних органів теж було не все гаразд, а в обстановці частих реорганізацій і перебудов вона ще більше ускладнювалася.

Автор, однак, дає свою оцінку становища, що склалося. На стор. 41—42 читаємо: «Причиною стала засуха в ряді важливих сільськогосподарських районів, особливо в 1959, 1960, 1963 роках... В роки семирічки питання дальшого розвитку сільського господарства весь час були в центрі уваги Центрального Комітету Комуністичної партії України, обкомів і райкомів партії та первинних партійних організацій. За цей час проведено значну організаторську роботу по добору і вихованню колгоспних та радгоспних кадрів, збільшенню виробництва і продажу державі продукції, зміцненню економіки господарств, підвищенню добробуту трудивників села».

Немає найменшого сумніву, що автор старанно відбирав матеріали до книги, зокрема, в ній є дуже багато посилань на партійні архіви, газети, журнали. Однак інколи у читача закрадається сумнів щодо їх точності. Наприклад, на стор. 42—43 читаємо: «Якщо на початку семирічки в

колгоспах і радгоспах республіки використовувалося 168,4 тис. тракторів та 129 тис. вантажних автомобілів, то наприкінці 1965 р. тракторів уже було 257 тис., а вантажних автомобілів 208,4 тис.» А в статистичному щорічнику «Народне господарство Української РСР в 1965 році» вказано, що на початку семирічки в колгоспах і радгоспах України використовувалося 157,8 тис. тракторів і 103,1 тис. вантажних автомобілів (включаючи автоцистерни), а наприкінці семирічки (тобто на початку 1966 р.) — 232,4 тис. тракторів (!) і 165,4 тис. вантажних автомобілів (!).

Викриваючи твердження буржуазних фальсификаторів, В. М. Бачинський використовує перекладні книги з англійської та німецької мов, видані в 1956—1961 рр. Партія вчить ідеологічних працівників, якими є і вчені в галузі суспільних наук, говорити з читачем такою мовою, яка дійде до розуму і серця нашого сучасника. А в боротьбі з іноземними авторами найкраща, найбільш дошкульна мова — це правда нашої дійсності.

У рецензованій книжці немає історіографічного огляду праць з проблеми, що досліджується.

Всі ці недоліки свідчать про те, що монографія В. М. Бачинського не досить чітка в науково-теоретичному відношенні.

В цілому ж книжка висвітлює важливе і малодосліджене питання, має великий фактичний матеріал, а оскільки літератури з цієї проблеми на книжковому ринку ще дуже мало, то вага її збільшується.

В. С. Петренко, В. П. Столярчук

ДИЙОВА СИЛА КОНТРОЛЮ,

*Політвидав України,
К., 1973, 156 с. **

Важлива роль у здійсненні політики КПРС належить первинним партійним організаціям. Одним з дійових заходів, який допомагає їм впливати на розв'язання найрізноманітніших завдань господарського і культурного будівництва, є контроль за діяльністю адміністрації.

XXIV з'їзд КПРС поширив статутне положення про право контролю діяльності адміністрації на первинні парторганізації конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів, проєктних організацій, учбових закладів, культурно-освітніх, лікувальних та інших установ і організацій, функції адміністрації яких не виходять за межі своїх колективів.

Про досвід партійних організацій республіки у здійсненні цього права і йдеться у рецензованій праці. Автори статей — відповідальні працівники партійних комітетів, секретарі первинних парторганізацій.

* Упорядники: К. П. Житник, М. Ф. Купчинин.

У збірнику наголошується, що обов'язок партійних організацій — не реєструвати негативні факти і явища, а своєчасно запобігати їм, усувати недоліки.

При здійсненні контролю низова ланка партії виступає не як ревізор, а як політичний керівник колективу, його організатор і вихователь, який визначає, що необхідно зробити комуністам для виправлення становища.

У статті завідуючого відділом організаційно-партійної роботи Дніпропетровського обкому Компартії України Ф. Білямінова розповідається про досвід Інгулецького райкому партії у здійсненні контролю за роботою підприємств району. Під час перевірки їх діяльності комісія райкому виявила недоліки у справі апровадження нової техніки і технології. Це питання було досконало вивчено, розроблено заходи щодо виправлення становища. Висновки комісії розглядалися на пленумі райкому та на відкритих партійних зборах. Як наслідок на гірничо-збагачувальних комбінатах почали працювати університети технічного прогресу, клуби інженерів. У районі проводяться дні науки, перед трудящими виступають науковці, спеціалісти.

Секретар парткому Київського заводу «Ленінська кузня» І. П. Харченко ділиться досвідом роботи по втіленню в життя статутних вимог щодо контролю діяльності адміністрації. У цій справі партком застосує різноманітні форми, та чи не найголовнішою є заслуховування звітів адміністрації на засіданнях партійного комітету. Тут створено позаштатний організаційний відділ, працівники якого постійно допомагають цеховим парторганізаціям у реалізації накреслених заходів.

Секретар парткому радгоспу «Агрономія» Арбузинського району Миколаївської області О. П. Пугач пише, що головним напрямком роботи парторганізації у здійсненні контролю є глибокий аналіз діяльності виробничих ділянок. При цьому увага звертається не тільки на якісні показники, а й на те, які методи застосовуються для їх досягнення, наскільки враховуються сучасні вимоги, як спирається керівник на колектив, які стосунки склались у нього з людьми.

Секретар Кіровського райкому Компартії України м. Макіївки Донецької області Г. Т. Жаботинський розповідає про досвід роботи комісій по контролю господарської діяльності адміністрації в будівельних організаціях тресту «Макбуд». Тут, зокрема, створено комісії по контролю за ощадливим витрачанням матеріалів і використанням механізмів, за якістю будівельно-монтажних робіт.

Секретар парторганізації колгоспу «Росія» Джанкойського району Кримської області В. М. Кошевий пише про специфіку контролю у колгосп, де парторганізація має справу не з єдиначальником, а з колективним органом керівництва — правлінням. Свої пропозиції вона реалізує через правління, загальні збори колгоспу, збори уповноважених, бригадні ради.

**Ю. І. ПАТЛАЖАН.
НЕЗАБУТНИЙ ВІЯВ
ПРОЛЕТАРСЬКОЇ СОЛІДАРНОСТІ
(ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКИЙ РУХ
В КОЛОНІАЛЬНИХ
ВІЙСЬКАХ ІНТЕРВЕНТІВ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1918—1919 рр.).**

*Видавництво Львівського університету,
1973, 147 с.*

Могутнім виявом міжнародної пролетарської солідарності з Країною Рад у період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни був рішучий протест солдатів і матросів окупаційних армій проти імперіалістичної інтервенції, їх небажання «бути катами російських робітників і селян»¹, перехід на бік революційно-

Певний досвід у здійсненні контролю набуто в парторганізаціях учбових, культурно-освітніх, лікувальних закладів. У Харківському авіаційному інституті, як розповідає секретар парткому А. І. Мелекесцев, діють чотири комісії, які займаються організацією і вдосконаленням навчального процесу, науковою діяльністю, підготовкою науково-педагогічних кадрів, розвитком матеріально-технічної бази.

Про форми контролю в партійних організаціях шкіл, закладів мистецтва йдеться у статтях секретарів парторганізації Березотичької середньої школи Полтавської області Г. М. Бештенка і Львівського театру ім. Заньковецької В. Г. Максименка.

Знайомство з матеріалами збірника показує, що, органічно поєднуючи в собі внутріпартійну, політичну і організаційну роботу, контроль діяльності адміністрації при його правильному та вмілому використанні відіграє важливу роль в ефективному розв'язанні питань виробництва, у залученні комуністів і всіх членів колективу до активної участі в господарському житті, у зміцненні виробничої, трудової і державної дисципліни.

У збірнику слід було б повніше розкрити діяльність парторганізацій республіки щодо узагальнення і поширення кращого досвіду партійного контролю, вивчення його на семінарах у партійних комітетах, висвітлення в періодичній пресі і т. д. У деяких статтях не показано труднощі, які доводиться долати партійним організаціям у налагодженні контролю за діяльністю адміністрації.

Та в цілому вміщені в рецензованому збірнику розповіді про різні форми і методи здійснення партійного контролю, що виправдали себе і утвердилися на практиці, будуть корисними парторганізаціям республіки.

О. М. Кисілевський

го народу для спільної участі у боротьбі за справу Великого Жовтня.

Цей аспект інтернаціоналістського руху на захист молоді Радянської республіки досить широко висвітлений у вітчизняній історичній літературі. Проте таке важливе питання, як інтернаціоналістський рух у колоніальних військах інтервентів на Півдні України досліджене ще недостатньо.

Як підкреслював В. І. Ленін, «союзники-імперіалісти якраз з півдня, з України, намагалися наступати і хотіли зробити з України опорний пункт проти Радянської республіки»². Вирішальну роль у здійсненні цих злочинних намірів мали відіграти окупаційні війська, і зокрема французькі, значну частину яких становили колоніальні контингенти. Ось чому таке велике значення мала діяльність більшовиків-підпільників, іноземних комуністів-інтернаціоналі-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 355—356.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 247.

тів щодо революціонізації свідомості колоніальних солдатів.

Автор рецензованої праці ставить за мету висвітлити форми і методи більшовицької агітації серед колоніальних частин армії інтервентів та безпосередні результати цієї роботи.

Ю. І. Патлажан переконливо показує, що, посилавши свої війська на Південь України і в Крим наприкінці 1918 — початку 1919 рр., уряд Франції подбав про те, щоб у їх складі було якнайбільше вихідців з колоніальних володінь, сподіваючись, що ці, менш свідомі, здебільшого неписьменні солдати не спроможуться на протест проти участі в новій военній авантурі, не піддадуться більшовицькій пропаганді й служитимуть сліпим знаряддям у руках імперіалістів для «наведення порядку в Росії».

Змальовуючи картину ідеологічної обробки військ інтервентів імперіалістичною пропагандою, В. І. Ленін говорив, що тисячі буржуазних газет сипали на більшовиків шалену брехню, переконували солдатів у тому, нібито вони ідуть проти більшовицького лиха, на захист вітчизни³. Тому перед партією більшовиків стояло складне завдання — донести правду до солдатів окупаційних військ, революціонізувати їх свідомість.

У книзі на багатому фактичному матеріалі розповідається, як, незважаючи на смертельну небезпеку, більшовики Одеси і Криму доклали всіх зусиль для розкладу армії окупантів. Широко висвітлено різнобічну роботу агітаторів, створення та діяльність підпільної друкарні Одеського обкому партії, шляхи розповсюдження серед солдатів революційної літератури тощо. Для своїх цілей підпільники успішно використовували ресторани, закусочні, кафе, паштетні, яких у той час було чимало в Одесі. Як згадувала секретар підпільного Одеського обкому партії С. І. Соколовська, лише в ресторан, «господарем» якого був професійний революціонер М. А. Лолодзе, щодня приходило близько ста іноземних солдатів і матросів. Тут вони одержували пропагандистську літературу, слухали бесіди тощо.

Автор широко використав спогади безпосередніх учасників подій. Це збагачує картину діяльності більшовицького підпілля. Щоправда, часто мова фактично йде про агітаційну роботу серед французьких солдатів і матросів, а не серед колоніальних контингентів, як того вимагає тема дослідження. Це значною мірою зумовлено об'єктивними причинами. Робота по розкладу колоніальних військ хоч і мала свої специфічні особливості (незнання мови солдатів колоніального Сходу, значно нижчий рівень їх свідомості), була невіддільною від розкладу всієї окупаційної армії. Окрім того, про цю роботу залишилося менше документальних свідчень.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 349, 351.

Все ж, коли йдеться про архівні джерела, то можна було б залучити більше матеріалів з фондів Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Центрального державного архіву Жовтневої революції Української РСР, три томного збірника документів «Громадянська війна на Україні» (К., 1967). Разом з тим у книзі вміщено немало загальновідомого матеріалу.

Ю. І. Патлажан наводить цікаві факти про поширення революційної літератури в 1-му полку зуавів. Серед досліджених автором більшовицьких листівок і відозв привертає увагу аналіз листівки «До солдатів колоніальних військ».

Командування Антанти глибоко прорахувалося, сподіваючись, що колоніальні солдати будуть сліпо підкорятися в Росії своїм командирам. Полум'яні, відважні більшовицькі агітатори в Одесі, Севастополі та інших містах, підкреслює автор, долаючи великі труднощі, змогли донести правду революції не тільки до французів, греків і поляків, але й до алжирців, в'єтнамців, сенегальців та представників інших народів колоніального Сходу.

Першою французькою частиною, яка на початку лютого 1919 р. відмовилася виступити проти Червоної Армії, був 58-й піхотний полк, у складі якого перебували й колоніальні солдати. Розпропаговані солдати 1-го полку зуавів рішуче відмовилися воювати проти трудящих Країни Рад, і французьке командування змушене було роззброїти цю військову частину й відправити її до Константинополя. У перших числах квітня 1919 р. відмовився воювати з Червоною Армією і самовільно пішов у Румунію 4-й полк колоніальної піхоти. Ю. І. Патлажан розповідає також про участь солдатів з колоній у повстанні на французькому окупаційному флоті у квітні 1919 р., наводить приклади їх збройної боротьби на боці Червоної Армії.

Згадує він і тих зарубіжних трудящих, які самі стали активними пропагандистами пролетарського інтернаціоналізму. На жаль, автор не завжди критично ставиться до відомостей, які вже зібрані в історичній літературі. Так, на стор. 101 згадується вісімнадцятирічний матрос з крейсера «Мірабо» Анрі Барбере як один з найкращих більшовицьких пропагандистів «серед матросів французького флоту». Насправді ж Анрі — не був матросом з «Мірабо». Жовтневу революцію 17-річний юнак зустрів у Росії. Він і його мати Р. Барбере вступили до лав РКП(б) разом з відважною дочкою французького народу Ж. Лябурб (8 жовтня 1918 р.). А. Барбере — член французької комуністичної групи у Москві з часу її утворення. Разом з Ж. Лябурб та І. Арманд брав участь у випуску газети «III Internationale». 3 квітня 1919 р. — член французької комуністичної групи у Києві. На початку травня 1919 р. А. Барбере прибув у визволений Севастополь для розповсюдження революційної літератури серед французів окупаційної ескадри,

що залишала місто. Після повернення із Севастополя А. Барбере входив до французької комуністичної групи в Одесі, розповсюджував революційну літературу серед матросів французької ескадри, яка з моря блокувала визволене радянське узбережжя. Загинув 31 липня 1919 р. під час заколоту німецьких куркулів-колоністів. Отже, сфера діяльності А. Барбере не обмежувалася роботою «серед матросів». Він — член РКП(б), молода, але помітна постать серед французьких комуністів-інтернаціоналістів, що боролися за владу Рад. Як бачимо, у автора характеристика А. Барбере далеко не точна і неповна.

Деяко декларативно написано «Значення революційної школи Великої Жовтневості» Автору не вдалося повно і глибоко розкрити це важливе й складне питання. Розділ носить скорше публіцистично-популярний, ніж дослідницько-науковий характер.

Монографія, на наш погляд, втратила від того, що автор не показав ролі іноземних комуністичних груп у розкладі окупа-

ційних військ і революціонізації свідомості колоніальних солдатів. Уже в резолюції I з'їзду КП(б)У підкреслювалося, що революційну агітацію і пропаганду серед військ інтервентів необхідно вести «спільно з інтернаціоналістичними іноземними групами»⁴. Так воно й було на практиці. Діяльність іноземних комуністичних груп В. І. Ленін оцінював як одну з найважливіших сторінок в роботі Російської комуністичної партії⁵.

Загалом же праця Ю. І. Патлажана цікава і потрібна. Вона вносить певний вклад у дослідження проблеми міжнародної пролетарської солідарності з Радянською республікою у період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956, К., 1958, стор. 14.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

В. Ю. Мельниченко

* * *

Одним з найбільш яскравих свідчень торжества ідеології пролетарського інтернаціоналізму стала перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також той могутній рух солідарності трудящих, який розгорнувся в усьому світі на захист її завоювань. Найважливіші аспекти цієї проблеми досить широко висвітлені у вітчизняній історіографії¹.

Проте це зовсім не виключає можливості спеціального поглибленого вивчення окремих аспектів цього питання, які ще не знайшли свого повного висвітлення як у нашій країні в цілому, так і за рубежом.

Рецензована праця присвячена інтернаціоналістському рухові у колоніальних військах інтервентів на півдні України в 1918—1919 рр.

Слід зазначити, що ця сторона діяльності комуністів України та іноземних інтернаціоналістів до цього часу не узагальнена, хоч у історичних дослідженнях, численних

документальних і мемуарних публікаціях про це неодноразово згадувалося².

Автор книги на основі марксистсько-ленінської методології, широкого кола літературних та архівних джерел, багато з яких уперше вводяться в науковий обіг, вдало визначив з проблеми найважливіші питання, конкретно-історичний аналіз яких дозволив йому розкрити тему, зробити обґрунтовані висновки, уточнити трактування окремих її аспектів.

Особлива увага в монографії приділена революційній пропаганді в окупаційній армії Антанти, до складу якої входили колоніальні війська (алжирці, в'єтнамці, марокканці, сенегальці, туніси та ін.). Ю. І. Патлажан правильно визначив причини провалу спроб імперіалістів використати їх у боротьбі проти Країни Рад. Вирішальною серед них стала активна, цілеспрямована й

² Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине, М., 1966; В. Г. Коновалов. Иностранная коллегия, Одесса, 1958; його ж. Герои Одесского подполья, М., 1960; його ж. Елена, Одесса, 1969; К. Л. Селезнев. Революционная работа большевиков в войсках интервентов (1918—1919 гг.) — «История СССР», 1960, № 1; Л. М. Зак. Славные традиции солидарности, М., 1962; С. А. Цвільюк. Народжена в підпіллі, Одеса, 1968; В. Г. Балахонov. Кавалер ордена Почетного легиона, Симферополь, 1968; Г. М. Шевчук. Розгром іноземних інтервентів на півдні України, К., 1959; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, Симферополь, 1957, та ін.

¹ Интернационалисты в боях за власть Советов, М., 1965; Из истории гражданской войны в СССР. Документы и материалы в трех томах, М., 1960—1961; Л. И. Жаров, В. М. Устинов. Интернациональные части в боях за власть Советов, М., 1960; Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922 гг.). — «Советская Россия», М., 1957; Дело трудящихся всего мира. Факты, документы, очерки о братской помощи и солидарности трудящихся зарубежных стран с народами Советского Союза, М., 1957; В. Жоаннес. Октябрьская революция 1917 г. и интернационализм французских рабочих, М., 1957, та ін.

гнучка агітаційно-пропагандистська робота партійних організацій Півдня України, «Іноземної колегії» при Одеському обласному КП(б)У. Важливу роль відіграли також постійна допомога і підтримка з боку ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна, беззавітний героїзм і самовідданість іноземних ітернаціоналістів Ж. Лябурб, Ж. Садуля, Тон Дик Тханга, Омар-бен-Ахмеда та багатьох інших.

У книжці на основі цікавого фактичного матеріалу автор показав процес поступової революціонізації армії інтервентів, і особливо колоніальних контингентів, перехід значної її частини від пасивного опору командуванню і властям до активних, у тому числі й збройних, виступів на захист завоювань Великого Жовтня. Ці виступи для багатьох їх учасників стали справжньою школою політичної боротьби, ідейно-зростання, комуністичного, ітернаціоналістського загартування.

З великим інтересом читаються сторінки, присвячені діяльності комуністів-підпільників І. Ф. Смирнова-Ласточкина, С. І. Соколовської, І. Є. Клименка, С. Я. Щербакова, П. І. Черномазенка, І. М. Кабанцева, Г. І. Сапельникова та інших у військах інтервентів. Автор торкнувся й вивчення такого важливого питання, як участь ітернаціоналістів у боротьбі за владу Рад у Криму.

Даючи в цілому позитивну оцінку книжки, слід вказати також й на суттєві недоліки, що знижують її науковий та ідейно-теоретичний рівень.

Насамперед у праці необхідно було б викласти суть ленінських принципів пролетарського ітернаціоналізму, підкреслити міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, велику революціонізуючу й притягальну силу ленінських декретів і перших соціалістичних перетворень

в Країні Рад. Саме ці фактори стали визначальними в діяльності Комуністичної партії по ітернаціональному згуртуванню й вихованню трудящих за рубежом, серед окупаційних військ Антанти.

Бажано було б показати вплив ленінської національної політики на завоювання колоніальних військ Антанти на бік соціалістичної революції та піднесення національно-визвольного руху в цих країнах.

Діяльність місцевих партійних організацій Півдня України показана якось ізольовано. Крім декларативних згадувань, у монографії не висвітлені конкретні заходи ЦК КП(б)У по керівництву роботою парторганізацій Одеси, Миколаєва, Херсона в окупаційних військах, а про діяльність Федерації іноземних груп при ЦК КП(б)У, яка проводила цю роботу, автор навіть й не згадує.

Неповним і однобоким вийшов й історіографічний вступ. Ю. І. Патлажан не використав багато нових праць радянських істориків. Слід було б охарактеризувати головні напрямки зарубіжної історіографії цієї проблеми.

Недоліком праці є й те, що вона переповнена русизмами, граматичними і стилістичними помилками (див. стор. 3, 4, 10, 11, 16, 30, 39, 52, 62, 67, 86, 99 та ін.). Мають місце фактичні неточності, а також неточності в оформленні науково-довідкового апарату.

У структурному відношенні матеріал останнього розділу — «Пролетарський ітернаціоналізм в дії» виходить за хронологічні рамки дослідження. Його можна було б використати як висновок.

В цілому ж рецензоване дослідження заслуговує позитивної оцінки.

І. К. Калмакан

В. В. ПАНАШЕНКО.
ПАЛЕОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО
СКОРОПISУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

(На матеріалах Лівобережної України),
вид-во «Наукова думка», К., 1974, 111 с.

Останнім часом помітно зріс інтерес українських радянських учених до палеографії, яку прийнято називати допоміжною історико-філологічною дисципліною і яка займається вивченням давніх рукописних пам'яток писемності, зокрема написів літер, різних почерків, матеріалу для написання, водяних знаків, або філіграней, на папері, орнаментів, заставок, мініатюр, оправ тощо. Палеографічні характеристики та коментарі до письма трапляються у низці праць колективу співробітників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, що виходять у серії «Пам'ятки української мо-

ви», а також у деяких монографіях і статтях мовознавців, літературознавців, істориків, мистецтвознавців, книгознавців.

До речі, співробітники Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР та Центрального державного історичного архіву УРСР опублікували важливі каталоги колекцій різних слов'янських рукописів та писаних документів з української сивої давнини. Виходить журнал «Архіви України», інколи вміщуються відповідні статті та матеріали в «Українському історичному журналі» і місячниках «Радянське літературознавство», «Народна творчість та етнографія» тощо. Нещодавно побачила світ цінна монографія О. Я. Мацюка «Папір та філіграні на українських землях (XVI ст.—початок XX ст.)», в якій підсумовано майже столітній шлях української філігранології та вміщено зведений альбом філіграней і штемпелів.

Отже, українські палеографи певною мірою надолужують те, що вже зроблено

російськими вченими. Для порівняння назвемо такі капітальні монографії й посібники, як «Русская палеография» Л. В. Черепніна (1956 р.), «Русская палеография» М. Н. Тихомирова і А. В. Муравйова (1966 р.), «Русская палеография» В. Н. Щелкіна (1918 р., друге видання 1967 р.), «Филигранни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII—XX вв.» С. Клепникова (1959 р.), «Филигранни XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения» Г. Гераскімова (1963 р.) та інші, в яких частково (наскільки цього вимагали порівняльні екскурси) висвітлюються і питання українського письма. Однак спеціальної праці, написаної на основі найновіших наукових даних і присвяченої українській палеографії, досі ще не створено. А потреба в ній вже давно назріла. Цю прогалину деякою мірою заповнює щойно видана монографія В. В. Панащенко «Палеография українського скоропису другої половини XVII ст.»

І хоч у книжці досліджується еволюція графіки українського скоропису другої половини XVII ст. на ділових матеріалах Лівобережної України, практичне значення її набагато ширше. У першому розділі автор стисло розповіла про розвиток української палеографії від початку XIX ст. до наших днів, наголосила на її спільному корені з російською і білоруською, зробила спробу визначити основні напрямки й проблеми, які заслуговують на увагу радянських дослідників. Враховуючи найважливіші чинники у розвитку українського письма, В. В. Панащенко в другому розділі показала процес навчання грамоти в тогочасних учбових закладах та діяльність канцелярій адміністративних установ, де було складено скорописні документи. У третьому і четвертому розділах автор скрупульозно аналізує палеографію скоропису документів Генеральної військової канцелярії, міських ратуш, полкових і сотенних канцелярій, а також деяких монастирів.

В. В. Панащенко цілком слушно зазначає, що ґрунтовне дослідження минулого нашої країни неможливе без всебічного вивчення стародруків, зокрема без знання палеографії. Щоправда, основна маса друкованих джерел вже відома історикам, оскільки вона введена (безпосередньо чи опосередковано) до наукового обігу, чого ще не можна сказати про найрізноманітніші, часом несподівані, рукописні пам'ятки, які й досі не описані і лежать мертвим капіталом у сховищах. Вивчення цих документів допоможе розкрити нові, незвідані сторінки суспільно-політичного та культурного життя наших пращурів, яскравіше показати боротьбу народних мас за своє соціальне і національне визволення. Для цього необхідно вміти читати давні рукописні пам'ятки, визначити генезис їх написання, дати класову оцінку зафіксованим на папері подіям і фактам. Особливо складним є читання скоропису, що замінив на початку XV ст. уставне й півуставне письмо. Проте

палеографії у вищих учбових закладах не приділяється належної уваги. Невеликий її курс читається лише на історичних факультетах.

Причина вивчення автором рецензованої праці саме палеографії українського скоропису другої половини XVII ст. полягає в тому, що возз'єднання України з Росією, зумовлене багатотисячними дедалі зростаючими економічними, політичними і культурними зв'язками українського та російського народів, створення нових адміністративних установ і канцелярій, реорганізація судів сприяли появі значно більшої кількості документів, що, безумовно, впливало на розвиток письма (стор. 10). Крім того, на цей час український скоропис, по суті, сформувався вже остаточно і згодом лише частково модифікувався.

Для висвітлення розвитку письма у зазначений період дослідниця використала більше 1000 одиниць документів, що зберігаються в архівах Києва, Москви, Ленінграда. Це дало їй змогу співставити графічні особливості місцевих традицій у письмі, визначити закономірності його розвитку, а також класифікувати почерки за основними формами начерків літер і загальним стилем письма.

Велике практичне значення матимуть детальні описи варіантів зображення графем та не менш детально складені автором таблиці еволюції скоропису документів Генеральної військової канцелярії, актових книг Лохвицької, Миргородської, Остерської ратуш, Полтавського міського повіту другої половини XVII ст. Це стосується також і доданих до книжки фототипічних зразків скоропису та їх транскрибування В. В. Панащенко. З них читач наочно переконається, що не так уже й легко розібрати скоропис часом малоосвічених писарів і чиновників.

Автор доходить правильного висновку, що для українського скоропису другої половини XVII ст. характерними були деякі особливості, зокрема, наявність майже для кожної літери кількох типових графем та однакових графем у письмі різних канцелярій і місцевостей — свідчення спільних закономірностей у розвитку українського скоропису, існування специфічних графем, властивих для документів тих чи інших місцевостей, зв'язаних між собою графічними традиціями, вживання певних графем для числових позначень тощо.

Водночас слід вказати й на окремі недогляди та упуцнення автора. Насамперед щодо визначення самого терміну палеографія. В. В. Панащенко неодноразово повторює, що палеографія — одна із допоміжних історичних дисциплін (стор. 5, 19 та ін.), з чим аж ніяк не можна погодитися, бо палеографію можна віднести й до філологічних наук. До речі, на це вказується не тільки в спеціальних монографіях, але й в усіх енциклопедичних та термінологічних довідниках. Принагідно зазначимо, що академік АН УРСР М. І. Петров був не істо-

рником (стор. 12), а літературознавцем, працював і в галузі палеографії, етнографії та археології. Неправильно також називати Є. Перфецького «чеським дослідником» (стор. 18). Автор пише, що розробка багатьох проблем української палеографії ще відстає від розвитку інших наук, і, в свою чергу, називає ряд питань, на які не завжди знаходимо відповідь у рецензованій монографії. Часом у книжці лише названо ті чи інші праці без наукової їх оцінки. Не можна повністю погодитися з твердженням, що за комплексом ознак, які характеризують рукописні тексти, можна певною мірою су-

дити про суспільне життя народу (стор. 21).

Але це несуттєві вади давно потрібної праці з української палеографії. Немає сумніву, що книжка В. В. Панащенко стане корисною і для науковців, які вивчатимуть давні рукописні джерела, і для викладачів та студентів вищих учбових закладів, і для музейних та архівних працівників. Вона є основою для створення синтетичної монографії з української палеографії від найдавніших часів до наших днів.

В. Л. Микитась

П. Н. ОЛЬШАНСКИЙ.
РИЖСКИЙ ДОГОВОР И РАЗВИТИЕ
СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ.

1921—1924 гг.,
изд-во «Наука», М., 1974, 285 с.

Автор рецензованої монографії є відомим радянським полоністом, заступником відповідального редактора радянської частини редколегії багатотомного видання «Документы и материалы по истории советско-польских отношений», яке виходить паралельно у Москві та Варшаві й охоплює період від Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. до наших днів. (До 30-річного ювілею Народної Польщі має вийти з друку черговий, восьмий том, присвячений 1944—1945 рр.).

Коło наукових інтересів П. М. Ольшанського досить широке. Його кандидатська дисертація, захищена свого часу в Академії суспільних наук при ЦК КПРС, де він навчався, висвітлювала вплив російських декабристів на польський революційний і національно-визвольний рух. Згодом дослідник зайнявся вивченням Ризького миру, що був укладений у березні 1921 р. між Російською, Українською і Білоруською радянськими республіками, з одного боку, та Польщею, з другого, і знаменував собою важливий рубіж в історії радянсько-польських відносин. Безпосереднім наслідком цієї роботи П. М. Ольшанського стала книжка, що вийшла з друку в Москві п'ять років тому¹. Її логічним продовженням і завершенням є рецензована монографія, яка щойно побачила світ. Матеріали цих двох праць становили основу докторської дисертації автора «Радянсько-польські відносини в 1918—1924 рр.», захист якої відбувся наприкінці 1972 р. в Інституті слов'янознавства і балканістики АН СРСР. (Автор цих рядків виступав офіційним опонентом цієї дисертації).

¹ П. Н. Ольшанский. Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918—март 1921 гг.), изд-во «Наука», М., 1969.

Варто відразу сказати, що нова монографія П. М. Ольшанського є, так би мовити, «першою ластівкою» в радянській історіографії. Що ж до наших польських колег, то вони вже мають подібну працю. Це — книжка наукового співробітника Інституту соціалістичних країн Польської Академії наук Є. Куманецького «Після Ризького трактату. Польсько-радянські відносини, 1921—1923»².

Якщо порівнювати рецензовану працю і книжку Є. Куманецького, то не можна не відзначити, що при подібності тем і хронологічних рамок у першій, на відміну від другої, аналізуються не тільки дипломатичні, а й економічні та культурні радянсько-польські відносини, а також питання солідарності трудящих Країни Рад з робітниками і селянами Польщі. Крім того, Є. Куманецький своє дослідження завершує 1923 р., а П. М. Ольшанський — 1924 р. Саме на цей час радянсько-польські відносини досягли деякої стабільності і в основному були реалізовані найважливіші положення Ризького договору.

Матеріали, які наводяться в книжці, переконливо свідчать, що час від підписання Ризького миру до кінця 1924 р. був важливим етапом у розвитку Радянської держави. Діяльність радянської дипломатії в цей період була спрямована на те, щоб максимально використати його для зміцнення зовнішньополітичних позицій. Ризький мирний договір заклав міцні основи для плодотворного добросусідського співробітництва. Радянський уряд домагався, щоб польська сторона послідовно і неухильно виконувала покладені на неї обов'язки. Проте польський уряд продовжував фінансувати і подавати всебічну підтримку білговардійським і петлюрівським бандам та організаціям, які не припиняли збройну боротьбу проти сусідніх радянських республік. Водночас він ігнорував виконання статті VII договору щодо української та білоруської національних меншостей, намагався створити

² J. K u m a n i e c k i. Po traktacie Ryskim. Polsko-radzieckie stosunki, 1921—1923, Warszawa, 1971.

з прибалтійських республік антирадянський блок.

Монографія, що рецензується, побудована за хронологічним принципом. Відкривається вона коротким вступом, який містить історіографічний аналіз літератури з цієї теми. Виклад матеріалу подано в п'яти розділах, що поділяються, у свою чергу, на параграфи. Закінчується книжка «Висновками» і списком використаної літератури та джерел.

Джерельна база праці досить різноманітна, а це надає їй особливого значення. Автор широко використав документи й матеріали багатьох і радянських, і польських архівів. Але тут варто зробити таке критичне зауваження. Здавалося б, що в книжці, присвяченій відносинам між двома країнами, мали бути, умовно кажучи, приблизно в однаковій мірі використані архіви обох цих країн. Однак вийшло не зовсім так. Автор значно ширше використав не радянські, а польські архівні матеріали. Не аналізуючи причин цього явища, скажу тільки, що, на мій погляд, автор недостатньо використав матеріали Архіву зовнішньої політики СРСР і Архіву Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР.

Особливий інтерес становить рецензована книжка для українського читача. Справа

не тільки в тому, що Ризький мирний договір був укладений за дорученням і урядом Української РСР. Адже, по-перше, в монографії аналізується чимало «сюжетів», так чи інакше пов'язаних з Україною, і, по-друге, протягом тривалого часу — до утворення Союзу РСР і навіть після цієї видатної події — на Радянській Україні діяв Народний комісаріат закордонних справ, який займався, зокрема, радянсько-польськими відносинами.

Проте автор не досить добре знайомий з українською історіографією. Це відчувається в тому, що з поля його зору випали деякі, в тому числі й узагальнюючі, праці українських істориків, знання яких допомогло б глибшому висвітленню досліджуваної проблеми. Йдеться про колективні монографії: двотомну «Історію Української РСР» та одностомну — «Україна і зарубіжний світ».

Незважаючи на згадані упущення та деякі інші дрібні помилки, в цілому монографія П. М. Ольшанського вносить в радянську історичну науку чимало нового. Вона, без сумніву, сприяє дальшому зміцненню нерушимої радянсько-польської дружби.

П. М. Калениченко

М. А. ПАРНЮК.
ПРИНЦИП ДЕТЕРМИНИЗМА
В СИСТЕМЕ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ
ДИАЛЕКТИКИ,

изд-во «Наукова думка», К., 1972, с. 356

Книга М. О. Парнюка зацікавить представників усіх спеціальних галузей знання, в тому числі й істориків, оскільки певні її аспекти мають безпосереднє відношення до історичної науки, органічно приймають до неї або розвивають положення ряду праць, спеціально присвячених теоретико-методологічним проблемам історії.

Що важливо враховувати вченому, який досліджує будь-яку конкретно-історичну проблему, і що йому може дати корисного ознайомлення з книгою М. О. Парнюка?

Як відомо, у працях істориків не так уже й рідко трапляється помилка, коли явище або процес, що вивчається, зводиться до функцій. Тим часом, як справедливо вважає М. О. Парнюк, необхідно встановлювати властивості речі, які лише проявляються у відношеннях і тим самим допомагають виявити і її функції. Зведення речі до відношень або ще вужче — до функцій, позбавляє, по суті, змісту проблеми, що вивчаються (стор. 13—50).

Багато пишуть про взаємозв'язки, взаємодію процесів і явищ. А тим часом, як відзначав В. І. Ленін, «тільки «взаємодія» =

пустота»¹. М. О. Парнюк правильно підкреслив неприпустимість зведення детермінізму до універсальних взаємозв'язків, що, до речі, притаманне сучасним буржуазним соціологам. Автор підкреслює, що детермінізм як теорія опосередкування відповідає на запитання: чому виникла річ, чим вона зроблена, чим визначається її існування і чому вона змінюється і зникає, в що перетворюється (стор. 53)? Звідси виходить і саме визначення теорії, яке цілком виразно повинен уявляти собі історик, оскільки він вивчає суспільні відносини. Наукова теорія — це система понять і категорій про виникнення, взаємозв'язки, сутність і закономірності розвитку певних процесів у природі, суспільстві і мисленні. Класики марксизму-ленізму робили особливий наголос на великому значенні сукупності цих моментів при теоретичному узагальненні історії людства².

Дуже важливо для істориків втілювати у своїх конкретно-історичних дослідженнях розуміння діалектики абсолютного і відносного. М. О. Парнюк пише: «Абсолютне існує тільки через відносне і у відносному, відносне — тільки в абсолютному, через абсолютне» (стор. 67). Ми звертаємо ува-

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 29, стор. 137.

² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 22—23; Твори, т. 20, стор. 20—21, 23; В. І. Ленін. ПЗТ, т. 26, стор. 50—51.

гу на цю тезу автора через те, що в багатьох історичних працях (включаючи підручники) перебільшення моменту абсолютності веде до абстрактного соціологізування і, зокрема, ігнорування або недооцінки категорії одинично-особливого. А перебільшення відносного — прямий шлях до релятивізму і до простого описання подій. Абсолютність же суспільства полягає в тому, що його специфіка визначається не географічним середовищем, не біологічними законами, а іманентними йому законами (стор. 74—75). Не випадково в буржуазній історіографії, як підкреслює автор, заперечується можливість об'єктивного наукового пізнання історичних подій минулого, оскільки весь зміст історичного знання визначається точкою зору історика (стор. 83). А ця точка зору, по суті, відриває історичне знання від об'єктивних історичних подій, робить його абсолютно самостійним. Разом з тим не можна не відзначити, що не зовсім чітке уявлення про діалектичний характер співвідношення абсолютного і відносного веде до прямолінійного виведення поглядів, концепцій безпосередньо з економічного життя суспільства в кожний даний момент його розвитку.

Автор має рацію, коли говорить, що для розв'язання проблеми походження і природи будь-якої речі треба вивчити умови, з яких вона походить (стор. 112). Без точного аналізу умов у конкретно-історичному дослідженні неминучим є емпірично-описове висвітлення проблеми, що вивчається, адже саме в цьому випадку будуть упущені її істотні сторони.

Значну увагу М. О. Парнюк приділив всебічному аналізу можливості і дійсності. Слід підкреслити, що дійсним є лише те існуюче, що має тенденцію до розвитку. А в існуючому є багато можливостей.

Ми спинимося на цьому питанні тому, що в історичних дослідженнях науковці, так чи інакше торкаючись проблеми можливості і дійсності, часто роблять принаймні дві помилки. З одного боку, випускають відоме марксистське положення: конкретне тому конкретне, що воно являє собою

єдність різноманітності і містить незліченну кількість визначень та відношень. Саме тому в конкретному є багато можливостей. З другого боку, багато які історичні епохи трактують без урахування характерних для них об'єктивних умов, з точки зору «можливостей» іншого ходу подій та їх наслідків з висоти досягнень науки наших днів.

В ряді праць автори ставлять діячам, організаціям, установам минулого вимоги, які не можна було виконати в часи їх існування. Аналізуючи, наприклад, помилки в діяльності компартій Європи 20-х років, не можна ставити перед ними вимоги, які вони через об'єктивні умови тих років і суб'єктивні моменти не мали змоги реалізувати. Подібна постановка питання вела б до модернізації історичного процесу, до вульгарного розуміння актуальності. І це природно.

Історики завжди багато уваги приділяють причинам тих чи інших подій, процесів. Але нерідко спрощують, таким чином, хід подій або все зводять до причин, оскільки не завжди вникають в сутність цього поняття. М. О. Парнюк ґрунтовно проаналізував різні аспекти причини і дії (стор. 177—208). Хотілося б звернути увагу на те, що часто плутають причину і умови. Більше того, відсутність якоїсь умови оголошують причиною якоїсь події. Але ж причина, за словами Ф. Енгельса, «яка не діє, не є зовсім причина»³. Автор правильно підкреслює, що відсутність якоїсь умови не може породжувати наслідку (стор. 207).

Проаналізовані М. О. Парнюком аспекти принципу детермінізму — дуже цінне в цілому дослідження. Його вивчення збагатить як загальний, так і філософсько-методологічний кругозір і творче мислення істориків, підвищить теоретико-методологічний рівень спеціальних наук, в тому числі й історичної науки.

К. Д. Петряєв

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 529.

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ СПІВРОБІТНИКІВ КИЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ

23 квітня 1974 р. у Будинку політичної освіти Київського обкому Компартії України відбулася конференція співробітників обласного державного архіву. У ній взяли участь архівісти, наукові співробітники інститутів АН УРСР, викладачі вузів, представники преси, радіо, телебачення і громадських організацій, студенти м. Києва та області.

У вступному слові директор облдержархіву Ю. Ф. Борщ зупинився на проблемі зберігання Ленінського фонду в СРСР. Комуністична партія приділяє велику увагу вивченню документів, пов'язаних з життям і діяльністю вождя пролетаріату В. І. Леніна. Виступаючий висловив упевненість в тому, що учасники конференції в процесі обміну думками допоможуть працівникам архіву поліпшити справу зберігання і пропаганди документів.

З доповіддю «Роль архівних документів при відбудові архітектурних пам'яток м. Києва» виступив голова правління Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, д. і. н., проф. В. І. Стрельський. Доповідач розповів про відбудову пам'яток у післявоєнний час, підкреслив велике значення архівних матеріалів, які мають бути використані при відбудові чи

спорудженні пам'яток, а також вказав на необхідність марксистсько-ленінського підходу до документів. Багато цікавого почули учасники конференції про реставрування пам'яток Севастополя, Одеси, Харкова та Києва.

Про роль архівних документів у відбудові архітектурних пам'яток України розповів також мистецтвознавець Українського наукового спеціального реставраційно-виробничого управління Держбуду УРСР О. І. Підгора.

Заступник директора облдержархіву по науковій частині Ю. П. Хоніньова зробила доповідь на тему «Використання документальних матеріалів архіву і методики їх виявлення», в якій розповіла про фонди облдержархіву, про методи і форми використання архівних документів: публікації, опрацювання в читальних залах, інформацію підприємств, виконання тематичних замовлень. До форм використання архівних матеріалів належать також лекції та пропаганда в системі партійної освіти, у вузах, школах та на підприємствах, підготовка і проведення виставок.

Конференція мала важливе науково-методичне і пізнавальне значення, сприяла поліпшенню архівної справи.

Т. В. Безулик, Л. Д. Чекаленко

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СЕМІНАР ЗАВІДУЮЧИХ І МЕТОДИСТІВ КАБІНЕТІВ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

22—27 квітня ц. р. у Львові відбувся республіканський семінар завідуючих і методистів кабінетів історії та суспільствознавства обласних і міських інститутів удосконалення кваліфікації вчителів, присвячений питанням дальшого піднесення ідейно-політичного та наукового рівня викладання історії й суспільствознавства в школах республіки в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС. Семінар був організований Міністерством освіти УРСР. У роботі семінару взяли участь завідуючий обласним відділом народної освіти А. М. Вовк, директор обласного Інституту удосконалення

кваліфікації вчителів Я. В. Самофал, завідуючі райвно та інспектори шкіл, керівники районних методичних об'єднань вчителів історії та суспільствознавства Львівщини. Семінар відкрив член колегиї, начальник управління вищих та середніх педагогічних учбових закладів МО УРСР к. і. н. В. І. Власенко.

З великим інтересом учасники семінару заслухали доповідь «В. І. Ленін про формування науково-матеріалістичного світогляду в учнівської молоді», виголошену зав. каф. філософії Львівського державного університету ім. І. Я. Франка д. ф. н., проф.

Б. Г. Кублаповим. Доповідач глибоко розкрив суть лєнінських принципів виховання учнівської молоді. Особливу увагу при цьому він звернув на те, що для оптимального ефекту в навчально-виховному процесі вчителям історії необхідно вивчати і враховувати особливості кожного учня, застосовувати різноманітні форми впливу на них, ширше використовувати потенціальні можливості курсів історії та суспільствознавства для поліпшення класового й інтернаціонального виховання.

Науково-пізнавальним і виховним завданням курсів історії та суспільствознавства загальноосвітньої школи присвятив свою доповідь ст. наук. співробіт. відділу методики історії НДІ педагогіки УРСР І. М. Скрипкін. Він, зокрема, наголосив на необхідності обов'язкового дотримання всіма вчителями дидактичних вимог, що ставляться до сучасного уроку історії та суспільствознавства, навчання учнів IV—VI класів умінню працювати з підручником та застосування тематичного обліку знань учнів.

У доповіді «Висвітлення на уроках історії та суспільствознавства питання про побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства як великого триумфу ідей лєнінізму» к. і. н. М. Д. Мєншєв (Львів) розкрив основні напрямки глибокого засвоєння учнями на уроках матеріалу про боротьбу радянського народу під керівництвом КППС за ефективність суспільного виробництва, за науково-технічний прогрес, про удосконалення соціалістичних суспільних відносин і комуністичне виховання трудящих нашої країни, про успішний розвиток економіки союзних республік.

З великим інтересом учасники семінару заслухали змістовну доповідь «Основні напрямки ідейно-політичного виховання учнів у позакласній роботі з історії», яку виго-

лосила заст. зав. відділом науки та учбових закладів Львівського обкому Компартії України, к. пед. н. Н. Г. Нічкало. Вона наголосила на необхідності посилити на уроках історії та суспільствознавства і в позаурочний час класове виховання підростаючого покоління. Н. Г. Нічкало також звернула увагу на форми і методи викриття ідеології і практики українського буржуазного націоналізму, шовінізму та сіонізму при вивченні історії та суспільствознавства в системі позакласної роботи, вказала на специфіку цієї роботи в окремих областях республіки і, насамперед, у Львівській.

Про одне з найважливіших завдань курсів історії та суспільствознавства — вивчення творів класиків марксизму-лєнінізму, документів КППС говорив у своїй доповіді ст. наук. співробіт. відділу методики історії НДІ педагогіки УРСР, к. і. н. Г. І. Підлужкий. Він детально зупинився на формах і методах вивчення лєнінської теоретичної спадщини, розкрив досвід роботи кращих вчителів історії восьмирічних та середніх шкіл республіки у пропаганді на уроках творів класиків марксизму-лєнінізму та документів КППС, що характеризують миролюбну зовнішню політику нашої країни, Програму миру, вироблену ХХІV з'їздом партії.

Кращий досвід комплексного використання технічних засобів навчання вчителів шкіл ряду областей республіки розкрила у своєму виступі методист кабінету технічних засобів навчання Міністерства освіти УРСР М. М. Муравйова. Інспектор-методист МО УРСР О. І. Бєвза проаналізував стан викладання і знання учнів з історії та суспільствознавства в школах УРСР, програми з цих курсів на 1974/75 навчальний рік.

Учасники семінару відвідали ряд кращих шкіл Львівщини.

О. І. Бєвза

НАРОДНИЙ МУЗЕЙ НА ПОЛТАВЩИНІ

На Полтавщині нині діє багато сільських народних музеїв, які відіграють важливу роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління.

Один з кращих — музей у с. Деревки Котелевського району. Створено його кілька років тому за активною участю учнів та активістів села. Особливо багато зусиль доклав учитель історії місцевої школи К. С. Крупницький, який ретельно вивчав матеріали, що зберігалися в архівах Києва, Полтави, Харкова. Це дало змогу досить повно висвітлити історію села.

Початкові експозиції знайомлять з далеким минулим краю. Відвідувачі дізнаються про зоряння праці епохи палеоліту, мезоліту та неоліту.

У музеї представлені предмети рукоділля, дмотяканій одяг, глиняний та дерев'яний посуд періоду середньовіччя та капіта-

лістичної доби. Багато з цих речей свідчать про тяжке становище селян до революції.

Експозиція про освіту в дореволюційному селі свідчить, що 70—75% селян були неписьменними. Школу відвідувало лише 30—40 хлопчиків (дівчатка взагалі не вчилися).

Особливо багатий матеріал вдалося зібрати місцевим ентузіастам про Великий Жовтень, перші революційні перетворення в с. Деревках. Є документи про виникнення комсомольської організації. Почесне місце займає стенд з фотографіями перших комсомольців. Саме вони, молоді активісти, стали одними із застрільників руху за колективізацію. В селі тоді було створено 4 колгоспи. Серед експонатів — фотографії перших голів — С. Д. Тимошенка, В. Д. Дудника, Д. В. Бихкала, В. О. Пономаренка.

В середині 30-х років з'явилася нова техніка. Було покінчено з неписьменністю. Люди почали жити заможнo і культурно. Все це переконливо відображено у матеріалах музею.

Численні фотографії, документи, Книга вічної слави розповідають про ратний подвиг багатьох земляків у роки Великої Вітчизняної війни.

Поступово відбудовувалося зруйноване війною господарство. На фотографіях — колгоспники, котрі орали коровами, без машин косили, молотили, полоти.

Багатий і різноманітний матеріал характеризує сьгоднішні Деревки. На стендах — портрети передовиків: бригадира тракторної бригади, Героя Соціалістичної Праці І. І. Шишки, механізаторів-орденоносців М. І. Ермолова, М. Ф. Свириденка, К. Г. Дудник, кращик свинарок Є. І. Дудник, М. Г. Чупилко. Це вони, разом із своїми односельчанами, вивели колгосп у передо-

ві. Свідчення цього — 5 Червоних прапорів, вручених господарству за успіхи у соціалістичному змаганні.

У музеї завжди людно. Відвідувачі з багатьох міст і сіл України, Російської Федерації та інших братніх республік залишили свої хвилюючі відгуки. Побували тут і закордонні друзі — трудящі з Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини.

Зібрані краєзнавцями матеріали використовуються не лише учнями місцевої школи під час вивчення того чи іншого періоду історії. Вони є доброю підмогою і бійцям ідеологічного фронту — пропагандистам, агітаторам, політінформаторам.

Не випадково саме деревківський музей визнано переможцем обласного огляду-конкурсу сільських народних музеїв, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

М. Я.

НОВІ КНИГИ

БРЕЖНЕВ Л. И. — Молодым — строить коммунизм. 2-е доп. изд., Политиздат, М., 1974, 527 с.

Визит Леонида Ильича Брежнева в Республику Куба. 28 января — 3 февраля 1974 г. Речи и документы, Политиздат, М., 1974, 112 с.

Военно-боевая работа партии большевиков. 1909—1917 гг., Воениздат, М., 1973, 382 с.

ЕЖОВ В. Д. — Классовые бои на Рейне. Рабочее движение в Западной Германии 1945—1973 гг., изд-во «Мысль», М., 1973, 413 с.

ИВАНОВ Е. А. — Профсоюзы в политической системе социализма. Профиздат, М., 1974, 240 с.

КОВАЛЕВ А. М. — Актуальные проблемы мирового революционного процесса, изд-во «Высшая школа», М., 1973, 272 с.

МИТЯЕВА О. И. — Пятый [Лондонский съезд РСДРП, Политиздат, М., 1974, 64 с.

МУТОВКИН Н. С. — Политика Коммунистической партии по отношению к крестьянству [1918—1920 гг.], изд-во «Высшая школа», М., 1974, 96 с.

Непокоренный Ленинград. Краткий очерк истории города в период Великой Отечест-

венной войны, изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1974, 502 с.

ООН и поддержание международного мира, изд-во «Международные отношения», М., 1973, 184 с.

Организация советской науки в 1926—1932 гг. Сборник документов, изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1974, 408 с.

ОРЕХОВ А.М. — Социал-демократическое движение в России и польские революционеры, 1887—1893 гг., изд-во «Наука», М., 1973, 303 с.

Румянцев П. А., Суворов А. В. Кутузов М. И. Документы и материалы, изд-во «Наукова думка», К., 1974, 88 с.

СЕМЕНОВ Н. Н. — Наука и общество. Статьи и речи, изд-во «Наука», М., 1973, 479 с.

ТАВАДОВ Г. Т. — Строительство коммунизма и развитие национальных отношений, Издательство Московского университета, 1973, 112 с.

ТИМОШИНА Н. Я. и ПАВЛОВА А. Е. — Деятельность КПСС по укреплению союза рабочего класса и крестьянства в условиях развитого социализма, изд-во «Знание», М., 1974, 64 с.

РЕЗЮМЕ

Л. Е. Беренштейн, П. Д. Яковлев.— Развитие Коммунистической партией ленинской аграрной политики на современном этапе. Авторы, используя ленинское теоретическое наследие, освещают решение аграрного вопроса в СССР, руководящую роль Коммунистической партии в этом процессе. Значительное место в статье отведено современным задачам, стоящим перед сельским хозяйством страны.

Ф. П. Остапенко, М. Т. Фещенко.— Организационное укрепление первичных парторганизаций на селе (1966—1970 гг.). В статье освещаются некоторые аспекты деятельности Коммунистической партии по организационному укреплению сельских партийных организаций в годы восьмой пятилетки. Раскрываются процесс совершенствования структуры парторганизаций колхозов и совхозов, источники роста партийных рядов, формы внутрипартийной работы, подбор и воспитание низового партийного актива и т. п.

Л. А. Нагорная.— Интернационализация экономической жизни советских народов и идеологические спекуляции «советологов». Хозяйственное и культурное развитие каждой национальной республики является свидетельством огромной роли интернациональной солидарности — движущей силы общественного развития. Буржуазные идеологи пытаются приуменьшить успехи социализма, выступают против ленинской национальной политики.

Н. А. Якименко.— Организация переселения крестьян из Украины в годы стольпинской аграрной реформы (1906—1913 гг.). Одной из составных частей стольпинской реформы было массовое переселение малоземельных крестьян из центральных районов страны на ее окраины. Этим царизм стремился уменьшить малоземелье внутри страны, которое в то время приобрело особенно острый характер, расселить наиболее революционную часть крестьянства — сельскую бедноту и тем самым ослабить аграрное движение. Об организации царским правительством переселения крестьян, о его результатах рассказывается в статье.

SUMMARIES

L. E. Berenshtein, P. D. Yakovlev.— The development by the Communist Party of Lenin's agrarian policy at the modern stage. Using Lenin's theoretical legacy the authors tell about solving the agrarian question in the USSR and the leading role of the Communist Party in this process. The important place in article is devoted to the modern tasks setting before the agriculture of the Soviet Union.

F. P. Ostapenko, M. T. Feshchenko.— Organizational strengthening of the primary Party organizations in the villages (1966—1970). The article deals with some aspects in Communist Party activity on organizational strengthening of rural Party organizations during the Eight Five-Year Plan. The process of improving Rural Party organizations structure, Party membership growth, forms of inner Party work, selection and education of lower Party active members etc. are showed.

L. A. Nagorna.— Internationalization of economical life of the Soviet peoples and ideological speculations of "sovietologists". Economical and cultural development of each National Republic is an evidence of the great role of international solidarity — the moving force of social development. The bourgeois ideologists make attempts to decrease successes of the socialism, attack Lenin's national policy. The article tells about it brightly and convincingly.

N. A. Yakimenko.— Organization of Peasantry Migration from the Ukraine in the Years of Stolypin agrarian policy (1906—1913). Mass migration of land-starved peasants from the central regions of the country to its outskirts was one of the components of the Stolypin agrarian policy. By this policy tsarism tried to reduce land-starvation particularly critical at that time inside the country, separate the most revolutionary part of the peasantry — the poor peasants and so to weaken the agrarian movement. The article deals with peasants' migration organized by the tsarist government and its results.